STUDIA ETHNOLOGICA UPSALIENSIA 3

JAN WALL

TJUVMJÖLKANDE VÄSEN

I. Äldre nordisk tradition

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS

UPPSALA 1977

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS

Studia Ethnologica Upsaliensia

3

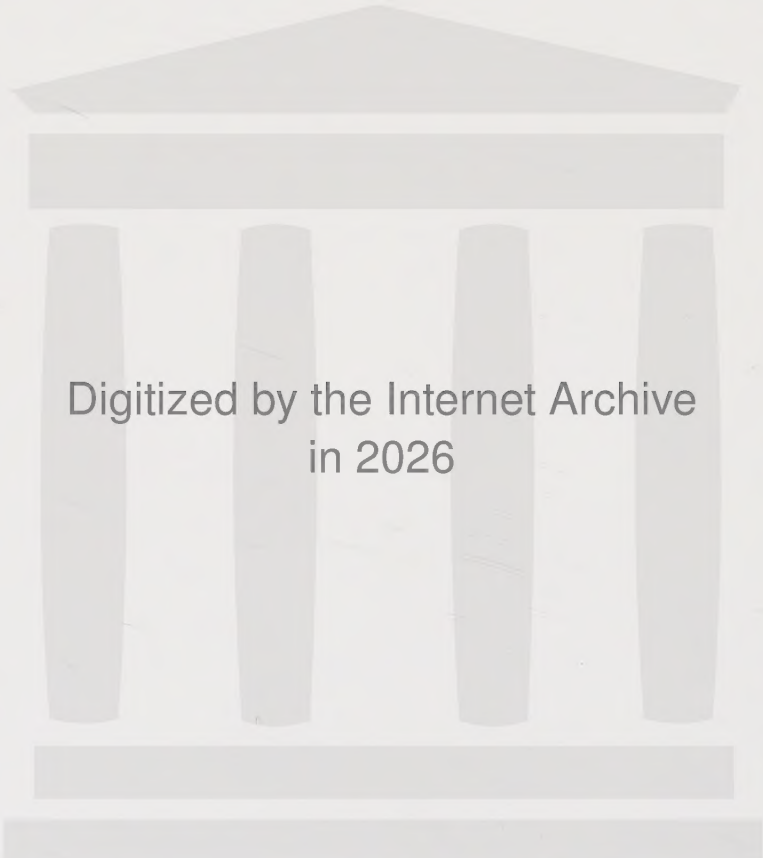
Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41548909_0021

JAN WALL

TJUVMJÖLKANDE VÄSEN

I. Äldre nordisk tradition

With an English Summary

Magical milk-stealing creatures in older Nordic tradition

UPPSALA 1977

DISTRIBUTOR
ALMQVIST & WIKSELL INTERNATIONAL
STOCKHOLM/SWEDEN

© Jan Wall

Doktorsavhandling vid Uppsala universitet 1977

ISBN 91-554-0572-X

I samproduktion med tidskriften ARV. Journal of Scandinavian Folklore

ISSN 0066-8176

LUND 1977
CARL BLOMS BOKTRYCKERI A.-B.

Till
Bodil, Gudrun
och Torun

Förord

Under mina studier vid Institutionen för Nordisk och jämförande folklivsforskning blev jag år 1967 tilldelad en uppgift, vilken bestod i att kritiskt granska John Papes framställning *Bidrag till belysande av föreställningarna om Bjäran—Mjölkharen i företrädesvis äldre tradition.* Jag påbörjade då en undersökning av hur magisk mjölkstöld och smörkärning framställdes av kyrkomålare under senmedeltiden. Denna studie utvidgades till en trebetygsuppsats, vilken ventilerades vid högre seminariet under höstterminen 1968. Under arbetets gång blev jag medveten om, att en stor mängd opublicerat och i sammanhanget okänt material fanns om den aktuella företeelsen, och jag beslutade att utvidga min uppsats till en avhandling. När nu denna läggs fram till offentlig granskning, vill jag rikta ett tack till alla de personer, vilka på olika sätt bistått och hjälpt mig.

Jag vänder mig främst till professor emeritus Dag Strömbäck och till professor Bo Almqvist. De båda har givit mig många värdefulla råd och anvisningar, läst och kommenterat min framställning i manuskript och under de gångna åren givit mig mycken uppmuntran och inspiration. Professor Phebe Fjellström och professor Anna Birgitta Rooth vill jag varmt tacka för den handledning jag fått, och för det intresse de visat för min forskning.

Jag tackar arkivarierna Åsa Nyman och Wolter Ehn för givande diskussioner och talrika litteraturhänvisningar. Åsa Nyman har även underlättat min undersökning genom att ställa förarbetena till *Atlas över svensk folkkultur. II. Sägen, tro och högtidssed* till mitt förfogande.

Professor Peter Foote har översatt avhandlingens sammanfattning till engelska och jag tackar för det utmärkta arbetet. Fil. mag.

Marianne Wifstrand Schiebe och cand. mag. Heimir Pálsson har översatt latinska respektive isländska texter. De har tålmodigt förklarat och diskuterat svårtolkade passager och jag är tacksam för deras intresse och bistånd.

I samband med framställningen av bildmaterial har fil. mag. Börje Larsson villigt givit mig fototekniska råd och anvisningar, för vilka jag framför mitt tack.

Min största tacksamhetsskuld har jag till min hustru Bodil, som aktivt och oförtröttligt deltagit i mitt arbete. Mer än någon annan har hon bidragit till min avhandlings tillkomst.

Slutligen betygar jag min tacksamhet till Bloms Boktryckeri AB för ett skickligt och effektivt utfört arbete.

Uppsala i mars 1977.

Jan Wall

Kap. I. Inledning

Kortfattad orientering

Jag har kallat föreliggande avhandling *Tjuvmjölkande väsen i nordisk tradition* och jag vill med den klargöra och beskriva, hur föreställningar om tillverkade, övernaturliga väsen, som till sin ägare för mjölk eller mjölkprodukter, genom århundraden varit levande för stora delar av Nordens befolkning.

Tjuvmjölkande väsen brukas här som ett samlingsnamn för de olika benämningar, *mjölkhare*, *bjära*, *trollkatt* etc., vilka förekommer hos traditionsbärare inom skilda geografiska områden. Denna konstruerade term har jag hämtat från Åke Campbells framställning *En ordkarta och en folkminneskarta* [1] och jag använder den om ett genom trolldom framställt objekt eller väsen, vars funktion är att förse sin ägare med mjölk eller mjölkprodukter.

Det område jag undersökt utgörs främst av Norden och Balticum. I senare tradition har jag inte på någon annan plats lyckats belägga en direkt motsvarighet till de nordiska föreställningarna, men jag är, av orsaker som kommer att framgå i det följande, inte fullt övertygad om, att sådana fullständigt saknas i övriga Europa, utan är mera benägen att anse, att det helt negativa resultatet av mitt sökande beror på svårigheter att brevledes få upplysningar och material från arkiv och institutioner. Tidsmässigt behandlas här material från en

[1] Campbell 1932.

period, som sträcker sig från medeltidens sista århundraden och fram till nutid. För att undvika missförstånd har jag valt att vid geografiska angivelser följa nuvarande gränsindelningar mellan olika stater, utan hänsyn till det historiska skeendet.

Mjölkhushållning och övertro i samband med denna

För de folk, som under vikingatiden levde i Norden, var boskapsskötsel en huvudnäring. Betesäng och slåttermark hade långt större betydelse för bondebruket än den fasta åkern. Vikingen var visserligen sjöfarare och handelsman, men han var också kreatursbonde och boskapsskötseln fortsatte att ha stor betydelse för folkets försörjning under medeltiden och långt fram i senare tid.[1] Boskapen gav kött, hudar, mjölk och mjölkprodukter. Numera är det känt, att mjölkavkastningen och mjölkens fetthalt beror på kornas trivsel och på det foder de får, men någon egentlig forskning och upplysning om dessa förhållanden påbörjades först under 1800-talet.

Före kraftfodrens tid och innan allmogen till fullo kände till sambandet mellan de näringsämnen, som ingår i fodret, och mjölkens mängd och fetthalt, var avkastningen från kreaturen ofta liten och ojämn. Under medeltiden och även under senare tid fick kreaturen ingen eller ringa föda från den odlade jorden, som inte gav mer än för människornas eget behov. Korna hölls på ängsbete och i hagar och där möjlighet fanns, släpptes de på bete i skogen. Vinterfodret var mestadels av dålig kvalitet och näringsfattigt.[2] Gustav Vasa förmanade sina undersåtar härom och det är intressant att se, hur han rådde goda hushållare att förbättra sitt foder — med halm, vass, löv, skav och bark.[3]

Dylika förhållanden gällde inte bara Sverige. Från skilda håll och många länder omvittnades kreaturens hjälplöshet vid vårens ankomst, då de inte orkade resa sig utan måste släpas ut till de första gräs-

[1] Stenberger 1964. s 803 f, 807 f.
[2] Heckscher 1965. s 27 f, 301.
[3] Gustafs I reg. XXV. s 269.

stråna. Att boskap, som fötts upp under sådana förhållanden, inte var storväxt är lättförståeligt. Undersökningar, som baserats på bevarade benrester från äldre tiders husdjur, belyser deras låga slaktvikt och ringa mjölkavkastning.[4] Så sent som på 1840-talet sades, att den svenska boskapen karaktäriserades av sin dvärgliknande gestalt och sin otjänlighet som gödboskap.[5] Djurens allmänna kondition kan knappast ha varit god och de angreps i sitt undernärda tillstånd förmodligen lätt av olika sjukdomar.

Slättbygdens jordbruk inriktades främst på att framställa vegetabiliska födoämnen, medan skogsbygdens jordbruk fick en överproduktion av animaliska livsmedel. I den byteshandel, som tidigt uppstod mellan olika bygder, intog smöret en viktig ställning som bytesvara, då det kunde bevaras och hade ett, i förhållande till sin volym, relativt högt värde.[6] Inom de områden, där boskapsskötseln blev en huvudnäring eller en viktig binäring, var man för sitt uppehälle beroende av den avkastning, som djuren gav. Men också i de bygder, där man i huvudsak brukade jorden, höll man boskap för att förse det egna hushållet med nödvändiga varor som mjölk och mjölkprodukter. För slättbygdens folk var smöret en matvara, som inte kunde undvaras. Det ingick bland annat som beståndsdel i ett flertal bakade produkter och kunde brukas som mjölkersättning.[7]

Den boskapsskötande befolkningen var, som tidigare antytts, i äldre tid ej alltid medveten om de rätta orsakerna till, att en ko kastade sin kalv eller gav lite mjölk. När kor, getter och får sinade eller när fetthalten i deras mjölk var låg, och om detta inträffade plötsligt och till synes utan någon rimlig anledning, kunde en övernaturlig förklaring ges därtill. En i Norden, såväl som i övriga Europa, spridd föreställning var, att olika djur kunde dia kreatur. Det berättas om bland annat grodor, snokar, igelkottar och harar såväl i äldre litterära källor som i sentida folktradition. Ett välkänt

---

[4] Heckscher 1965. s 28. Jmf Szabó 1970. s 51.

[5] Berg & Svensson 1969. s 30.

[6] Heckscher 1965. s 44 f. Jmf Szabó 1970. s 60.

[7] Berg & Svensson 1969. s 104.

exempel är nattskärran, vars latinska namn *caprimulgus* betyder getmjölkare. Den tjuvmjölkande nattskärran omnämns redan av antika grekiska och latinska författare och ännu omkring 1800 diskuterade zoologer, om fågeln verkligen kunde dia getter och kor.[8] I dessa fall är det således fråga om verkliga djur, som troddes kunna förorsaka skada genom att mjölka kreatur.

Frånvaron av mjölk kunde även förklaras med, att ett övernaturligt väsen eller någon illasinnad person genom avund och trolldom hade fått inflytande över djuren, som då sades vara *mjölk- eller smörstulna.* Det var vid boskapsskötsel väsentligt att ha framgång med djuren, så att de förökade sig och lämnade hög avkastning. När så skedde hade man god *boskapslycka* eller *bonytta* och på liknande sätt talades om god *mjölk- eller smörlycka. Boskapslyckan* måste värnas, ty avundsjuka grannar eller trollkunniga människor troddes kunna överföra den till sina egna djur och gårdar. Om en ko sinade, till synes utan orsak, hade man mist sin *mjölklycka* och någon annan hade *nyttan* av djuret. Gårdsfolket måste därför alltid ha sina grannars och andra människors avund i tankarna, något som avspeglas i föreskrifter för mjölkning, utfodring, betesgång, försäljning och inköp av kreatur och deras produkter. En främmande person släpptes inte gärna in i ladugården, då han kunde skada djuren med ord och handling.[9] Mjölkhanteringen hörde till kvinnornas arbete och intressesfär. Därför var det också vanligen en trollkunnig kvinna, som troddes stjäla mjölken, om korna sinade. Till trollkvinnan är en rad olika föreställningar om magisk mjölk- och smörstöld knutna. Här skall endast några av de vanligaste beröras i korthet, för att belysa det troskomplex, i vilket föreställningar om tjuvmjölkande väsen ingår.

[8] Holbek & Piø 1967. s 182 f. Här omtalas även, att grekerna kallade fågeln *aigothelas*, ett ord med samma innebörd som den latinska benämningen. Engelskans *goatsucker* och tyskans *Ziegenmelker* är direkta översättningar från det grekisk-latinska namnet. Föreställningen att nattskärran diar boskap synes inte förekomma i Norden. Olaus Magnus omnämner den visserligen i sin historia om de nordiska folken och avbildar en get, som dias av en fågel, men han följer här en latinsk källa. Jmf Gjerdman 1945. s 54 ff.

[9] Jmf Gothe 1943. s 18 ff., Honko 1959. s 100 f.

Sankeropet. Denna konst kan beskrivas på olika sätt, men vanligen sägs att en kvinna, som vill stjäla avkastningen från sina grannars boskap, beger sig till en höjd före soluppgången och ropar därifrån: »Så långt detta hörs är det mitt» eller liknande och eventuellt även blåser i ett horn. Det ansågs då, att kvinnan under betestiden skulle få avkastningen — *sanket* — från den boskap, som kom att befinna sig inom det område, hon ropat över.[1]

Samla dagg. På midsommardagens morgon kunde en kvinna bege sig ut på sina grannars betesmarker och där samla in dagg, genom att draga ett klädesstycke över gräset. Med hjälp därav troddes hon sedan kunna föra över sina grannars *mjölk- och smörlycka* till sig själv och de egna kreaturen.

Sleva smör ur luften. Vissa kvinnor troddes, när de skulle kärna, ha för vana att ställa smörkärnan innanför dörren, öppna denna och med en slev ösa smör ur luften och ned i kärnan. Ösningen skulle medföra, att grannarna miste lika mycket smör, som kvinnan fick.[2]

Mjölka genom föremål. En trollkunnig kvinna ansågs kunna mjölka kor, som befann sig på långt avstånd från henne, genom att sätta ett föremål: kniv, sticka eller liknande, i väggen och mjölka därigenom. Som sägenmotiv har föreställningen haft stor spridning i Europa och den omnämns tidigt i skrifter, som behandlar trolldom.[3] Att denna form av tjuvmjölkning blivit välkänd beror sannolikt till en del på, att den omtalas i *Malleus Maleficarum*,[4] 1400-talets beryktade Häxhammare. I Geiler von Kaysersberg, *Die Emeis* (1517) finns som illustration till texten också en bild av en kvinna, som genom ett yxskaft mjölkar en ko. När kvinnor i trolldomsprocesser i en rad europeiska länder anklagas för mjölkstöld, är det

---

[1] Från 1600-talet förekommer bland annat i åländska rättegångar uppgifter om, att man trodde, att kvinnor kunde dra till sig smör på liknande vis. Rop omtalades vid förhör i Sund, 27 aug. 1666 och att det blåstes i horn 11 mars 1668, då bofasta i Kalmar socken berättade om en kvinnas smöraffärer, vilka sattes i samband med hornstötar, man de senaste åren hört på skärtorsdagens morgon. (Hausen II 1894—98. s 282, 284, 317 f.) Föreställningen behandlades även 1674 vid en trolldomsprocess i Ångermanland. (Kommissionsrätt i Västernorrland 1674. Säbro gäll i Härnösands stad. s 124. RA.) Jmf nedan s 58, 124., Westman 1944. s 54 f., af Klintberg 1972. s 39.

[2] Vid en trolldomsprocess i Ångermanland 1674 berättas om en kvinna, att hon samlar smör på så sätt, att hon tar det med handen utom dörren. (Kommissionsrätt i Västernorrland 1674. Säbro gäll i Härnösands stad. s 83. RA.)

[3] Lea I 1957. s 365 f. (ref. av Plantsch, *Opusculum de Sagis Maleficis.* 1507.), Boguet 1608. s 240.

[4] Sprenger & Institoris II 1906. s 148.

vanligt, att de beskylls för att ha brukat denna trollkonst. Talrika exempel finns härpå, inte minst från Danmark, Norge, Sverige och Finland.[5]

Kvinna förvandlad till djur. En välkänd föreställning är, att trollkunniga människor har förmåga att skifta gestalt och uppträda som djur.[6] Som sådana kan de mera obemärkt närma sig andra människor i syfte att orsaka skada. På kontinenten berättas bland annat, att trollkvinnor i gestalt av katt eller hare uppsöker boskap och stjäl mjölk.[7] Från keltiskt område omtalas redan på 1100-talet att man trodde, att kvinnor kunde förvandla sig till harar och som sådana dia korna.[8] I senare tradition är denna föreställning vanlig på Irland och förekommer också i Wales, England och Skottland.[9] En vandringssägen berättar om, hur en sådan hare jagas och skadeskjuts. Jägaren följer blodspår till en stuga och finner där en sårad kvinna. I nordisk tradition kombineras förvandlingsmotivet med mjölkstöld endast i mindre utsträckning.[1]

Tjuvmjölkande väsen. En trollkvinna ansågs kunna tillverka en kropp av olika föremål och därefter med hjälp av magiska handlingar och besvärjelser ge liv åt sin skapelse. Kroppen fick rörelseförmåga och kunde på kvinnans befallning ge sig ut och stjäla mjölk. Den sökte själv upp kor på bete och i ladugårdar, diade dem och bar i sin mage hem mjölk eller mjölkfett, som den vid hemkomsten spydde upp i sin ägares kittlar eller kärna. Tjuvmjölkning med hjälp av ett utsänt objekt är en trolldomskonst, men i traditionen framställs den tillverkade mjölktjuven vanligen som ett

---

[5] Se t.ex. HDA. Milchhexe. sp 301 ff., Kröningssvärd III 1849. s 61., Hausen II 1894—98. s 304., Kittredge 1929. s 164., Nordlander 10 1923. s 26., Alver 1971. s 122., Jacobsen 1971. s 81.

[6] Föreställningar om *hamnskifte* är av hög ålder i Norden. En redogörelse för hur dylika kommer till uttryck i norrön litteratur lämnas i Strömbäck 1935. kap. IV. Se även Linderholm 1918. s 140 f. och Reichborn-Kjennerud 1928. s 40 f. Av protokoll från trolldomsprocesser framgår, att uppfattningen, att trollkvinnor kunde omskapa sig, var allmänt förekommande under processernas tidevarv. Ett exempel på *hamnskiftestro* av ålderdomlig prägel i senare tid lämnas av vittnen i ett trolldomsmål vid ting i Mörarp, Skåne, 1728 (se nedan s 157, s 159 not 3.)

[7] HDA. Milchhexe. sp 321 f., Wuttke 1900. s 160., Kittredge 1929. s 166.

[8] Se nedan s 73 f.

[9] Enligt uppgift från prof. Bo Almqvist i brev till förf. den 8 maj, 1972, har Department of Irish Folklore, Dublin, i sitt arkiv ca 150 belägg på föreställningen, att kvinnor förvandlar sig till harar för att tjuvmjölka kor. De flesta av dem är på iriska, men många på engelska och de är relativt jämt fördelade över hela landet. Se även Henderson 1879. s 201 ff., Atkinson 1891. s 88 ff., Owen 1896. s 344. — Jag vill här särskilt tacka prof. Bo Almqvist, som på många sätt hjälpt mig i mitt arbete. Hans uppmuntran och goda råd har varit ovärderliga för mig.

[1] Tjuvmjölkande väsen II. Kap. I. Självförvandling i nordisk tradition.

självständigt väsen, oftast i gestalt av ett djur eller rundat föremål, som tillför sin ägare mjölk och mjölkprodukter.

Dragväsen. Jämsides med tjuvmjölkande väsen förekommer andra dragväsen, vilka främst förbinds med män. Välbekant är *alrunan* eller *galgmannen*, en växtrot som ofta kommer från mandragora. Denna anses ha varit känd under antiken och tillskrevs förmåga att befrämja kärlek och välstånd. Roten gavs människoliknande form och något liknande, en tillverkad docka, har förekommit i Danmark och Norge under namnen *dragedukke* och *dragardokka*. En annan tjänsteande är *spiritus*, vilken hade form av en mask, skalbagge eller spindel och troddes ha förmåga att förse sin ägare med rikedom. Liksom de magiska dockorna tillhör *spiritus* en mera lärd tradition och föreställningar som dessa har, i nordisk tradition, på intet sätt nått samma spridning som de om mjölkdragande väsen.[2]

Gårdsrået — *tomten etc.* — förbinds främst med vård av gården och trivsel och medför därigenom välstånd. *Tomten etc.* kan även framställas som ett dragväsen och sägs då vanligen föra hö eller säd till gården.[3]

I tysk tradition kan *draken* anses föra pengar och varor till den, som lyckats få en sådan i sin tjänst.[4] Liknande föreställningar finns i Balticum. *Tulihänd* (eldstjärt) och *tulehaga* (eldkvast) omtalas i Estland [5] och i Ingermanland kan *para* uppfattas som ett gnistrande, flygande väsen. Som sådant torde det stå närmast den tyska *draken* eller *eldfågeln*.[6]

Tidigare forskning

Någon större, systematisk undersökning av föreställningar i nordisk tradition rörande väsen, som drar mjölk till sin ägare, har tidigare inte utförts, men en del mindre arbeten har publicerats. Bland dessa bör nämnas:

Valter W. Forsblom, *Bjäran*. 1916.
Finlands svenska folkdiktning. VII Folktro och trolldom. 1 Övernaturliga väsen. /Kap. XXI A. Bjäran./ 1919.

---

[2] von Sydow 1935. s 126. Jmf Feilberg. dragedukke, spiritus.

[3] von Sydow 1935. s 138 f. — För ovan behandlade föreställningar se Atlas över svensk folkkultur II 1976.

[4] Wuttke 1900. s 45.

[5] Holmberg-Harva 1927. s 167.

[6] Forsblom 1916. s 72.

Uno Holmberg-Harva, *Bjärans klotform.* 1927.
— *Para.* 1928.
Åke Campell, *En ordkarta och en folkminneskarta.* 1932.
John Pape, *Bidrag till belysande av föreställningarna om Bjäran-Mjölkharen i företrädesvis äldre tradition.* 1945.
Svale Solheim, *Norsk Sætertradisjon.* /Kap. VI.2. Trollkatten./ 1952.
Lennart Björkquist, *Puken eller bjäran i norrländsk folktro.* 1961.
Waldemar Liungman, *Sveriges sägner i ord och bild. V.* /Kap. 11 B. Bjäran./ 1962.
Gusten Widmark, *Kommentar till Stenberg, Ordbok över Umemålet.* /Kap. V. Ordstudier. bäre./ 1973.

Valter W. Forsblom gör i sin studie gällande, att *bjäran* troligen har sitt ursprung inom fruktbarhetsmagin och att dess ursprungliga form varit en amulett, som skulle befordra fruktsamheten. Han hävdar också, att väsendet består av föremål, som för tankarna till liv och alstring.[1]

Häremot invänder Holmberg-Harva i sin uppsats *Bjärans klotform*, att väsendet mestadels sägs vara sammansatt av gamla och utnötta föremål, vilka knappast kan föra tankarna till nytt liv. Vad han sätter som sin främsta uppgift är emellertid att förklara, varför *bjäran* i norra Skandinavien beskrivs som ett nystan. Framställningen är något oklar, då författaren sammanför olika dragväsen under benämningen *bjära*. Det förefaller också, som om han tar för givet, att *mjölkharen* är en förvandlingsform av en kvinna, då han utan närmare förklaring framkastar påståendet, att *mjölkharen* är känd i flera länder — Danmark, Tyskland, Holland och England. Genom att redovisa en rad belägg på föreställningen, att *bjärans* ägare skadas, när väsendet skadas och att åtgärder, som vidtas med väsendets uppkastningar eller exkrementer, återgår på ägaren, anser Holmberg-Harva att han bevisat sitt påstående, ». . . att bjäran ursprungligen tänkts vara en uppenbarelseform av dess ägare själv.»[2] Genom en jämförelse med material, som delvis är tyskt, men främst baltiskt och finskt, angående flygande dragväsen med karaktär av

[1] Forsblom 1916. s 73.
[2] Holmberg-Harva 1927. s 166.

eldsfenomen, drar författaren slutsatsen, att vi torde »... träffa på det rätta i det vi antaga, att bjäran som ett trillande väsen i form av ett nystan eller klot, ursprungligen åsyftat det gåtfulla elektriska fenomen, som kallas kul- eller klotblixt. Detta gäller även andra andar eller troll, som sägas uppträda i klotskepnad.»[3]

Föreställningar om *trollkatten* har enligt Svale Solheim vuxit fram ur speciella former av folklig trolldomspraxis med allmänt kända trolldomsting. *Trollkatten* beskrivs i traditionen som ett runt föremål, vanligen som ett nystan eller en boll och dess utseende överensstämmer med en *finnkulas*. *Finnkula*, *trollnyste*, *dvergkula* osv. är i norska dialekter benämningar på så kallade *ægagrophilæ*. Dylika är bollar, vilka bildas i magen på idisslare av olösliga ämnen och hår, som djuren slickar i sig. Ytterligare ett gemensamt drag för *trollkatt* och *finnkula etc.* är, att de anses vara utsända av trollfolk. Vidare sätts *trollkatten* samman av ungefär samma föremål, som ingår i en så kallad *trollpåse*. I ett par uppteckningar ser Solheim övergångsformer, vilka han anser visar en utveckling från *trollpåse* till *trollkatt*. En annan grupp uppteckningar framhäver, att föreställningar om *trollkatten* faller samman med regler för varsamhet med naglar och hår. Att väsendet ibland beskrivs som katt eller hare, anser Solheim bero på, att det i folkliga föreställningar skett en övergång från den ursprungliga runda formen till de djurgestalter, som namnen syftar på — *trollhare* eller *trollkatt*. Det karaktäristiska för föreställningarna om *trollkatten* är dock enligt Solheim det intima sambandet mellan väsendet och dess ägare. »Trollkatten representerte den vonde hugen hos vedkomande menneske.»[4]

Till skillnad från övriga forskare, som intresserat sig för det utsända, mjölkdragande väsendet, har John Pape främst ägnat sin uppmärksamhet åt äldre vittnesbörd om sådana. Valter W. Forsblom hade tidigare i sin studie *Bjäran* visat, att tjuvmjölkning med hjälp av harar förekommer som motiv på en målning i Ösmo kyrka,

---

[3] Holmberg-Harva 1927. s 169. — Ovanstående är ett ref. av Holmberg-Harva 1927.

[4] Solheim 1952. s 320 f. — Ovanstående är ett ref. av Solheim 1952. s 320—328.

Sverige och att en liknande målning finns i Lojo kyrka, Finland. Pape jämställer de nämnda målningarna med en, som förekommit i Bunkeflo kyrka i Skåne och vilken visat, hur en kvinna kärnar med hjälp av djävlar och hur en kvinna misshandlar en djävul. I en längre diskussion söker han påvisa, att dylika målningar är illustrationer till en skämtsägen av Kitta Grå-typ.[5]

Föreliggande undersökning: syfte och material

De uppgifter om tjuvmjölkande väsen, som föreligger i folkminnesarkivens samlingar, berör huvudsakligen trosföreställningar, som varit levande under 1800-talet. Jag har under mitt arbete lagt stor vikt vid ett äldre material, då jag ansett det väsentligt att skapa ett historiskt perspektiv på de föreställningar, som kommer till synes i senare tradition, och att få en möjlighet att följa deras spridning och utveckling. Min avhandling omfattar två huvudavsnitt, av vilka det första behandlar uppgifter om tjuvmjölkande väsen i äldre tid. Därmed avses tiden före år 1800. Det andra avsnittet bygger huvudsakligen på uppteckningar från folkminnesarkiv i Norden, vilka återger en senare tradition.

Min första grundläggande undersökning avsåg att klargöra, hur senmedeltida kyrkomålare framställde mjölkstöld och smörkärning och varför dessa motiv förekom inom kyrkomåleriet. På en målning i Ösmo kyrka kan man t.ex. se, hur en hare diar en ko, för att sedan spy upp mjölken hos en kvinna och en djävul, vilka kärnar smör. Hur vanligt var motivet med det diande djuret och var detta alltid avbildat som en hare? Var avsikten att framställa, hur kvinnor stal mjölk med ett tillverkat och utsänt väsen? Var målningen i Ösmo, som Pape förmodat, en illustration till en berättelse? Fanns i så fall berättelsen bevarad inom litteraturen och omtalas den företeelse, som avbildas på kyrkmålningen, tidigare i teologisk litteratur?

[5] Pape 1945. s 90 ff.

Raden av frågor var lång och för att söka besvara dem, gjorde jag en noggrann genomgång av förekomsten av dylika målningsmotiv i nordiska kyrkor. Några senmedeltida kyrkmålningar finns ej bevarade i isländska kyrkor och endast i ringa utsträckning i norska [1]. De här aktuella målningarna finns i Norden således bevarade endast i danska, svenska och finländska kyrkor. Jag har ingående studerat det material, som finns i de tre ländernas stora bildarkiv, gått igenom litteratur och utgivna kyrkobeskrivningar, samt sänt ut en förfrågan till nordiska pastorsexpeditioner om de målningsmotiv, som intresserat mig. Svenska och finska kyrkomålningar finns tyvärr inte fotografiskt dokumenterade i önskvärd utsträckning och jag har därför varit tvungen, att göra omfattande studieresor för att undersökningen skulle bli fullständig. För att utröna om liknande motiv är kända även från kyrkor på kontinenten, sände jag också ut förfrågningar till experter och institutioner i västeuropeiska länder. Positiva svar inkom endast från Tyskland.[2]

I samband med denna inventering av en grupp målningsmotiv med folkloristisk anknytning sökte jag en förklaring till, att ett diande djur avbildats i senmedeltida kyrkor. Då det ofta fanns ett samband mellan ordet och bilden inom den medeltida kulturvärlden, lade jag mig vinn om, att finna en litterär bakgrund till målningarna. En fullständig undersökning av den litteratur i form av manualer, exempelsamlingar, predikotexter osv., där det finns fog för att misstänka, att uppgifter, som närmare kan belysa de aktuella målningarna, kan döljas, har jag inte haft möjlighet att utföra. Den forskning, jag

---

[1] Fett 1909. s 118., Fett 1917. s 231. Jmf Söderberg 1951. s 3.

[2] Dr. Theodor Kohlmann vid Museum für Deutsche Volkskunde, Berlin, har hänvisat till ett arbete av Herbert Schwarzwälder, *Die Formen des Zauber- und Hexenglaubens in Bremen und seiner weiteren Umgebung.* 1958., där fotografier av målningar från kyrkorna i Scholen och Schönemoor finns återgivna. Dr. Werner Kloos vid Focke-Museum Bremen har gjort mig uppmärksam på ett senare arbete av samma författare, *Die Geschichte des Zauber- und Hexenglaubens in Bremen.* 1959., där fotografier av samma målningar återges. Landeskonservator, Niedersächsisches Landesverwaltungsamt, har meddelat mig att en målning med smörkärningsmotiv har förekommit i Gross Hehlen kyrka och lämnat litteraturhänvisning till en äldre beskrivning av denna. Jag framför härmed mitt tack för upplysningarna.

bedrivit inom detta vidsträckta och svårtillgängliga fält, har dock givit vissa positiva resultat, som berikar bilden av de tjuvmjölkande väsendenas äldre historia.

Min undersökning började med senmedeltida målningsmotiv och fördes sedan framåt i tiden. Domböcker och andra rättshandlingar utgör en viktig källa för kännedom om äldre tiders människor och deras liv. De kan ej förbigås i en undersökning, där intresset är riktat mot ett övernaturligt väsen, som i senare tradition vanligen sätts i förbindelse med trolldom och brott. Frågor, som där från början inställde sig, var bland andra: Anklagades kvinnor för att de stal mjölk och mjölkprodukter med hjälp av tjuvmjölkande väsen? Var det en vanlig beskyllning mot kvinnor, som anklagades för trolldom? Kan man, om så är fallet, med hjälp av de upplysningar, som lämnas i protokollen, få någon uppfattning om de föreställningar kring tjuvmjölkande väsen, vilka bör ha funnits vid den tid, då processerna ifråga utspelades?

En fullständig genomgång av samtliga bevarade domböcker för att söka efter nordiska trolldomsprocesser har här naturligtvis ej varit möjlig att genomföra. Jag har emellertid i största möjliga utsträckning utnyttjat tryckt material, som rör trolldomsmål i Norden. Med avseende på svenska processer har hänsyn även tagits till otryckt material. Professor Emanuel Linderholm bedrev i början av detta sekel en noggrann forskning och en omfattande materialinsamling rörande trolldom i Norden. Den ursprungliga avsikten var, att publicera forskningsresultatet jämsides med källmaterialet, något som emellertid visade sig vara ekonomiskt ogenomförbart. Omkring 10.000 foliosidor källmaterial, bestående av avskrifter av protokoll och andra handlingar från svenska trolldomsprocesser [3] trycktes aldrig, men finns nu tillgängliga på Universitetsbiblioteket i Uppsala. Materialet täcker i huvudsak 1600-talets stora processer i Bohuslän, Dalarna, Hälsingland, Gävle och Gästrikland, Medelpad och Ångermanland, samt delvis också Västerbotten och Lappland. Handlingar

[3] Linderholm 1918b. /Förordet./ s VI.

från rättegångar i Stockholm och Uppland föreligger även. Denna värdefulla källsamling har undersökts i sin helhet.

För att täcka en längre tidsperiod och ett större område har jag dessutom gjort kompletterande forskningar. Till stor hjälp har den sammanställning av dokument från Göta Hovrätt, vilken förvaras i Riksarkivet och kallas *Handlingar rörande trolldom och annan vidskepelse*, varit. Protokollen härrör från trolldomsmål, vilka ägt rum under tiden 1669—1728. Med utgångspunkt från tryckta källor, där trolldomsprocesser kortfattat omnämns, har jag undersökt ytterligare ett stort antal rättsprotokoll.

Vid kartering av det äldre materialet har i regel orten, där rättegången hållits, markerats, då man med full säkerhet kan säga, att det tjuvmjölkande väsendet omnämnts i rättssalen. Huruvida det verkligen i samtliga fall förelegat en tro på dylika i de orter, varifrån de anklagade kommer, kan emellertid diskuteras.

Den senare delen av avhandlingen bygger främst på material, som samlats in av folkminnesarkiv i Norden. Delvis har jag även använt tryckta källor. Det insamlingsarbete, som pågått sedan slutet av 1800-talet, har skapat förutsättningar för en undersökning av ett större område. Jag har besökt de nordiska arkiven och tagit del av deras rikhaltiga materialsamlingar rörande föreställningar om magisk mjölkstöld. Vanligen består de av fria uppteckningar eller av svar på utsända frågelistor.

Jag har också haft förmånen att vid Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala och Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkisto i Helsingfors få ta del av de förberedande kartor, med anknytning till det ämne jag behandlar, vilka färdigställts för atlasarbeten över svensk, respektive finsk folkkultur. Det har varit av särskilt stor betydelse för mitt arbete, att jag haft tillgång till de finska kartarbetena, då jag av ekonomiska skäl ej kunnat låta översätta mer än en mindre del av det insamlade finskspråkiga materialet. Jag har tvingats till en inskränkning och endast arbetat med ett urval av de finländska uppteckningarna (ca 130). De är valda så, att de representerar olika delar av landet och har kombinerats med upplys-

ningar från ovan nämnda arkiv och tryckta hjälpmedel, såsom Lauri Simonsuuris *Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen*. För kännedom om föreställningar i Finlands svenskbygder har materialet i Svenska Litteratursällskapets arkiv i Helsingfors undersökts.

Vid Instituttet for sammenlignende kulturforskning i Oslo har jag fått tillgång till det insamlade material, vilket ligger till grund för Svale Solheims *Norsk Sætertradisjon*, avsnittet om *trollkatten*. Tillsammans med tillgängliga uppteckningar från Norsk Folkeminnesamlings arkiv i Oslo utgör de uppgifter, som där lämnas om tjuvmjölkning, mitt norska material.[4] Uppgifter och berättelser om tjuvmjölkande väsen på Island har, med få undantag, hämtats från tryckta källor.[5] Trots en noggrann genomgång av dansk litteratur och av Dansk Folkemindesamlings arkiv i Köpenhamn, har jag, med undantag av sådana från Bornholm, inte funnit några belägg på föreställningar om tjuvmjölkande väsen i Danmark. Ej heller omtalas dylika i danska trolldomsprocesser.

Huvuddelen av mitt svenska basmaterial kommer från följande arkiv: Institutet för Folklore i Göteborg, Lunds Universitets Folkminnesarkiv, Nordiska Museets arkiv i Stockholm, Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala och Östersunds Museums Etnologiska Arkiv. Från Balticum har jag dels fått upplysningar genom brev från folkminnesarkiv i Karelen och Litauen och dels använt tryckta källor.

Det senare traditionsmaterialet, som här sätts i relation till de äldre uppgifterna har insamlats på olika sätt. Det härrör i huvudsak från slutet av 1800-talet och från 1900-talet och omfattar såväl korta notiser och omnämnanden av tjuvmjölkande väsen, som längre redogörelser för föreställningar om sådana. Arkivens samlingar är

[4] En av frågorna i Nils Lids frågelista rörande tradition om övernaturliga väsen från 1930-talet avsåg *trollkatt*. Tyvärr var frågelistesvaren vid mitt besök på arkivet ej tillgängliga för forskning, varför jag ej haft möjlighet att ta hänsyn till dessa.

[5] Hänvisningar till isländska källor har jag erhållit från prof. Bo Almqvist, Dublin och ordboksredaktör Jakob Benediktsson, Orðabók Háskólans, Reykjavík.

ovärderliga kunskapskällor och kan ej överskattas, men de måste underkastas en kritisk granskning. Ett problem är svårigheten att avgöra, inom vilka geografiska områden det inte förekommit någon efterforskning av sådant material, som här är aktuellt. Beror bristen av uppgifter från ett område på, att man i senare tid inte känt till föreställningen ifråga eller har de uppteckнare, som varit verksamma, inte intresserat sig för denna och näraliggande föreställningar? En särskild undersökning, som vänder sig direkt till traditionsbärare eller en genomgång av äldre och yngre litterära källor, som rör den aktuella trakten, kan vara till stor hjälp och lämna belägg på det sökta fenomenet, men är ej alltid möjlig att tillgripa.

Det material jag använder är ojämnt fördelat över undersökningsområdet. Från Sverige, och särskilt från sydvästra delarna av landet, föreligger upplysningar från ett stort antal sagesmän, ca 1.750, och från svenskbygder i södra Österbotten finns uttalanden av ca 110 svenskspråkiga sagesmän. Det finskspråkiga material, varpå jag stött mig, består, av orsaker som ovan redogjorts för, av ca 130 uppteckningar. De norska arkiven förmedlar uppteckningar från ca 190 personer: ett stort antal av dessa kommer från Oppland. Uppskattningsvis härrör de, genom främst tryckt material förmedlade, isländska uppgifterna från ca 45 sagesmän.

De upplysningar, som ges om sagesmännen till traditionsuppteckningarna, inskränker sig vanligen till namn, födelseår, födelsesocken och hemort, men något eller några av dessa data kan saknas. Uppgifter om yrke eller sysselsättning under olika perioder av deras liv, samt skilda vistelseorter, meddelas mestadels inte. Delvis kompenseras bristerna genom indirekta upplysningar, som framkommer i utsagorna. Eftersom huvuddelen av det senare traditionsmaterialet kommer från svenska arkiv, gäller följande framställning främst svenska förhållanden.

Sagesmännen är mestadels födda vid tiden kring 1800-talets mitt eller under århundradets senare hälft och uppteckningarna har i flertalet fall gjorts under 1900-talets första hälft. Det isländska och delvis även det norska materialet är något äldre. Av de uppgifter

som finns om yrke och sysselsättning framgår, att sagesmännen eller deras föräldrar till största delen varit verksamma inom någon form av jordbruk eller boskapsskötsel. De har levat och verkat i det gamla bondesamhället och flertalet har varit bönder, småbrukare, torpare eller lantarbetare. Andra yrkeskategorier, som finns representerade, är smeder, snickare, skräddare, skomakare, målare, mjölnare, soldater, lärare och präster. Yrkesangivelser förekommer i regel ej för kvinnliga sagesmän. Av det totala antalet uppteckningar framgår, att uppgifterna något oftare har lämnats av män än av kvinnor.

Industrialiseringen under 1800-talet och början av 1900-talet förändrade samhällets struktur och medförde att jordbruk och boskapsskötsel förlorade sin ställning som dominerande näring. Traditioner och trosföreställningar, vilka hörde samman med den, bröts sönder och försvann eller omformades för att passa in i det moderna livsmönstret. Traditionsuppteckningarnas sagesmän är födda och har levat i det gamla samhället, där jordbruket dominerade, men den utveckling, som industrialiseringen under 1800- och 1900-talen inneburit, har ägt rum under deras livstid. Det är därför ett intressant spörsmål, om de själva omfattar trosföreställningarna eller om de återger något, som för dem inte längre är en levande tradition.

Det bör framhållas, att en intervju *alltid* är en konstlad situation. Traderingen blir utbruten ur sitt naturliga, sociala sammanhang. För att en tradition skall kunna kallas levande fordras, att den omfattas av ett kollektiv, att rithandlingar, som hör samman med den, utföres och att den återberättas i ett allvarligt syfte — för att bli trodd. I alla trossammanhang gäller, att människor kan vara övertygade om föreställningarnas riktighet, tvivla på dem eller helt förneka dem, men för att tron skall kunna fortleva krävs, att den sistnämnda gruppen inte helt tar överhanden.

Sagesmännen till traditionsuppteckningarna om tjuvmjölkande väsen redogör sällan direkt för sin ståndpunkt i fråga om föreställningarnas riktighet. Indirekta ställningstaganden är vanligare. Så anger memorat i jagform en personlig övertygelse om tjuvmjölkarens existens. Ibland relateras uttryckligen egna eller närståendes uppgif-

ter i syfte att bevisa, att väsendet funnits. På samma sätt framkommer den egna inställningen i de fall, då en bestämd person utpekas som ägare till en tjuvmjölkare. Stundom sägs, att tjuvmjölkande väsen fanns förr i tiden, ett uttryck som visar, att sagesmannen inte anser denna form av trolldom vara omöjlig. Betydligt vanligare är dock påståendet, att man trodde på det förr i tiden — en utsaga som för övrigt förekommer i relativt tidiga uppteckningar. Sådana påståenden förefaller att ge uttryck åt ett förnekande av föreställningarnas riktighet, men i många fall märks en ambivalens i sagesmannens hållning. Samtidigt som han inte kan godtaga tron på det övernaturliga väsendet, vill han inte heller fullständigt förneka, att det kan existera.

Under den tid då merparten av materialet insamlats — 1900-talets första hälft — har den kollektiva traditionen upplösts och börjat försvinna, vilket bland annat framgår av att utsagorna i många fall är korta och ofullständiga. Starka individuella traditioner och trosföreställningar om tjuvmjölkande väsen lever dock kvar.

För mitt arbete har jag hämtat upplysningar från olika typer av källor: kyrkomålningar, litterära verk, rättshandlingar och traditionsmaterial. De lämnar uppgifter från olika tidsperioder enligt tabell I. Där anges ej frekvens, utan endast förekomst av belägg.

Tabell I. Översikt: tid—materialtyp

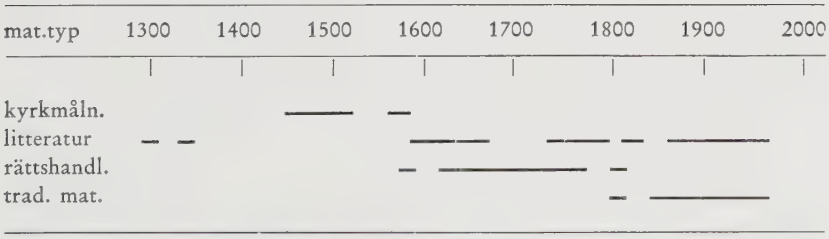

Materialgrupperna kan inte behandlas enligt samma principer, utan måste bedömas från skilda utgångspunkter. En huvudfråga beträffande målningarna är, om det diande djuret föreställer ett tillverkat väsen. Är det, om så är fallet, ett belägg på att en folklig tradition om väsendet ifråga funnits, eller visar målningsmotivet

endast, att föreställningarna varit kända inom teologiska kretsar? Har kyrkan påverkat en eventuell folktro och vilken betydelse kan kyrkan ha haft för spridning av en sådan? Kan föreställningar om tjuvmjölkande väsen ha införts till Norden i samband med kristendomen? Det är knappast möjligt, att besvara dessa frågor med full säkerhet, men de måste beröras, då de är av väsentlig betydelse för hur det senare materialet skall betraktas. Är uppgifterna om tjuvmjölkande väsen i rättshandlingar tillförlitliga så till vida, att de speglar folkliga föreställningar? Återger ett protokoll från ett trolldomsmål på ett korrekt sätt, vad som avhandlats i rättssalen? Hur kan trolldomsprocesser ha påverkat och spritt en eventuell folktro? Det finns inte heller entydiga svar på dessa frågor, men trots det måste de beaktas. I samband med att jag beskriver och återger väsentliga delar av det äldre materialet, redovisar jag också, hur jag uppfattat och bedömt uppgifterna.

Vid sidhänvisning till handskrifter, där endast högersidan (h) är paginerad, avses med vänster (v) omstående sida av samma blad. Om paginering i rättshandlingar saknas, hänvisas till det datum, då rättegången ägt rum.

Beträffande folkminnesarkivens material och traditionsuppteckningar från litterära verk lämnas i del II av föreliggande arbete en fullständig variantlista. Den följer samma områdesindelning som texten — mjölkhare etc.-området, sydöstra bjära etc.-området osv. — Vidare anges för Norge fylke, för Sverige landskap och för Finland de traditionsområden som brukas vid Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkisto (SKS)[6]. Uppteckningarna har sedan numrerats i bokstavsordning efter sockennamnen. Vid hänvisningar i den löpande texten anges fylke, landskap eller traditionsområde samt detta nummer. I variantlistan anges uppteckningarna med den vedertagna bokstavsförkortningen för arkivet.[7] Därefter följer — beroende på arkivets eget hänvisningssystem — antingen ett nummer

[6] En indelning med fullständig sockenförteckning finns publicerad i Nissilä & Sarmela & Sinisalo 1970. s 13—22.

[7] Se förkortningslista s 242 f.

eller namn på uppteckнaren, stundom kombinerat med nummer, och slutligen sidhänvisning. Ex. Västergötland 2=*Ale-Skövde.* ULMA 2476: 14. 5.; Opland 9=*Land.* NFS R. T. Christiansen, I. 47.; S. Savo 11=*Sulkavala.* SKS O. Kupsanen. KRK 79: 5. Till Hammarstedtska arkivet vid Nordiska museet hänvisas med namnet på arkivets samling, uppteckнarens namn, årtal för uppteckningen och sagesmannens initialer. Ex. Medelpad 27=*Njurunda.* NM: HA Övernaturliga väsen IX. L. Johansson, 1912. (M.T.).[8]

Metod och terminologi

Min avhandling följer som helhet *traditions-historiska* och *traditionsgeografiska* arbetsmetoder.[1] Med *traditions-historisk* metod avses, att man studerar trosföreställningarna, för att så långt som möjligt söka nå fram till deras ursprungliga funktion och form. Man söker fastställa deras utveckling och i vilken utsträckning lån från andra föreställningar förekommit. Vid detta studium är *motivanalys* av stor betydelse. Med *motiv* avses mindre trosenheter, som uppträder i skilda sammanhang och inom skilda föreställningar. En viktig fråga är att försöka avgöra vilka motiv, som är primära, och vilka, som är sekundära, i de föreställningar man undersöker. Även *genreanalys* är viktig vid denna arbetsmetod, då de olika genrerna inte har samma källvärde. Vid sådan analys indelas materialet i olika grupper — *trosutsaga*, *memorat*, *sägen*. Indelningen har här gjorts enligt följande definitioner.

Termen *trosutsaga* används för att beteckna korta eller allmänt hållna påståenden. Uppgifter om hur och av vad tjuvmjölkande väsen tillverkas förekommer i såväl korta som långa redogörelser och be-

---

[8] I föreliggande avsnitt, där endast ett mindre antal uppteckningar utnyttjas, anges dessa på samma sätt i nothänvisningarna som i variantlistan.

[1] För redogörelser för folkloristisk metod och terminologi se främst von Sydow 1926, 1931, 1934, 1935, 1939, 1948., Granberg 1935, 1935b., Eskeröd 1947., Honko 1962., Dundes 1964., Bødker 1965., Svensson 1966., Pentikäinen 1968, 1968b.

traktas som *trosutsagor*. I de fall *formler* meddelas i samband med beskrivningen, behandlas de enskilt. Termen *memorat* brukas om en berättelse, vilken återger en händelse, som sagesmannen eller en bekant till honom upplevt och uppfattat som övernaturlig. De memorat som förekommer, skildrar vanligen iakttagelser av tjuvmjölkande väsen eller hur man på något sätt upptäckt, att ett sådant besökt boskapen. Termen *sägen* används om en kort, oftast enepisodisk, traderad berättelse med relativt fast form, i vilken individuella drag är mindre framträdande. Med avseende på berättelsernas utbredning talas om *lokalsägner* och *vandringssägner*. Med *rithandlingar* avses särskilda fasta mönster, efter vilka en person handlar, exempelvis om han vill frammana, besvärja eller skydda sig mot ett övernaturligt väsen. Sådana kan ingå i de ovan definierade genrerna.

Vid en *traditions-geografisk* metod är karteringar en utgångspunkt för arbetet. Kartorna visar utbredning av olika föreställningar eller motiv. De översiktskartor, som ges här, anger inte beläggens frekvens utan endast deras geografiska förekomst. Vid arbete med denna metod är det till stor nytta att känna till, längs vilka vägar traditionen vanligen brukar spridas. Termen *reliktområde* används om områden, där trosföreställningar ofta behåller ålderdomliga, konservativa drag, som på ett tidigare stadium försvunnit från omkringliggande trakter. Med *innovationsområde* avses däremot ett område, som är mottagligt för förändringar. Sådana kan innebära, att trosföreställningarna antingen omvandlas eller försvinner. *Kärnområde* används om områden där en trosföreställning är stabil och stereotypiserad, medan *övergångsområde* betecknar att traditionen har rikare förekomst av individuella drag.

Förutom dessa metoder har jag också använt *corpusanalys*, varmed avses en undersökning av vilka trosföreställningar, som är allmänt kända av traditionsbärare inom ett bestämt område och vilka som är mera sporadiskt förekommande eller individuella. Vidare brukas *funktionsanalys*, vars mål är att placera in traditionen i dess riktiga sociala sammanhang.[2]

[2] Tjuvmjölkande väsen II. Kap. II. Upplevelsesituationerna.

Kap. II. Mjölkstöld och smörkärning framställda på kyrkomålningar

Inledning

Den medeltida kyrkan bekämpade vidskepelse och trolldom och förde en kamp mot djävulen, som sades förvilla och förleda människorna. I sin strävan att upplysa menigheten brukade kyrkan vid sidan av det talade ordet även bilden. När helgedomarnas väggar och valv under senmedeltiden täcktes med målningar, var det inte enbart för att utsmycka och försköna kyrkorummen. En av målningarnas uppgifter var, att för den icke läskunniga församlingen i bild skildra och åskådliggöra den kristna tron och läran. De kunde således även användas som direkta illustrationer till predikotexter. Djävulen och helvetesgapet visades ofta i varnande syfte och i en rad kyrkor förekommer avbildningar av trollkvinnor, som i luften rider på kvast, spade eller raka till ett möte med djävulen eller med hans hjälp stjäl mjölk och kärnar smör. Det är främst de sistnämnda målningarna, som i detta sammanhang är av betydelse, då det förekommer framställningar av hur ett djur utför mjölkstölden åt den kärnande kvinnan.

De forskare, som tidigare har behandlat tjuvmjölkande väsen och föreställningar kring sådana, har som här ovan nämnts känt till, att målningar, som troligen framställer »mjölkharar», funnits i Ösmo kyrka i Sverige och i Lojo kyrka i Finland. Det är främst J. Pape, som i sin uppsats *Bidrag till belysande av föreställningarna om Bjäran — Mjölkharen i företrädesvis äldre tradition* ägnat intresse åt kyrkmålningar med smörkärningsscener.

I min undersökning av hur kyrkomålarna under senmedeltiden vanligen framställde trollkvinnornas mjölkstöld, har jag funnit, att målningar, som visar mjölkstöld och/eller smörkärning, förekommer eller har förekommit i minst 3 tyska, 16 danska, 40 svenska och 4 finländska kyrkor. På 14 av målningarna, 13 från Sverige och 1 från Finland, finns det tjuvmjölkande djuret med. Resultatet tyder på, att målningsmotiven varit vanliga åtminstone i medeltida Sverige och Danmark och att de även förekommit utanför Norden. För detta arbete är det främst framställningar, vilka återger hur ett djur stjäl mjölk åt kvinnan, som är av betydelse, men de övriga av mig kända målningarna är viktiga för jämförelse. Här följer en beskrivning av samtliga. För deras geografiska lägen, se karta I. (s 53.)

Beskrivning av kyrkmålningarna

Tyskland

1. *Gross Hehlen kyrka*, Niedersachsen. Följande upplysning om kyrkans målningar härstammar från 1600- eller möjligen tidigt 1700-tal:

. . . an der seiten nach dem Norden, vber der Frawen gestüelte, stund eine Hexinne, die im Buttervas Butter machte, uf der einen seite vor ihr ein blawer teuffel, der half ihr Butter machen, hinter ihr ein roter teuffel, der in einem Milch Eimer ihr floth oder Rohm brachte, demselben teuffel war ein arm (salva venia) aus dem Hindern gewachse, damit er einem Immendiebe ein Imme uf die Schultern gehub, vor dem diebe war ein schwartzer teuffel, der hatte dem diebe einen strick umb den hals gethan, und führete ihn dabei, daran eine Leiter stund, zum galgen . . .[1]

2. *Scholen kyrka*, Niedersachsen. På en 1400-talsmålning avbildas i ett valv en kvinna, som förs till helvetet av två djävlar. Färden går till på så vis, att den ena av dem rider på den nakna kvinnan, medan den andra skjuter på. Framför figurerna är en smörkärna avbildad, för att visa kvinnans brott — stöld av smör.[2]

3. *Schönemoor kyrka*, Niedersachsen. I en valvflik återges hur en djävul uppvaktar en smörkärnande kvinna. En mindre djävul, som står på hennes

[1] Bühring & Maier 1970. s 148.
[2] Schwarzwälder 1959. foto.

axel, hjälper till med kärningen. I övrigt upptas valvet av en framställning av djävlar, som för syndare ned i ett helvetesgap. Målningen har tillkommit under 1400-talet.[3]

Danmark

4. *Aale kyrka*, Vrads hd, Aarhus amt. En målning, som visat hur en kvinna kärnar smör med djävulens hjälp, har funnits.[4]

5. *Brarups kyrka*, Falsters nr hd, Maribo amt. Det har funnits en målning, som visat hur en kvinna kärnar smör med djävulens hjälp.

6. *Fakse kyrka*, Fakse hd, Præstø amt. En avbildning av kyrkans målningar visar, att en smörkärningsscen varit utförd på tornets nordvägg. Till höger kärnar en kvinna och en man i sällskap med två djävlar. Till vänster återfinns två djävlar, som emellan sig på en stång bär ett fullt kärl mot gruppen vid kärnan. Målningarna är odaterade.

7. *Fårevejle kyrka*, Ods hd, Holbæks amt. Kyrkans målningar är numera överkalkade, men enligt äldre fotografier kunde man förr till höger i västra kappan, i skeppets fjärde valv, se hur en kvinna mjölkar en ko, som hålls av en djävul. Till vänster i samma valvkappa kärnar en kvinna och en djävul. Ytterligare en djävul uppehåller sig bakom kvinnans rygg. Målningen härrör från tiden 1475—1500.

8. *Gjerrilds kyrka*, Djurs nr hd, Randers amt. I norra kappan i skeppets andra valv finns en målning, som visar en kärnande kvinna. På hennes axlar sitter en djävul, som även han håller i kärnstaven. En annan djävul plockar smörklimpar ur kärnan, vilka han med hjälp av svansen staplar i ett ämbar. En tredje djävul sitter uppflugen på kärnans kant och ersätter det upptagna smöret med sin avföring. Till vänster om denna grupp sitter en kvinna på en, på marken liggande, djävul. Kvinnan har i handen ett ris, med vilket hon bearbetar djävulens ryggslut. Till höger om den först beskrivna bilden ses kvinnans uppbrott från jordelivet. Detta tycks ha gått

[3] Schwarzwälder 1959. foto. Ytterligare en målning omtalas i ett tyskspråkigt arbete, där det anges, att det i Gröbenig kyrka finns en bild, som visar hur en kvinna och en djävul kärnar. (Froehner 1925. s 26.) Orten ifråga förekommer emellertid ej i tyskspråkiga ortförteckningar och dess exakta läge är okänt för mig.

[4] Uppgifter om de danska målningarna och bildmaterial har, där annat ej anges, lämnats av Danmarks Nationalmuseum. — Utöver de här nedan beskrivna målningarna kan en smörkärningsscen även ha förekommit i Hyllesteds kyrka, Randers amt. Numera kan man dock endast se hur djävlar bär på olika laggkärl. I en flik i Smørums kyrka, Præstø amt, finns en egendomlig framställning av en djävul eller möjligen trollkvinna, som förrättar sina behov i en smörkärna.

hastigt och medan kroppen ännu står upprätt mellan två djävlar, av vilka den ena håller kvinnans avskurna huvud och den andra ett föremål, som torde vara det eggverktyg, som använts vid halshuggningen, tar en tredje vingförsedd djävul i ett trapetsgrepp emot kvinnans själ. Målningen härrör från tiden 1475—1525. (Fig. 1.)

9. *Jungshoveds kyrka*, Baarse hd, Præstø amt. Det har funnits en målning, som visat hur en kvinna kärnar smör med djävulens hjälp.

10. *Kettinge kyrka*, Musse hd, Maribo amt. En målning, som visat hur en kvinna kärnar smör med djävulens hjälp, har funnits.

11. *Lønborgs kyrka*, Nr Horns hd, Ringkøbings amt. I norra kappan i skeppets första valv finns till höger en smörkärningsscen, som är insprängd i en målning, vilken framställer yttersta domen. Bland domedagsbasuner och döda, som stiger upp ur sina gravar, står en kvinna och en djävul och kärnar smör. Målningen härrör från tiden 1500—1550.

12. *Nr Alslevs kyrka*, Falsters nr hd, Maribo amt. En målning, som visat hur en kvinna kärnar smör med djävulens hjälp, har funnits.

13. *Tingsteds kyrka*, Falsters nr hd, Maribo amt. I en valvflik är en kvinna och en djävul som kärnar avbildade. Djävulen håller med höger hand i kärnstaven och har i sin vänstra hand ett ämbar.

14. *Tjæreby kyrka*, Strø hd, Frederiksborgs amt. En målning, som visat hur en kvinna kärnar smör med djävulens hjälp, har funnits.

15. *Tolstrups kyrka*, Vors hd, Aarhus amt. En målning, som visat hur en kvinna kärnar smör med djävulens hjälp, har funnits.

16. *Tuse kyrka*, Tuse hd, Holbæks amt. I nordkappans östra flik i skeppets andra valv ses, hur en djävul och en kvinna kärnar. Bakom kvinnans rygg finns ännu en djävul. Målningen härrör från tiden kring 1460.

17. *Tyvelse kyrka*, Tybjergs hd, Præstø amt. På skeppets nordvägg är en målning av en kvinna och en djävul, vilka tycks vara sysselsatta med smörkärning, placerad. Egendomligt nog är smörkärnan, såvida det är en sådan, utrustad med två kärnstavar. I den ena av dem håller kvinnan och i den andra djävulen. Den senare arbetar med vänster hand och håller i sin högra hand en kvast eller viska. Målningen är från ett äldre tidsskede än de övriga här behandlade och härrör möjligen från 1300-talet eller början av 1400-talet.[5]

[5] Den tidigare dateringen härrör från Danmarks Nationalmuseum, som anger att målningen har utförts någon gång under perioden 1325—1350. Den senare dateringen, ca 1425, har föreslagits av N. Saxtorph (Saxtorph 1970. s 194.)

18. *Vejlby kyrka*, Hasle hd, Aarhus amt. I nordkappan i kyrkans korvalv ses, hur en kvinna kärnar smör. På kärnan klänger en liten djävul. Denne vänder på huvudet och tycks räcka ut tungan åt en kvinna, som står strax bredvid kärnan och håller ett lyftat gissel i sin högra hand och ett ris i sin vänstra. Till vänster om dessa figurer finns två djävlar, som på en stång bär en säck och är på väg till kärnan. Målningen härrör från tiden kring 1500.

19. *Voldby kyrka*, Djurs nr hd, Randers amt. De målningar, som funnits i kyrkan, har kopierats. På en av avbildningarna ses, hur en kvinna och en djävul kärnar smör och hur två djävlar mot dem bär ett kärl på en stång. För att det klart skall framgå, vad för slags smör som erhålles, när djävlar anlitas till hjälp, har målaren i anslutning till gruppen vid kärnan placerat en figur, som sitter på en träbytta och förrättar sina behov. Med sitt ena pekfinger visar han på resultatet av sina ansträngningar, med det andra på sin mun.

Sverige

Skåne

20. *Bunkeflo kyrka.* År 1896 revs medeltidskyrkan i Bunkeflo. Bland dess många målningar fanns även bilder av djävlar och en smörkärningsscen. Denna målning var placerad till vänster i kyrkans första valv och fotograferades innan den förstördes. Den framställde två djävlar, vilka uppvaktar och hjälper en kvinna, som kärnar. Något längre upp, i samma valvkappa, visar fotografiet, hur en kvinna pryglar en djävul. I valvkappans andra övre halva fanns en annan djävulsbild, men i övrigt var målningen förstörd.[6] (Fig. 2.)

21. *Knisslinge kyrka.* I kyrkans korvalv, i valvkapporna åt norr, öster och söder, är tre helgongestalter målade. På ömse sidor om varje figur finns en rundel. I dessa rundlar förekommer bilder, där djävulen och en kärnande kvinna figurerar. Målningarna är utförda av Nils Håkansson, troligen på 1460-talet.[7] Rundlarnas innehåll är, räknade motsols med början i öster, följande:

Rundel 1. En kvinna och en djävul med en smörkärna emellan sig.
Rundel 2. Kvinnan vid smörkärnan, djävulen tycks springa därifrån.
Rundel 3. En djävul.

[6] Rydbeck 1904. s 143 f.
[7] Rydbeck, M. 1940. s 260 ff.

Rundel 4. En djävul med en naken kvinna under ena armen.
Rundel 5. En man, som håller något på en bänk och en djävul.
Rundel 6. Målningen förstörd.

22. *Västra Vemmerlövs kyrka.* I kyrkans tornrum, i valvkappan åt norr, finns en målning från omkring 1500, som är utförd av Harriemästarens verkstad.[8] Målningen visar en kärnande kvinna. På hennes axlar sitter en djävul, som även håller i kärnstaven. Två andra djävlar, utrustade med ämbar, plockar smörklimpar ur eller, möjligen, i kärnan. I valvkappan visas också, hur en kvinna slår en djävul med ett ris.

Småland

23. *Askeryds kyrka.* På en valvpelare i kyrkans västra del finns en kärningsscen avbildad. En grå djävul och en kvinna, klädd i röd kjol och vit blus, står på var sin sida om en vit kärna. De håller bägge i kärnstaven. Emellan dem skymtar en röd djävul, som är placerad bakom kärnan. Målningen är daterad till första hälften av 1500-talet.[9]

Västergötland

24. *Starrkärrs gamla kyrka.* En kyrkoherde vid namn Kollinius omtalar i en beskrivning, att det i den gamla kyrkan, som revs i början av 1700-talet, fanns målningar. Bland annat uppger han att: »Hvalfven voro i gamla tijder måhlade med oanständige bilder af dieflar, somliga rijdande på kieringar med kierna på naken, somliga bärandes qvinnesbilder förvända.»[1] Han avser sannolikt en smörkärningsscen, där en djävul sitter på en kvinnas axlar och hjälper henne kärna och en scen, där djävulen bär kvinnan till helvetet.

Östergötland

25. *Vårdsbergs kyrka.* Liksom i Lønborgs kyrka, Danmark, framställs här en smörkärningsscen i samband med en målning, som återger den yttersta domen. En djävul och en kvinna kärnar smör, medan de döda lämnar sina gravar för att föras till himmelen eller störtas i helvetesgapet. Någon säker tidsbestämning av kyrkans målningar har inte gjorts, men de torde av framställningssätt och klädesdräkter att döma härröra från 1600-talet.

---

[8] Rydbeck, M. 1952. s 66 f, 79.

[9] Nisbeth 1962. s 32 f.

[1] Lindblad 1897. s 54 f.

Gotland

26. *Alskogs kyrka.* I visbybiskopen Jöran Wallins handskriftsamling från förra hälften av 1700-talet finns en beskrivning av målningarna i Alskogs kyrka. Biskopen noterade, att det på den norra väggen fanns tre bilder:

Uti den första står en kärring som miölkar en ko, och 2ne dieflar, en röd och en grön bredewid henne. I den andra, står samma kärring och kärnar, samt förenembde dieflar wid henne som äro henne behielpelige, och I den tredie ligger kärringen naken framstupad, den röda diefwulen rider på henne, och den gröna har et rött tåg om halsen på henne, med hwilket han drar henne till helwetit.

Under varje bild, uppger Wallin, har det funnits en skrift. Bokstäverna var dock så utnötta, att biskopen ej kunnat tyda bildtexterna.[2]

1797 besökte C. G. G. Hilfeling Alskogs kyrka. I sin resejournal lämnade han följande beskrivning av djävulsmålningarna:

Strax vid ingången midt för kyrkodörren, på Norra Wäggen under läcktarn, presenterade sig en besynnerlig Målning, afdelt i 3ne Acter. Den första som nu mera nästan var utstruken och ej väl kunde ses, berättades föreställa en käring, som mjölkade annors Kor, då Fanen asissterade och hölt koen i hornen. Den Andra föreställde samma qvinna som nu med Satans tillhjälp tjärnade smör af den stulne mjölken. Satan och käringen holla båda i kärneredskapen och en annan Eldröd Djefvul asisterade. — Den 3dje Målningen föreställde huru en svart Djefvul rider på den nakna käringen till Helvetet och har en 3uddad Eldgaffel hvarmed han ansporrar käringen som så godt hon kan måste trafva eller på alla fyra galoppera a Costi.

Hilfeling säger sig ha sett årtalet 1485 målat på södra väggen i kyrkan och i koret årtalet 1489, nära namnet Hans Brerewolt.[3] Biskop Wallin påstår, att han i kyrkan sett årtalet 1494 och i koret årtalet 1481.[4]

27. *Bäls kyrka.* På den norra av tornets stödpelare, i kyrkans västra del, finns en målning, där det till vänster visas, hur en röd ko tycks bli diad av en djävul. Han ligger på knä under kon och stöder sig med händerna mot dess ena bakben. En annan djävul hänger under tiden över bakre delen av kons rygg. Till höger om dessa finns målningsfragment av en djävul, som tycks bära på något. Han är på väg bort från kon. Slutligen visas på målningen, hur en rödklädd kvinna står vid en kärna och för undan kärnstaven, för att en djävul skall kunna spy ner i kärnan.

[2] Wallin I 1745. s 581 f. KB Sthlm.
[3] Hilfeling 1797. s 112 f. KB Sthlm.
[4] Wallin I 1745. s 581. KB Sthlm.

28. *Endre kyrka.* På en av de, för tornets skull, uppmurade stödpelarna i kyrkans västra del är en tjuvmjölkningsscen avbildad. En grönklädd kvinna mjölkar en röd ko. Bakom henne finns en djävul och en annan djävul håller kon vid hornen under mjölkningen, medan en tredje djävul ligger på knä bakom kon och fångar upp dess träck med munnen. Djävlarna på målningen är alla gråsvarta.

29. *Ganthems kyrka.* På en tornpelare, vilken är sammanbyggd med nordväggen, finns en målning, som visar hur en kvinna mjölkar en ko. En djävul håller under tiden kon och en annan äter ur kons analöppning. Till höger om bilden med tjuvmjölkningen kärnar kvinnan, medan en djävul spyr i kärnan. I anslutning till dessa bilder finns en tredje, placerad på nordväggen, som visar kvinnans färd till helvetet.

30. *Norrlanda kyrka.* På den vänstra delen av kyrkans nordvägg finns en målning om tre bilder, som visar tjuvmjölkerskans gärning och straff. Från öster mot väster räknat är bilderna följande: a. En kvinna i röd kjol och vitt huckle mjölkar en ko, som vid huvudändan hålls av en djävul, medan en annan djävul uppehåller sig vid dess bakända. b. Kvinnan kärnar, medan en djävul spyr i kärnan. c. Kvinnan förs av två djävlar naken till helvetet.

31. *Sanda kyrka.* Till höger om norra portalen finns en målning, vilken visar, hur två djävlar bär en kvinna mot ett helvetesgap. På kvinnan, som har en kärna i famnen, sitter en liten djävul.

32. *Silte kyrka,* En målning om två bilder finns på södra väggen till vänster om kyrkoporten. Den första bilden visar, hur en grön djävul med rödbruna ben och vingar spyr i en kärna, vars ägarinna, avbildad i svart klädnad, under tiden för kärnstaven åt sidan. Den andra bilden återger kvinnans färd till helvetet, dit en rödbrun djävul rider henne, medan en grön djävul, som lagt ett rep om hennes hals, leder färden. Ovanför den rödbruna bården, som omsluter målningen, står årtalet 1495.

33. *Vamlingbo kyrka.* På kyrkans norra långhusvägg har det funnits en framställning av den tjuvmjölkande kvinnan. En avbildning av målningen, gjord 1894, visar i tre bilder: en kvinna i sällskap med två djävlar mjölkar en ko, kvinnan och djävlarna kärnar, kvinnan förs naken till helvetet av djävlarna. En av dem rider på henne, medan den andre drar henne framåt med ett stadigt tag i hennes hår.[5]

34. *Öja kyrka.* I kyrkan finns några målningar av uppsvensk typ, som tillkommit under tredje fjärdedelen av 1400-talet.[6] En av dessa är placerad

[5] Avritning i ATA.

[6] Söderberg 1942. s 49.

över nordväggens ingångsport. Till vänster på målningen syns en rödsvart ko, som dias av ett grått djur. Bakom kon står två djävlar, den ene grå med stora, gröna öron, den andre grå och täckt med röda prickar. I mitten av målningen håller en röd djävul med gröna horn en grå kärna, medan en grönklädd kvinna kärnar. På kvinnans axlar sitter en rödsvart djävul med gröna öron. Till höger på målningen rids kvinnan naken till det röda, flammande helvetesgapet av en grå djävul. (Fig. 3.)

Målningarna i Endre, Ganthems och Norrlanda kyrkor anses stilmässigt stå varandra nära och kan hänföras till samma målare. Målningarna i Sanda kyrka skiljer sig något från dessa, men det förefaller som om hantverkaren, som utfört dem, tillhört samma verkstad som den förre. Denna verkstad har också arbetat i Vamlingbo kyrka och var sannolikt verksam vid tiden före eller kring 1400-talets mitt.[7]

Södermanland

35. *Torpa kyrka.* I vapenhuset finns målningar, vilka bör ha tillkommit i början av 1600-talet,[8] där trollkvinnors samröre med djävulen framvisas. På västväggen finns motivet med smörkärning. En djurliknande djävul och en kvinna kärnar. Vid kärnans fot står en bunke, och till vänster om de kärnande är en ko avbildad. I den södra valvkappan är ett lejonliknande djur målat i den vänstra fliken, därefter en djävul och en kvinna, som är vända mot varandra. I mitten av valvkappan framträder djävulsfursten bakom ett bord, på vilket det ligger smörklimpar eller möjligen bröd. I högra fliken har ytterligare några figurer varit målade, men av dessa återstår nu endast en djävul. I den norra valvkappan finns ett helvetesgap. Samtliga målningar är endast delvis bevarade.

36. *Ösmo kyrka.* I kyrkans mellersta valv finns en målning om fyra bilder med följande motiv: a. En röd hare diar en ko, som hålls fast av en djävul. b. Den röda haren spyr upp mjölk i en bunke. En annan hare, vit till färgen, står väntande bakom den röda. På bilden kan man även se, hur en djävul och en kvinna kärnar smör. c. Kvinnan och djävulen formar en smörtopp. d. Kvinnan har den spetsiga ändan av ett horn för munnen. På bilden finns också en djävul. Både kvinnan och djävulen håller med var sin hand i hornet. Kyrkans målningar utfördes troligen omkring 1465 eller något senare av en mästare, som kallas Peter.[9] (Fig. 5 a—d.)

---

[7] Söderberg 1942. s 42 ff., 49, 330.

[8] Schnell 1964. s 10.

[9] Cornell & Wallin 1972. s 33.

Uppland

37. *Börstils kyrka.* Peringskiöld uppger i *Monumenta Sueo-Gothorum*, att det i kyrkans numera vitkalkade vapenhus fanns målningar ». . . om hin håles uptog med trollkeringar, som molka och göra smör etc.» Namnet Peder Jönsson målare fanns även i kyrkan.[1]

38. *Danmarks kyrka.* En dansk resenär, som 1660 besökte Uppsala, påstår i en beskrivning över staden och dess omgivningar, att det i Danmarks kyrkas vapenhus ». . . staar en hop troldomes historier; huor fanden kiernar och saadanne der.»[2]

39. *Dannemora kyrka.* I kyrkan finns på vapenhusets sydvägg, till vänster om ytterportalen, en tydlig bild av en kvinna och en djävul, som kärnar. På trapphusets östra vägg ses en djävul, som med en piska i vänstra handen rider på en naken kvinna, som i sin vänstra hand håller ett fat med smör. En annan djävul hjälper med en stör till att driva på kvinnan. Kyrkans målningar är troligen från 1520-talet, men då de utsattes för hårda ingrepp, när de vid skilda tillfällen restaurerades under 1800-talet, är det ovisst, hur mycket av de ursprungliga målningarna, de nuvarande återger. Målaren tillhörde en uppländsk skola, Edebogruppen, som verkade under 1500-talets första tredjedel.[3]

40. *Edebo kyrka.* På vapenhusets norra vägg, till höger om kyrkans innerportal, har en målare, vanligen kallad Edebomästaren, år 1514—15[4] avbildat en vit djävul, som hjälper en kvinna att kärna.

41. *Edsbro kyrka.* Vid en restaurering år 1904 gjorde man teckningar av de målningar, som fanns i vapenhusets valv. Därefter överkalkades de. I den södra kappan fanns en bild av två trollkvinnor, av vilka den ena rider i luften på en stör, den andra på en djävul. I östra kappan fanns en bild av smörkärning, i norra en otydlig bild av djävlar och kvinnor och i västra en bild av helvetesgapet. Ovan ytterportalen fanns årtalet 1625, vilket kan vara målningarnas tillkomstår.[5]

42. *Färentuna kyrka.* I kyrkans vapenhus finns, på trapphusets norra vägg, en bild där ett djur, som är vitt till färgen och av obestämd gestalt, diar en ko, som hålls fast av en djävul. Detta djur återfinns även på trapphusets

[1] Peringskiöld II. s 129. KB Sthlm.
[2] Stalhoff 1894—96. s 291 f.
[3] Norberg 1968. s 73 f.
[4] Cornell I 1966. s 101.
[5] Avritning i ATA.

östra vägg i sällskap med en djävul, som håller i dess nacke, och en kvinna, som klämmer det över ryggen. Vapenhusets målningar har troligen tillkommit omkring 1460, men kan eventuellt härröra från 1440-talet.[6] (Fig. 4 a—b.)

43. *Harbo kyrka.* I en anteckning i kyrkboken den 21 december 1712 anges, att kyrkans målningar kalkats över. Enligt denna anteckning fanns i vapenhuset en bild ». . . därest en kvinna med en kärna och en smörklimp för sig stodo, hållandes djävulen i kärnestaven etc. . . .»[7]

44. *Härkeberga kyrka.* Till vänster på vapenhusets västra vägg finns en bild, där en kvinna i grön klänning får hjälp vid kärnan av en rödbrun djävul. Framför den gula kärnan har målaren placerat en rödbrun hare, som spyr i en brun bunke. I vapenhuset finns även en målning, vilken möjligen kan föreställa en kvinna, som rider på en kvast. Kyrkans målningar är inte signerade, men av stilistiska skäl anses de vara utförda av Albert målare och ha tillkommit efter år 1487.[8] (Fig. 6.)

45. *Knutby kyrka.* Kyrkans vapenhus innehåller många djävulsmålningar, alla utförda i en varm, rödbrun färgton. De målades någon gång under tiden 1492—1503 av en lärjunge till Albert målare.[9] På västväggen finns två bilder, som återger smörkärning. Dessa är tyvärr delvis förstörda och otydliga. Till vänster på väggen kärnar en kvinna och en djävul. Den sistnämnde står med ryggen mot kvinnan och kärnan, men håller i kärnstaven med vänstra handen, vilken han fört upp över vänstra axeln. Tre kattliknande djur finns framför den gula kärnan och kring djävulens ben. Ett av dem tycks spy i en bunke. Djuren är, liksom kvinnan och djävulen, rödbruna till färgen. Till höger på väggen är kvinnan och djävulen avbildade, stående på var sin sida om ett kärl. I bildens bakgrund är en rad smörtoppar av olika storlek uppställda. I en av vapenhusets valvkappor visas, hur kvinnor färdas till ett möte med Satan. (Fig. 8 a—b.)

46. *Litslena kyrka.* Vid en brand i kyrkan år 1880 förstördes de då överkalkade målningarna i vapenhuset. En god beskrivning av dem finns dock

---

[6] Enligt Cornell & Wallin 1933. s 14, 85 f. härrör långhusets målningar från omkr. 1440-talet, medan korets och vapenhusets målningar sannolikt tillkommit omkr. 1460. Bengt Söderberg har framfört en avvikande åsikt och daterar samtliga målningar till 1440-talet. Han anser även, att de utförts av en målare, som tillhört Vadstenaskolan, en skola, som uppkommit inom Vadstena kloster och som skall ha haft en dominerande ställning i Uppsverige vid tiden strax före 1400-talets mitt. (Söderberg 1942. s 180—192, 337., Söderberg 1951. s 201 ff.)

[7] Bergvik 1945. s 40.

[8] Cornell & Wallin 1972. s 47 f.

[9] Cornell I 1966. s 101.

i form av två blad med avritningar, som gjordes innan vapenhuset vitströks år 1838. Det finns även en kort uppgift om motiven i en kyrkohandling från år 1829. Där konstateras att:

Öfver hela taket finnes målningar, utan synbar betydelse; men några af dem mindre anständiga, der Hin Håle, till exempel, är en käring behjelplig att kärna smör, med flere af ännu värre beskaffenhet. Tillstånd för desse målningars öfverstrykande borde begäras och erhållas.

Det ena bladet med avritningar visar följande bilder: a. En kvinna med utsträckta armar intimt uppvaktad av en djävul. En orm lämnar djävulen genom dennes analöppning. b. En kvinna kärnar tillsammans med två djävlar. En av dem sitter på hennes axlar. En tredje djävul, som ha fiskkropp, klänger på kvinnan. Snett ovanför gruppen finns ett djur, som spyr i kärnan. c. En kvinna och en djävul slåss med klubbor. I kampen har kvinnan övertaget, hon håller den redan halvt nedslagna djävulen i hans noshorn och måttar ett dråpslag med sin klubba. d. En kvinna blåser bakvägen in luft i en säckpipeblåsande gris, medan en djävul behandlar henne själv på likartat sätt. Kvinnan håller en flöjt i sin ena hand. e. En man med en stav i högra handen. f. En man med en dragen sabel lyftad till hugg.

På det andra bladet ses två bilder, varav den ena föreställer ett par ur en högre samhällsklass, den andra visar en kvinna och en djurliknande djävul. Ur djävulens kropp sticker det ut ormhuvuden och ormstjärtar. De båda figurerna tycks kämpa om ett gaffelverktyg, i vilket kvinnan håller med båda händerna och djävulen med en gripfot. De utför under tiden en dragkamp, som påminner om den medeltida leken att »dra gränja». Här tycks dock repet vara utbytt mot sammanslingrade reptiler. — Hur bilderna varit placerade i vapenhuset, framgår inte av avritningarna. Någon närmare datering av målningarna har inte gjorts, men av klädedräkterna att döma, har de troligen tillkommit i slutet av 1500-talet.[1]

47. *Markims kyrka.* Målningarna i kyrkan torde ha utförts vid 1400-talets mitt.[2] I vapenhuset har målaren placerat en tjuvmjölkningsscen till vänster om ytterportalen. En djävul, som i sin vänstra, över huvudet lyftade hand, håller en smörfot med en smörtopp, står till vänster på målningen. Framför honom befinner sig en röd ko. Till höger är en rödklädd, kärnande kvinna placerad. Mellan kon och kvinnan är en träbytta avbildad.

48. *Morkarla kyrka.* I vapenhusets västra valv kärnar en kvinna i tegelfärgad klädnad och en gråsvart djävul. Bakom kvinnan är två smörtoppar

[1] Kilström 1969. s 122 f. Avritning i ATA.

[2] Svanberg 1966. s 112.

Fig. 1. Gjerrilds kyrka. Rdr. D. (s 23 f.) Foto DNM

Fig. 2. Bunkeflo kyrka. Sk. S. (s 25.) Foto ATA

Fig. 3. Öja kyrka. Gtl. S. (s 28 f.)

Där ej annat anges foto förf.

Fig. 4 a. Farentuna kyrka. Upl. S. (s 30 f.)

Foto ATA

Fig. 4 b. Farentuna kyrka. Upl. S. (s 30 f.)

Foto ATA

Fig. 5 a. Ösmo kyrka. Sdl. S. (s 29.) Foto ATA

Fig. 5 b. Ösmo kyrka. Sdl. S. (s 29.) Foto ATA

Fig. 5 c. Ösmo kyrka. Sdl. S. (s 29.) Foto ATA

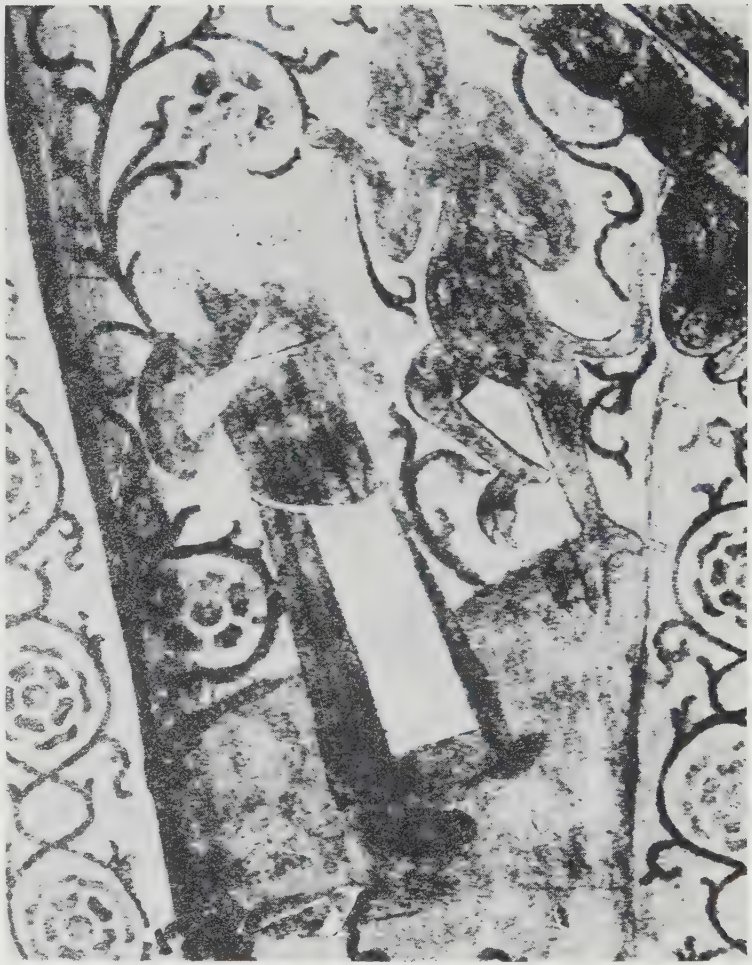

Fig. 5 d. Ösmo kyrka. Sdl. S. (s 29.) Foto ATA

Fig. 6. Härkeberga kyrka. Upl. S. (s 31.)

Fig. 7. Yttergrans kyrka. Upl. S. (s 50.)

Fig. 8 a. Knutby kyrka. Upl. S. (s 31.)

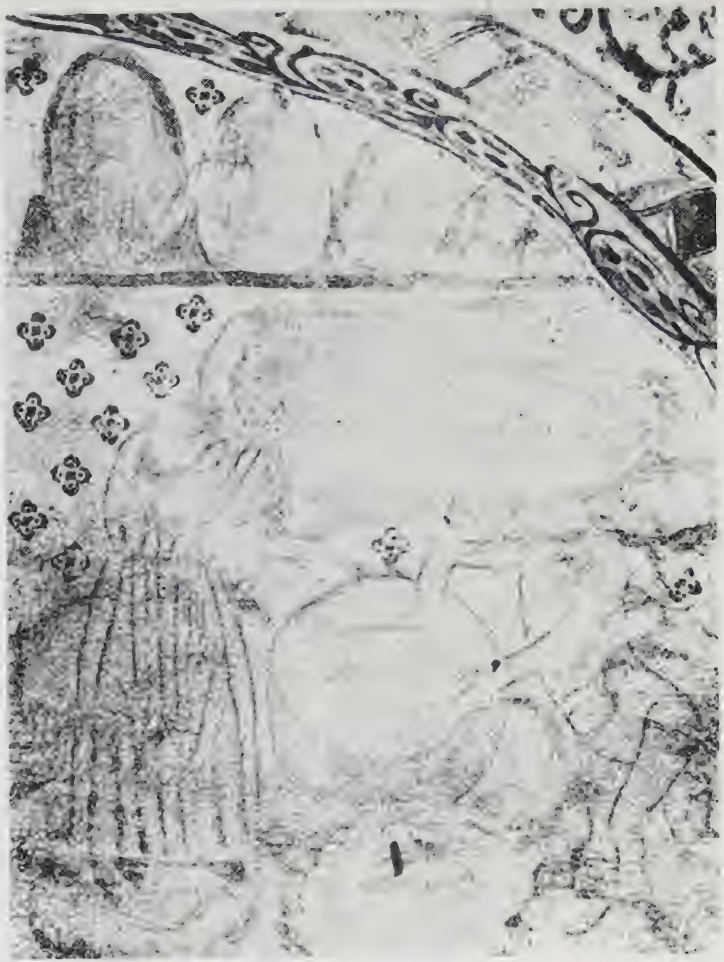

Fig. 8 b. Knutby kyrka. Upl. S. (s 31.)

Fig. 9. Morkarla kyrka. Upl. S. (s 32, 49.)

Fig. 10 b. Söderby-Karls kyrka. Upl. S. (s 49.)

Fig. 10 a. Söderby-Karls kyrka. Upl. S. (s 49.)

Fig. 10 c. Söderby-Karls kyrka. Upl. S. (s 49.)

Fig. 11 a. Täby kyrka. Upl. S. (s 50.)

Fig. 11 b. Täby kyrka. Upl. S. (s 50.)

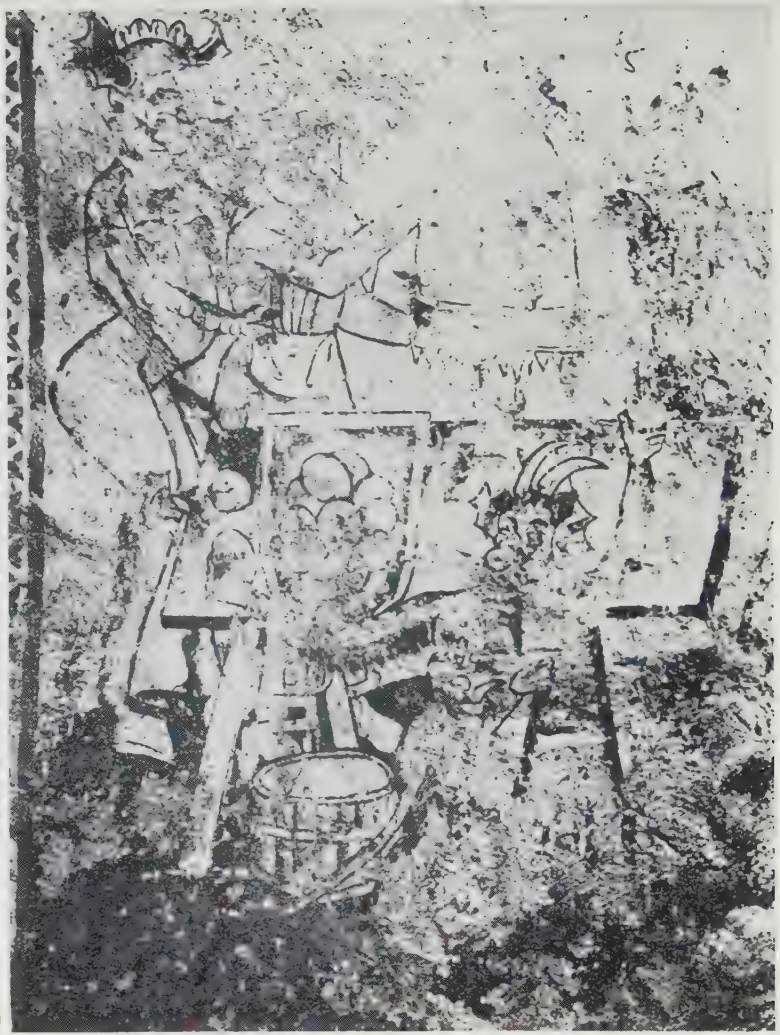

Fig. 11 c. Täby kyrka. Upl. S. (s 50.)

Fig. 12 a. Österlövsta kyrka. Upl. S. (s 51.)

Fig. 12 b. Österlövsta kyrka. Upl. S. (s 51.)

Fig. 13 a. Österunda kyrka. Upl. S. (s 51.)

Fig. 13 b. Österunda kyrka. Upl. S. (s 51.)

Fig. 15 a. Esbo kyrka. Nld. F. (s 52.) Foto FNM

Fig. 15 b. Esbo kyrka. Nld. F. (s 52.) Foto FNM

Fig. 16. Lojo kyrka. Nld. F. (s 52.)

upplagda på ett bord. Till höger om de kärnande håller en djävul, som är mörkröd till färgen, en rödgul ko, medan denna dias av ett vitfärgat djur. Ovan kon finns en inramad text, som numera tyvärr är oläsbar. Av de kvarvarande bokstäverna framgår dock, att skriften sannolikt varit avfattad på latin. Över texttavlan står djävulsnamnet Asmodeus. I norra valvet visas hur en naken kvinna förs till helvetesgapet av två djävlar. En av dem, som är grå till färgen, rider på kvinnan, medan den andre, rödbrun till färgen, går bakefter och övervakar färden. Båda djävlarna är utrustade med spikklubbor. Målningarna är, enligt en numera försvunnen inskrift, som på 1600-talet noterats av Rhezelius, utförda av Erik Nilsson från Gävle år 1584.[3] (Fig. 9.)

49. *Roslags-Bro kyrka.* Enligt en numera försvunnen inskrift skall kyrkans målningar ha utförts 1471.[4] I vapenhuset finns på den södra väggen, till höger om ytterportalen, en fragmentarisk bild av en svart djävul, som håller en röd ko. Under kons buk finns svarta färgfragment. Till vänster på västra väggen kärnar en grönklädd kvinna, medan en grå djävul knäböjer och håller om den vita kärnan. Väggens mitt upptas av en bild av en gråsvart djävul och en kvinna i grönt, vilka står bakom ett bord. På bordet finns ett avlångt fat och en smörfot, på vilken djävulen och kvinnan formar en smörtopp. Till höger därom syns en röd gestalt. Resten av målningen är fullständigt utplånad.

50. *Söderby-Karls kyrka.* Mästaren till kyrkans målningar, vilka har daterats till 1490-talet eller omkr. 1500, har förmodligen utgått från Albert målares verkstad.[5] I vapenhusets valv, som aldrig varit överkalkade, finns i kappan åt sydväst en bild, där ett stort rödaktigt djur diar en rödbrun ko. En rödaktig djävul, utrustad med en stor, gul påk, håller kon stilla. I vänstra delen av kappan åt väster pågår kärning. En grå djävul utför denna tillsammans med en kvinna i svart klänning. På kvinnans rygg klänger en mindre grå djävul. Bakom henne finns djuret, som på föregående bild sög mjölk av kon, ifärd med att spy upp denna i en gul bunke. Till höger i valvkappan står en grönklädd kvinna och en grå djävul på var sin sida om ett överdrivet stort smörfat med vitt smör. På smörtoppen tronar en rödsvart djävul, som är försedd med två ansikten och en påvekrona. Han håller en klubba i var hand. (Fig. 10 a—c.)

51. *Tegelsmora kyrka.* Till vänster innanför ytterporten, på vapenhusets sydvägg, får en kvinna, som är iförd en rödsvart klädnad, hjälp med arbetet

[3] Ahlbäck 1968. s 154, 156.

[4] Cornell & Wallin 1933. s 39.

[5] Cornell & Wallin 1933. s 75. Jmf Cornell I 1966. s 101.

vid en röd kärna av en gråsvart djävul. Till vänster på västväggen är kvinnan avbildad, när hon tillsammans med en rödsvart djävul formar en smörtopp. Målningarna i kyrkan är utförda år 1504 av Erik Östensson.[6]

52. *Täby kyrka.* Vem som målat kyrkans vapenhus vet man inte. Tidpunkten, då det skedde, är ej heller fullt klarlagd, men den ligger troligen efter 1480-talet, då Albert målare var verksam i kyrkan.[7] Till höger om den åt syd vättande ytterportalen upptas väggen av en bild, där en djävul håller en ko, medan en gråvit, djurliknande gestalt diar den. Till vänster, snett bakom kon, skymtar en människa med höjda händer. Västväggens vänstra del återger kärningen, i vilken två djävlar och en kvinna deltar. Väggens mittparti visar, hur en kvinna och tre djävlar arbetar med smör. På den högra delen av denna vägg finns endast fragment av djävlar kvar. På nordväggen är en djävul med ett horn i handen avbildad. Inga färger är numera klart urskiljbara på de här nämnda målningarna. (Fig. 11 a—c.)

53. *Vendels kyrka.* Under 1450-talet målades kyrkans vapenhus[8] och där finns fragment av en målning, som visar, hur en djävul och en kvinna kärnar. Den är utförd på sydväggens högra del. Till vänster på västväggen är en grönklädd kvinna och en djävul sysselsatta med smör, vilket de lägger upp på ett fat.

54. *Yttergrans kyrka.* Kyrkans målningar har utförts av Albert målares verkstad och troligen inte senare än omkring 1480.[9] Till vänster om ytterportalen återfinns en röd djävul, som sköter kärnstaven tillsammans med en kvinna. I målningens nedre högra del finns rester av vad som förefaller ha varit ett blåsvart djur. Framför djuret kan en bunke urskiljas. I södra valvkappan är trollkäringar på raka, kvast och spade avbildade. (Fig. 7.)

55. *Ärentuna kyrka.* Vapenhuset till kyrkan målades omkring 1450 av en mästare, som tillhörde Ärentunaskolan, vilken representerar det äldre senmedeltida kyrkomåleriet i Mälardalen.[1] En delvis förstörd målning på västväggen visar, hur en röd djurliknande djävul och en kvinna i svart, på vars axlar en mindre djävul sitter, kärnar. Till vänster om dem står ett rött djur, troligen en ko, och till höger om de kärnande finns en röd djävul.

---

[6] Sundquist 1967. s 44.

[7] Cornell & Wallin 1972. s 88.

[8] Alm 1947. s 212.

[9] Cornell & Wallin 1972. s 44.

[1] Cornell & Wallin 1933. s 12 ff. Jmf Söderberg 1942. s 180—192, 337., Söderberg 1951. s 201 ff.

56. *Österlövsta kyrka.* Målningarna i kyrkan visar stora likheter med Johannes Ivans och med den s.k. Tierpgruppens måleri. De är utförda av Anders Eriksson år 1468.[2] På vapenhusets sydvägg, till höger om yttre porten, finns en målning, där en djävul och en kvinna kärnar. Till höger om dem finns en ko, och ungefär mitt emellan kon och de kärnande sitter ett djur med spetsade öron. På västväggen formas en smörtopp av en kvinna och en djävul. (Fig. 12 a—b.)

57. *Österunda kyrka.* Den målare, som arbetade i kyrkan, måste ha stått i nära förbindelse med Albert målare och dennes verkstad. Det är ej otänkbart, att det i själva verket är Albert målares verkstad, som utsmyckat kyrkan. Arbetet utfördes någon gång omkring år 1500.[3] I vapenhuset, på trapphusets nordvägg, är en röd djävul, som håller en röd ko, avbildad, medan en hare, målad med röda konturer, diar den. På trapphusets östvägg visas hur det diande djuret, här med bevarad vit färg innanför konturlinjen, stöter upp i en bunke, medan en ljusröd djävul och en kvinna, iförd mörkröd dräkt, kärnar. Över ytterportalen på sydväggen finns en målning, där ett par kvinnor i sällskap med djävlar uppvaktar sin herre och mästare, Satan. Djävulsfursten, som är ljusröd till färgen, sitter på en stor, gul smörtopp och sträcker en sked mot kvinnorna, vilka tydligen kommit flygande på kvastar eller dylikt. I vänster hand håller han ett stort horn. (Fig. 13 a—b.)

58. *Övergrans kyrka.* På 1470-talet utförde Albert målare,[4] i norra valvkappan i vapenhuset, en målning, som dels visar, hur en svart djävul håller en röd ko, medan en hare diar den, dels hur en röd djävul och en kvinna i vitt kärnar. På den sista delen av målningen syns även två stora harar, en vid kärnan och en vid djävulens fötter. Hararna är utförda med svarta konturer. I södra valvkappan är trollkäringar på raka, kvast och spade avbildade. (Fig. 14.)

Hälsingland

59. *Njutångers kyrka.* J. O. Broman omnämner i sina skrifter om Hälsingland, att i många av landskapets kyrkor fanns målningar och bland dessa ». . . äfwen en hoper fula och förargeliga, som dicktade äro om Skokäringen, Smör-kärnan och tylikt mera, som onödigt är at här nämna.»[5] I

---

[2] Cornell & Wallin 1965. s 21.

[3] Nisbeth 1968—69. s 10.

[4] Kilström & Samuelsson 1973. s 88.

[5] Broman II 1953. s 15.

en närmare beskrivning av hälsingska kyrkor uppger han, att det i Njutångers kyrkas vapenhus hade funnits en målning av en smörkärningsscen.[6]

Finland

60. *Esbo kyrka*, Nyland. I den västra delen av korskyrkan finns i det norra valvet målningar, där mjölkstöld och smörkärning framställs. I valvkappan åt norr visas, hur en vitklädd kvinna mjölkar en röd ko, som hålls fast av en vit djävul. Över dessa figurer flyger en kvinna på en bakvänd raka. Hon håller i höger hand ett horn och i vänster en gråvit påse. I valvkappan åt väst framställs, hur en vit djävul kärnar tillsammans med en rödklädd kvinna. På ömse sidor om dem finns vita djur, som spyr i röda bunkar. Över vartdera djuret, på den symmetriskt uppbyggda bilden, finns ett rött, trebent träkärl med en vit smörtopp. Målningen avslutas i höjdled med en hylla, på vilken det ligger fem vita äggformade smörklimpar. Den har tillkommit vid tiden kring 1510-talet.[7] (Fig. 15 a—b.)

61. *Lojo kyrka*, Nyland. I västra valvbågen i kyrkans vapenhus finns en målning, vars vänstra del visar, hur en rödklädd kvinna och en djävul kärnar. Djävulen, vars färg är röd, håller med högra handen i kärnstaven och har i vänstra ett gråblått, rundat föremål, som han håller över kärnan. Den högra delen av målningen återger, hur en gul djävul håller en röd ko, medan en vitklädd kvinna mjölkar. Bredvid stävan, i vilken kvinnan mjölkar, står ett gråblått, kattliknande djur, som antingen spyr i denna eller lapar i sig mjölk. Målningen tillkom under 1510- eller 20-talet. (Fig. 16.)

62. *Nykyrko kyrka*, Egentliga Finland. Bland djävulsmålningarna i kyrkans vapenhus finns tre bilder utförda i följd på västväggen. Till vänster på väggen visas, hur en grönklädd kvinna mjölkar en röd ko, som en röd djävul håller. Därefter avbildas en röd djävul och en grönklädd kvinna, som kärnar. Vid djävulens fötter står en ljusgrön skål med gult innehåll. Snett bakom honom finns ett vitt föremål. Efter denna bild följer en, där en grönklädd kvinna lägger upp gult smör på en smörfot, som står mitt på ett bord. Till höger om bordet är målningen så gott som helt utplånad. I vapenhuset finns även en bild av kvinnor, som färdas till ett möte med Satan. Målningarna i kyrkan är utförda av Peter Henriksson år 1470.[8]

---

[6] Broman II 1953. s 223.

[7] Uppgifter om datering har, då annat ej anges, lämnats av Finlands Nationalmuseum.

[8] Cornell I 1966. s 95 f.

Karta I. Motiv med tjuvmjölkning och smörkärning i nordiska kyrkor.
○ målningar med tjuvmjölkande djur ● övriga målningar

63. *Rimito kyrka*, Egentliga Finland. I östra valvkappan i kyrkans vapenhus är helvetesgapet avbildat till höger. Valvkappans vänstra del upptas av en bild, där en kvinna kärnar. Bredvid henne står en annan kvinna, som på sina axlar bär en liten djävul. Målningarna utfördes omkring 1520.

Motivindelning

För att systematisera de uppgifter, som kan hämtas från kyrkmålningarna, har jag valt att göra en motivindelning med följande huvudrubriker:

A. mjölkstöld
B. smörkärning
C. arbete med smör
D. kvinnans straff
E. djävul piskas
F. djävulsmöte

Som framgår av beskrivningen över målningarna, består en del av dem av en ensam bild, medan andra är uppbyggda av en serie om två eller flera, från varandra klart avgränsade bilder, vilka visar ett händelseförlopp. I det senare fallet återger den första bilden vanligen mjölkstölden och den andra hur smöret kärnas. Då en tredje bild förekommer, kan den visa arbete med smöret eller hur kvinnan slutligen straffas för sin gärning. Även i de fall, då målningen inte är klart indelad i skilda bilder, kan ett eller flera av de motiv, som här studeras, förekomma. I direkt anslutning till smörkärningsscenen kan det t.ex. visas eller antydas, hur mjölkstölden gått till. Det kan ske på så vis, att djävulen, som kärnar, håller ett ämbar i sin ena hand eller att djävlar, som bär till kärnan, har tagits med på bilden osv. Motivindelningen, som gjorts här, grundar sig på målningarnas nuvarande utseende eller, i de fall då de är helt förstörda, på äldre beskrivningar av dem. Många målningar är skadade eller hårt restaurerade och de litterära källorna är kortfattade. Enskilda motiv eller större delar av en målning är numera i en del fall helt utplånade. Motiven redovisas i tabell II.

Några av de underrubriker, som i motivtabellen ingår under huvudrubriken mjölkstöld, fordrar en särskild kommentar. På några

uppsvenska målningar avbildas en ko i nära anslutning till figurerna som kärnar. Det kan knappast råda någon tvekan om att kon finns med för att visa varifrån smörfettet kommer, men det framgår numera ej alltid, hur det överförs. Motivet kallas i tabellen »ensam ko». Motivet »djävul äter koträck» förekommer på två gotländska målningar. Det har, kanske något oegentligt, placerats i samband med mjölkstöldsmotiv, då det förefaller vara sammankopplat med, att en djävul spyr i kärnan. Avsikten därmed är troligen att framhålla, att smör, som erhålles med djävulens hjälp, egentligen inte är något annat än träck. Detsamma antyds på danska målningar. Ett motiv, som kallas »kvinna, djävul och djur», förekommer endast i Färentuna kyrka i Uppland. På en av målningens bilder visas hur en kvinna och en djävul håller det djur, som på en annan bild diar en ko. Denna unika framställning återger förmodligen, hur mjölktjuven sänds ut eller tas emot vid hemkomsten.

Kommentar till målningsmotiven

De här behandlade målningarna är uppbyggda kring ett huvudmotiv — smörkärningsscenen. En sådan finns bevarad i eller dokumenterad från 58 av de totalt 63 kyrkor, som undersökningen gäller. Vanligen framställs den sålunda, att en djävul och en kvinna avbildas på var sin sida om kärnan. I de fall då kvinnan arbetar ensam, förekommer en eller flera djävlar i hennes omedelbara närhet. På gotländska målningar kan man se, hur kvinnan för staven åt sidan, medan en djävul spyr i kärnan.

Hur kvinnan kommer i besittning av mjölken framställs på 29 målningar. På gotländska, finländska och på en av de danska målningarna återges en kvinna, som i sällskap med en eller flera djävlar mjölkar en ko. Avsikten härmed kan vara att visa, hur en kvinna förledd av djävulen tjuvmjölkar andras kor, men det är även möjligt, att någon form av magisk mjölkstöld skildras (9). På en

Tabell II. Tjuvmjölknings- och smörkärningsmotiv

motiv	nr kyrka	Tyskland 1 Gross Hehlen	2 Scholen	3 Schönemoor	Danmark 4 Aale	5 Brarup	6 Fakse	7 Færevejle	8 Gjerrild	9 Jungshoved	10 Kettinge	11 Lønborg	12 Nr. Alslev	13 Tingsted	14 Tjæreby	15 Tolstrup	16 Tuse	17 Tyvelse	18 Vejlby	19 Voldby	Sverige 20 Bunkeflo	21 Knislinge	22 V. Vemmerlöv
A. mjölkstöld																							
kvinna mjölkar ko		–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
djävul bär till kärna		×	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	×	×	–	–	–
djur diar ko		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
djävul diar ko		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ensam ko		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
djävul äter koträck		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
kvinna, djävul och djur		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
djur mellan ko och kärna		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
djur vid mjölkande kvinna		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
B. smörkärning																							
kvinna kärnar		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	×	–
kvinna och djävul kärnar		×	–	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	–	×	×	×	×
djur spyr i bunke/kärna		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
djävul spyr i kärna		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
djävul förorenar i kärna		–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
C. arbete med smör																							
kvinna och djävul med smör		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
D. kvinnans straff																							
kvinnan förs till helvetet		–	×	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–
E. djävul piskas																							
kvinna hotar djävul		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–
kvinna piskar djävul		–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	×
F. djävulsmöte																							
kvinna och djävul med horn		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
flygande kvinna och djävul		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
flygande kvinna		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
		2	1	1	1	1	2	2	4	1	1	1	1	2	1	1	1	1	3	2	2	3	2

24	25 Vårdsberg	26 Alskog	27 Bäl	28 Endre	29 Ganthem	30 Norrlanda	31 Sanda	32 Silte	33 Vamlingbo	34 Öja	35 Torpa	36 Ösmo	37 Börstil	38 Danmark	39 Dannemora	40 Edebo	41 Edsbro	42 Färentuna	43 Harbo	44 Härkeberga	45 Knutby	46 Litslena	47 Markim	48 Morkarla	49 Roslags-Bro	50 Söderby-Karl	51 Tegelsmora	52 Täby	53 Vendel	54 Yttergran	55 Ärentuna	56 Österlövsta	57 Österunda	58 Övergran	59 Njutånger	Finland 60 Esbo	61 Lojo	62 Nykyrko	63 Rimito	Summa
–	–	×	–	×	×	×	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	×	×	–	9
–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	×	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	×	–	×	–	×	–	–	–	–	×	×	–	–	–	–	–	8
–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	×	–	–	–	–	–	×	×	–	–	–	–	–	–	–	5
–	–	–	–	×	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	1
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	1
–	–	–	×	–	×	×	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	9
×	×	×	–	–	–	–	–	–	×	×	×	×	–	×	×	×	–	–	×	×	×	×	–	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	–	50
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	×	×	×	–	–	–	×	–	–	–	×	–	–	×	×	–	×	–	–	–	9
–	–	–	×	–	×	×	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	×	×	×	×	×	–	–	×	–	–	–	–	–	×	–	9
×	–	×	–	–	×	×	×	×	×	×	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	13
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	×	×	–	–	–	×	–	5
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	×	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	×	–	–	–	3
2	1	3	4	2	5	4	1	3	3	3	2	5		1	2	1	2	2	1	3	4	3	2	3	3	4	2	3	2	3	2	4	4	4	1	4	3	4	1	143

tysk och en dansk målning återges djävulen vid kärnan med ett ämbar i handen, och på tre andra danska målningar ses djävlar bära fyllda säckar och kärl mot kärnan. Det är troligen ett sätt att skildra, hur kvinnan erhåller mjölkfettet till kärningen — djävulen för det till henne. I Bäls kyrka på Gotland framställs mjölkstölden på så vis, att en djävul diar en ko för att sedan gå mot kvinnan vid kärnan, där han spyr upp det stulna (6). På målningen i Ösmo visas, hur kvinnan stöter i ett horn. Det är sannolikt en framställning av hur hon blåser till sig *sanket*.[1] Om så är fallet, är målningen unik så till vida, att den är den enda i Norden, som visar denna form av magisk mjölkstöld.

När det på de uppsvenska målningarna klart anges, hur mjölkstölden tillgår, är det ett djur, som utför den. Sådana djur finns avbildade på sex uppländska målningar och en sörmländsk, samt på en gotländsk, som är utförd av en uppsvensk mästare. Dessutom finns på målningen i Österlövsta ett djur, som sitter mellan kon och kärnan. På ytterligare fyra uppländska målningar och en finländsk förekommer dylika djur i samband med smörkärningsscenen (14). Slutligen avbildas ett djur i sällskap med den mjölkande kvinnan på målningen i Lojo kyrka, Finland, men det är ej säkert, att man här avser ett tjuvmjölkande djur.

De olika sätten att illustrera mjölkstölden förekommer inom tämligen klart avgränsade geografiska områden. Sålunda visas i huvudsak:

A. på danska målningar, hur djävlar bär till kärnan,
B. på gotländska, hur en kvinna mjölkar en ko i sällskap med djävlar,
C. på uppsvenska, hur ett djur diar en ko, som hålls av en djävul,
D. på finländska, hur en kvinna mjölkar en ko, som hålls av en djävul.

Hur smöret efter kärningen tvättas och formas till en smörtopp återges främst på uppsvenska målningar, där åtta sådana bilder är bevarade. Motivet finns även i en finländsk kyrka.

Kvinnans slutliga straff för stölderna visas, på ett påfallande likartat sätt, på målningen i Scholen, Tyskland, flertalet gotländska mål-

[1] Jmf ovan s 5, nedan s 124.

ningar och på uppländska målningar i Dannemora och Morkarla kyrkor. Kvinnan rids naken mot helvetesgapet. Med någon variation tycks motivet även ha förekommit i Knisslinge kyrka i Skåne, i Starrkärr i Västergötland och i Sanda på Gotland. Här bärs kvinnan bort av djävulen. I Gjerrilds kyrka i Danmark tas kvinnans själ vid dödsögonblicket om hand av djävlar.

Målningen i Gjerrilds kyrka är uppbyggd på samma sätt som de i Bunkeflo och Västra Vemmerlövs kyrkor i Skåne. De särskiljer sig från de övriga här behandlade, då de visar hur kvinnan piskar en djävul. En sådan framställning finns i en rad andra danska kyrkor, men då inte i samband med smörkärning.[2] Det är möjligt, att man i detta motiv kan se spår av folkliga föreställningar om, att trollkvinnan är värre än den onde.[3] Ett samband kan också finnas mellan motivet och uppgifter i senare danskt rättegångsmaterial, där det sägs, att trollkvinnor piskar sina tjänstedjävlar i syfte att tvinga dem att uträtta särskilda uppdrag.[4]

---

[2] T.ex. Brarups kyrka, Falsters nr hd, Maribo amt; Nebbelunde kyrka, Fuglse hd, Maribo amt; Åstrups kyrka, Falsters s hd, Maribo amt. (Danmarks Nationalmuseum, fotografier.)

[3] Pape framlägger åsikten, att målningarna i Ösmo och Bunkeflo illustrerar en skämtsägen av Kitta Grå-typ. (Pape 1945. s 90 f. Se nedan s 67 f.) Flertalet av de danska målningarna, vilka visar smörkärning, har behandlats av Mette Brandt i ett föredrag vid det 4. nordiska symposiet för ikonografiska studier. Hon beskriver och diskuterar kortfattat målningarna för att söka utreda, huruvida de avser att framställa en ond kvinna, vilken erhåller smör från sina tjänstedjävlar eller en god kvinna, vilken besväras av smådjävlar. Som utgångspunkt framhåller hon, att alla smörkärningsscenerna egentligen hör till en serie bilder, men av utrymmesskäl begränsas serien till smörkärningsscenen i vissa kyrkor. Smörkärningsscenen är kärnpunkten i en välkänd föreställning och har omedelbart visat det moraliska innehållet. Författaren anser, att motivet torde ingå i ett större komplex av djävulsförskrivningstro, som i århundraden har levat oavhängig av kyrkans lära. Hennes slutomdöme om målningarna är, att de återger en ond kvinna och att de framställts i avskräckande syfte. De liksom målningar, vilka visar hur en kvinna piskar en djävul, är alla illustrationer till en berättelse om djävulspakt — om en kvinna, som förskriver sig till djävulen och de komplikationer som då uppstår. (Brandt 1976.) Slutsatsen ligger således nära den, som Pape tidigare presenterat.

[4] Jmf nedan s 122 f. Vid en rättegång, som hölls i Bohuslän 1669, sades det, då rätten rådslog om, huruvida tortyr skulle användas mot en för trolldom anklagad man, att han »i sin konst så stark varit, att han kunnat piska satan». (Linderholm

Det har i olika arbeten hävdats, att en *mjölkhare* varit avbildad på målningen i Bunkeflo kyrka. Otto Rydbeck beskriver den i sitt verk *Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor* och påstår, att man på målningen kunde se ». . . en bild av den i dåtidens folktro förekommande 'mjölkharen' . . .»[5] Waldemar Liungman tolkar samma målning och framhåller: »En av bilderna framställde med all säkerhet även en assisterande hare.»[6] Han avser den figur, som på målningen hjälper kvinnan att kärna. Enligt Monica Rydbeck, skall det också i Knisslinge kyrka finnas en *mjölkhare* avbildad på en av djävulsbilderna i koret. I sin beskrivning av kyrkans målningar framhåller hon, att en sådan tidigare endast är känd från en kyrka i Skåne — den i Bunkeflo.[7] På målningen i Knisslinge har jag emellertid endast kunnat urskilja en djävulsgestalt. Jag anser även, att det inte råder något tvivel om, att den åsyftade figuren på målningen i Bunkeflo, som av ovan nämnda forskare kallats *mjölkhare*, också den är en djävulsgestalt. Någon hare eller annat djur finns inte med på målningarna i Bunkeflo och Knisslinge.

I samband med målningar, som visar trollkvinnors mjölkstöld och smörkärning, förekommer i uppsvenska och finländska kyrkor en framställning av kvinnor, som färdas i luften på kvast, spade eller raka. En del av dem visar, hur de flygande kvinnorna sammanträffar med djävulen och mottar smörja i sina horn — Knutby, Yttergran, Österunda, Övergran och Nykyrko. På framställningen i Österunda kyrka i Uppland förefaller det, som om upphovsmannen velat visa, att det stulna smöret överförs till djävulen.

Innan jag går närmare in på de målningar, som visar att ett djur utför mjölkstölden, lämnar jag en kortfattad redogörelse för några viktiga målarskolor, som var verksamma i Uppsverige under senmedeltiden, då det är av intresse att utröna, om de olika skolorna använt sig av ett likartat framställningssätt.

1918b. s 145.) Detta bör ha varit ett talesätt, som grundade sig på föreställningen, att vissa människor hade kunskaper, som gav dem makt över djävulen.

[5] Rydbeck 1904. s 143.

[6] Liungman V 1962. s 408.

[7] Rydbeck, M. 1940. s 257 f.

Kort översikt av för arbetet viktiga, uppsvenska målarskolor

Till det äldre senmedeltida kyrkomåleriet hörde Ärentunaskolan, som var verksam i mälarlandskapen under främst 1430- och 40-talen. Omkring 1450 blev den omodern och trängdes undan till Götaland, där den fortlevde till århundradets slut.

Johannes Ivan förebådade en ny skola i Uppland på 1450-talet. Samtidigt med honom verkade i mälardalen en grupp målare, som efter dekorationen av koret i Strängnäs domkyrka, 1462—63, kallas Strängnässkolan. En elev till Johannes Ivan har genom sina målningar i Tierps kyrka, omkring 1470, givit namn åt Tierpskolan, som hade stor utbredning och lång livstid, från mitten av 1400-talet och fram till 1480-talets slut. Strängnäs- och Tierpskolan är ». . . att betrakta som genuina prov på en folklig uppsvensk tradition»[1] och de behärskade det uppsvenska måleriet under de två årtionden, som följde närmast efter århundradets mitt.

I slutet av 1450-talet infördes en helt ny stil till Sverige av en tysk målare vid namn Peter. Den nya skolan bredde ut sig och hotade att kväva de inhemska. Tierpskolan tvingades flytta sin verksamhet till norrlandskusten och Finland för att överleva. Peter målare tycks ha varit verksam i Sverige endast ett tiotal år. Hans skola övertogs och fördes vidare av hans elev Albert målare och var för en kort tid dominerande i mälarlandskapen. På 1490-talet började skolan upplösas och målare från Alberts verkstad mottog anbud och tog själva ansvar för utsmyckning av kyrkor. Målningarna i Knutby och Söderby-Karl är sålunda självständiga arbeten utförda av mästare, som framträtt ur Alberts skola.

Under samma tid, som Albert var verksam, arbetade i Roslagen en målare, som kallas Roslagsmästaren. Han har utfört målningarna i Roslags-Bro kyrka och tillhörde närmast Tierpskolan. Efter det att den tyska skolan dött ut, framträdde mästare, som kan härledas till Tierpskolans traditioner. Till dessa hör Edebomästaren och Eghil målare.[2]

[1] Cornell I 1966. s 96.

[2] Cornell I 1966. s 91—102. Huruvida Peter målare till börden var tysk, är en

Tabell III. Tjuvmjölknings- och smörkärningsmotiv hos uppsvenska målarskolor.

kyrka	datering	skola
Ärentuna	omkr. 1450	Ärentunaskolan
Markim	omkr. 1450-t.	Strängnässkolan
Vendel	1450-t.	—
Färentuna *	trol. omkr. 1460	Strängnässkolan
Ösmo *	omkr. 1465	Peters skola
Österlövsta *	1468	Tierpskolan
Nykyrko	1470	Tierpskolan
Roslags-Bro	1471	Tierpskolan
Övergran *	1470-t.	Alberts skola
Öja *	1450—1475	—
Yttergran *	senast omkr. 1480	Alberts skola
Härkeberga *	efter 1487	Alberts skola
Täby *	efter 1480-t.	Tierpskolan
Knutby *	1492—1503	Alberts skola
Söderby-Karl *	1490-t.-omkr. 1500	Alberts skola
Österunda *	omkr. 1500	Alberts skola
Tegelsmora	1504	—
Edebo	1514—15	Tierpskolan
Dannemora	trol. 1520-t.	Tierpskolan
Morkarla *	1584	—
Litslena *	sl. av 1500-t.	—
Torpa	b. av 1600-t.	—
Edsbro	ev. 1625	—

* Tjuvmjölkande djur finns med på målningen.

Målningar med tjuvmjölkande djur

De äldsta uppsvenska målningarna med tjuvmjölkande djur tillkom vid tiden kring 1400-talets mitt och den yngsta kan dateras till slutet av 1500-talet. Från denna tidsperiod om halvtannat århundrade finns i nitton uppsvenska kyrkor, i mer eller mindre väl bevarat skick, målningar där tjuvmjölkning och smörkärning framställs. Från

ännu inte helt klarlagd fråga. Mästaren, som utformade den nya stilen är en i det närmaste anonym person. Att hans namn var Peter är sannolikt, men antagandet bygger endast på det förhållande, att ett P sammanskrivet med e följt av ett t sammanskrivet med r återfinns i Ösmo kyrka i Södermanland. Den nya skolans samband med och beroende av tysk konst är dock noggrant utredd. Se Cornell & Wallin 1972.

två kyrkor finns avritningar av sådana numera förlorade målningar och från ytterligare tre stycken finns knapphändiga anteckningar, som anger att motiven funnits i dem. Av de här nämnda kyrkorna, tjugofyra till antalet, är tjugotvå belägna i Uppland och två i Sörmland.

På elva av de bevarade målningarna kan tjuvmjölkande djur urskiljas och ett sådant finns även med på avritningen från Litslena kyrka. Det är möjligt, att dylika också förekommit på en del av de övriga målningarna och det förefaller mig sannolikt, att så är fallet med Roslags-Bro kyrka, då den målning, som återfinns där, är uppbyggd efter samma mönster som de, vilka visar att ett djur diar en ko, som hålls fast av en djävul. Bilden är dock skadad och det parti, där det eventuella djuret skulle ha funnits med, saknas helt. Många av målningarna är tyvärr allt för svårt skadade eller hårt restaurerade, för att det skall kunna avgöras, om något tjuvmjölkande djur förekommit.[1]

Det kan således med säkerhet sägas, att tjuvmjölkande djur finns eller har funnits avbildade i minst tolv uppsvenska kyrkor. Av dem har tio tillkommit under senmedeltiden och två under senare tid. De senmedeltida målningarna kan indelas i två huvudgrupper, med avseende på vilken skola den verkstad, som utfört dem, närmast kan räknas till. Till grupp I hänföres de, som har anknytning till Peter målare och den nya skola han införde och till grupp II de, som närmast är att räkna till inhemskt måleri och inhemska skolor. Grupp I omfattar målningar från sju kyrkor och den äldsta av dem är den, som Peter målare utfört i Ösmo. Därefter följer tre, som utan tvekan kan tillskrivas Albert målare. Hans verkstad har förmodligen också utfört den femte målningen i gruppen, medan de två sista är utförda av självständigt arbetande målare, som utgått från samma verkstad. Grupp II omfattar målningar från tre kyrkor, vilka tillhör Strängnäs- och Tierpskolan (se tabell IV).

---

[1] En allmän överblick av hur kyrkmålningar under olika perioder värderats, bearbetats, överkalkats och restaurerats lämnas i Söderberg 1951. kap. I.

Tabell IV. Senmedeltida målningar med tjuvmjölkande djur i uppsvenska kyrkor.

kyrka	motiv			
grupp I				
Ösmo	mjölkstöld	smörkärning	arbete med smör	djävulsmöte
Övergran	mjölkstöld	smörkärning	—	djävulsmöte
Yttergran	—	smörkärning	—	djävulsmöte
Härkeberga	—	smörkärning	—	djävulsmöte
Knutby	—	smörkärning	arbete med smör	djävulsmöte
Söderby-Karl	mjölkstöld	smörkärning	arbete med smör	—
Österunda	mjölkstöld	smörkärning	—	djävulsmöte
grupp II				
Färentuna	mjölkstöld	—	—	—
Österlövsta	mjölkstöld	smörkärning	arbete med smör	—
Täby	mjölkstöld	smörkärning	arbete med smör	—

En jämförelse mellan målningarna inom grupp I ger vid handen, att de är uppbyggda på samma sätt. Mjölkstöldsmotivet består, där det förekommer, av tre figurer, som är placerade i ett bestämt förhållande till varandra. Kärningsmotivet visar en kvinna och en djävul, som står på var sin sida om en kärna. De håller båda i kärnstaven. Vid kärnans fot spyr ett eller flera djur i en bunke. Smörarbetesmotivet på målningen i Ösmo visar, hur en kvinna och en djävul arbetar med smör, medan ett djur spyr i en bunke. En bild som förmodligen återger arbete med smöret, finns också i Knutby kyrka. I Söderby-Karl har målaren återgivit en djävulsfurste, som sitter på en överdrivet stor smörtopp, medan kvinnan och en annan djävul står bredvid. På samma sätt framställs djävulen tronande på en smörtopp i Österunda kyrka. Här är det dock på en målningsbild, som visar hur trollkvinnor mottar smörja i sina horn av Satan.

Tjuvmjölkande djur avbildas på mjölkstölds- och kärningsbilder i gruppen samt i ett fall, där arbete med smöret visas. Djuret har på målningar, som kan härledas till Peter och Albert målares verkstäder, gestalt av en hare, medan de två målare, som arbetade själv-

ständigt, har givit tjuvmjölkarna andra djurgestalter, som inte kan artbestämmas (se tabell V). Den inbördes likheten mellan målningarna i gruppen är stor och det framstår klart, att motiven har gått i arv från Peter målare till Albert målare och hans verkstad. Den senare återger dem stereotypt och någon egentlig variation finns först hos de självständiga målare, som tidigare arbetat under honom.

Huvuddragen hos målningarna inom grupp II är desamma, som hos de inom grupp I. I Österlövsta kyrka består mjölkstöldsmotivet av en ensam ko. Kärningsmotivet visar en kvinna och en djävul vid kärnan. Mellan dem och kon sitter ett djur. Mjölkstöldsmotivet i Färentuna överensstämmer helt med motsvarande motiv inom grupp I, medan det i Täby har utökats. Förutom djävulen, kon och det diande djuret finns här även en människa med lyftade händer, som är placerad snett bakom kon. Målningen i Färentuna särpräglas av ett motiv, som inte finns i någon annan kyrka. Där återges en kvinna och en djävul, som håller det tjuvmjölkande djuret. Smörarbetesmotivet förekommer i Österlövsta och Täby kyrkor, men däremot finns inom denna grupp inga djävulsmötesmotiv.

Målningarna inom grupp II är detaljrikare än de inom grupp I. Här visas hur smöret tvättas, innan det formas till en smörtopp och kring och på arbetsbordet är olika redskap avbildade. De återger också en mindre djävul, som sitter på den kärnande kvinnans axlar. Tjuvmjölkarna avbildas som djur, men dessa saknar detaljer, som gör det möjligt att hänföra dem till bestämda arter (se tabell V). Målningarna har en mera individuell prägel, men trots detta förefaller det, som om de delvis ursprungligen härstammar från samma förlagor, som målarna i grupp I troligen använt sig av.

Dateringen av de äldre målningarna är osäker och det går ej att avgöra, vilken av dem som är äldst. Det enda som med säkerhet kan sägas är, att motiven med tjuvmjölkande djur återfinns på bevarade målningar från tiden kring 1460-talet både hos Peter målare och hos den inhemska målare, som utförde utsmyckningen av Färentuna kyrkas vapenhus. Grundmotiven finns dock i sannolikt äldre målningar i Ärentuna, Markims och Vendels kyrkor.

Tabell V. Tjuvmjölkande djur på kyrkmålningar.

kyrka	gestalt	antal	färg
grupp I			
Ösmo	hare	2	röd och vit
Övergran	hare	2	svarta kont.
Yttergran	obest. gestalt	1	svart färgfragm.
Härkeberga	hare	1	rödbrun
Knutby	katt	3	rödbrun
Söderby-Karl	obest. gestalt	1	röd
Österunda	hare	1	röda kont.
grupp II			
Färentuna	obest. gestalt	1	vit
Österlövsta	obest. gestalt	1	grå
Täby	obest. gestalt	1	gråvit
övriga			
Öja	obest. gestalt	1	grå
Morkarla	obest. gestalt	1	vit
Litslena	obest. gestalt	1	—
Esbo	obest. gestalt	2	vit
(Lojo	katt	1	gråblå)

Utanför mälarlandskapen finns målningar med djur, som stjäl mjölk, i en gotländsk och i en, möjligen två, finländska kyrkor. Den gotländska målningen i Öja kyrka är utförd av en uppsvensk mästare, som säkerligen fört med sig motivet med det diande djuret från fastlandet. Det, som väsentligen skiljer hans framställning från tidigare här behandlade uppsvenska målningar, är, att han till mjölkstölden och smörkärningen fogat en bild, som visar kvinnans färd till helvetet. På den finländska målningen i Esbo kyrka avbildas djur, som spyr upp i bunkar vid kärnan. Någon bild av djur som diar finns inte, men däremot en som återger, hur en kvinna mjölkar en ko. Möjligen har bilderna inget direkt samband, utan de är två skilda målningar med närbesläktade motiv.

Något egendomlig förefaller även målningen i Lojo kyrka. Bredvid kvinnan som mjölkar syns ett djur, vilket lapar i sig mjölk ur,

eller spyr upp sådan i, stävan. Det verkar troligt, att djuret är en motsvarighet till dem, som finns avbildade i svenska kyrkor. Ytterligare en egendomlighet finns på målningen. Djävulen, som assisterar kvinnan vid kärnan, har i sin hand ett rundat, mot ena ändan avsmalnande föremål, som han håller över kärnan. Detta är numera vitt till färgen. Föremålet har av Walter V. Forsblom tolkats som en bjära.[2] Det är möjligt, att hans antagande är riktigt och att det djävulen håller i handen är ett tillverkat tjuvmjölkande föremål.[3] Målningens upphovsman kan ha avbildat tjuvmjölkaren i två olika skepnader: som ett djur, när den stjäl mjölk och som ett livlöst föremål, när den återkommit med det stulna. Å andra sidan finns möjligheten, att varken djuret eller föremålet har någon egentlig betydelse för mjölkstölden. Det förefaller mig emellertid troligt, att motiven överförts från det uppsvenska måleriet, som haft stort inflytande på kyrkomåleri i Finland.[4]

Tjuvmjölkande djur förekommer på målningar också efter reformationen och återges i slutet av 1500-talet i två uppländska kyrkor — Litslena och Morkarla.

Motivet med tjuvmjölkande djur

Målningen i Ösmo kyrka är en av de äldsta kända framställningarna av tjuvmjölkande djur. John Pape har framhållit tre olika möjligheter, som skulle kunna förklara, varför de finns med på målningen och hur motiv med sådana djur uppstått. Hans utgångspunkt är, att målningarna i både Ösmo och Bunkeflo kyrkor är avsedda att illustrera en numera förlorad skämtsägen av Kitta Grå-typ, och att denna sägens tyngdpunkt bestod av en konflikt mellan djävulen och kvinnan, i vilken den senare avgick med segern. Hon var således

[2] Forsblom 1916. s 38.

[3] Jmf följande kap. där äldre litterära uppgifter om tillverkade tjuvmjölkande föremål behandlas.

[4] Söderberg 1942. s 243.

värre än den onde. I sägnen skulle det även ha funnits en episod, där djävulen lär kvinnan att tillverka tjuvmjölkande väsen. Kyrkmålaren kan då, i överensstämmelse med folktrons föreställningssätt, ha avbildat dem som harar och genom färgvalet, röd och vit, understrukit, att det rör sig om övernaturliga djur. Detta är under förutsättning, att målaren avsett att anknyta till svensk folktro. Om målningarna är utförda av en tysk mästare finns den möjligheten, att de härrör från tysk tradition och från tyska föreställningar om häxan, som själv förvandlar sig till hare, då en direkt motsvarighet till *mjölkharen* enligt Pape saknas i Tyskland. Han påpekar slutligen även, att målaren kan ha fogat haren till en tysk förlaga, för att få en överensstämmelse med svenska traditioner om *bjäran*.[1]

Målningarna i Ösmo och Bunkeflo ger intryck av att illustrera berättelser, men jag anser det inte troligt, att det är samma berättelse som avses och som framställs på så olika sätt inom kyrkomåleriet. Det finns enligt min mening knappast något i Ösmomålningen eller i de övriga uppsvenska målningarna, som kan tolkas som komiskt eller som kan tänkas ha anknytning till en skämtsägen.[2] Som Pape påpekar, går det inte helt att bortse från, att Peter målare i Ösmo avsett, att hararna är en förvandlingsform av kvinnan och djävulen, men det förefaller mindre sannolikt att så är fallet. Det finns inget tvivel om, att inhemska målare, när de avbildat de tjuvmjölkande djuren, tänkt sig dem som självständiga väsen, vilket framgår av deras antal (Knutby), hur de är placerade på målningen (Söderby-Karl) och i vilken situation de avbildas (Färentuna). Inget hinder finns dock för, att Peter målare följt en utländsk förlaga, med eller utan harar, och det ligger nära till hands att förmoda, att tysk folktro har haft betydelse för både hans och Albert målares val av hargestalten.

Peter målare var en nyskapare, som möjligen kom från kontinenten till Sverige och mälarlandskapen. Han åstadkom en stilmässig revolution inom det uppsvenska kyrkomåleriet och den skola och

[1] Pape 1945. s 90 ff.

[2] En slagsmålsscen mellan en kvinna och en djävul fanns dock i nära samband med smörkärningsscenen i Litslena kyrka, vilket kan stödja Papes teori.

verkstad han startade blev, under Albert målares ledning, för några årtionden dominerande i området. De målare, som kan räknas till hans skola, har på målningar, som visar tjuvmjölkning och smörkärning, alltid med tjuvmjölkande djur. Det förefaller även, som om framställningar av sådana var särdeles populära också hos de inhemska målare, som var verksamma under perioden. Detta kan bero på, att Peter målare infört eller skapat motivet med tjuvmjölkande djur.

De flesta uppsvenska målningarna är delade i en serie med från varandra klart avgränsade bilder. Detta ger intryck av, att avsikten är att skildra ett händelseförlopp, som inleds med mjölkstölden. I Ärentuna, Markims och Österlövsta kyrkor markeras denna uppspaltning inte lika klart, utan en ko avbildas ensam vid sidan av gruppen vid kärnan. På målningen i Österlövsta finns ett djur, som troligen föreställer mjölktjuven, vilket sitter mitt emellan kon och kärnan. Målaren har här avstått från det vanliga och mera åskådliggörande sättet att avbilda tjuvmjölkaren när den diar kon eller spyr upp mjölken. Resultatet blir för målningarna, att de till synes återger *en* händelse och *ett* tidsmoment. Målningarna i Markim och Ärentuna är äldre än de uppspaltade och de representerar ett äldre framställningssätt av motiven, som diskuteras här. Det förefaller, som om målaren i Österlövsta till det äldre framställningssättet har fogat det sittande djuret, under påverkan av ett modernare sätt att återge, hur kvinnan kommer i besittning av mjölken.

Peter målare och hans efterföljare har haft stor betydelse för spridningen av motiven med tjuvmjölkande djur inom det område, där de vanligen återfinns och antagandet, att Peter infört dem, skulle kunna förklara, att de har så stark anknytning till det uppsvenska måleriet. En sådan slutsats skulle dock bygga på allt för osäker grund, då vi knappast vet något om inhemskt måleri och om de motiv, som fanns före tiden kring 1400-talets mitt.[3] Det går ej heller att utesluta möjligheten, att tjuvmjölkande djur oftare funnits med på inhemska mästares målningar, men att de försvunnit vid fram-

[3] Cornell & Wallin 1933. s 10.

tagning och restaurering. Därtill kommer, att ett närbesläktat motiv förekommer i Bäls kyrka på Gotland, där det visas, hur en djävul diar en ko, för att sedan spy upp mjölken i kärnan och att målningen i Färentuna kyrkas vapenhus kan ha utförts redan under 1440-talet av en hantverkare, som tillhört en skola med anknytning till Vadstena kloster.[4]

De målningar, som här diskuteras, har tillkommit för att varna församlingsborna och då främst kvinnorna för att med hjälp av djävulen stjäla mjölk och smör från andra människors kor. Djävulsgestalten har en central position i bildframställningen, men stölden utförs av ett djur, som tydligen går den tjuvaktiga kvinnans ärenden. Avsikten med målningarna är möjligen att visa, hur en trollkunnig kvinna med hjälp av ett tillverkat väsen tillskansar sig mjölken. Djävulsgestaltens uppgift bör då vara, att för åskådaren framvisa att trolldomshandlingar utförs med djävulens hjälp.

Det är inte möjligt att enbart genom att studera kyrkmålningarna avgöra, om antagandet är riktigt. För att till fullo förstå målningarnas funktion och motivet med det diande djuret, måste den medeltida kyrkans inställning till trolldom och magisk mjölkstöld klargöras. I följande kapitel redovisas bland annat uppgifter och berättelser om magisk tjuvmjölkning, vilka förekommer i medeltida teologiska verk.

Sammanfattning

Framställningar i bild av magisk mjölkstöld och smörkärning återfinns inom det senmedeltida kyrkomåleriet och förekommer eller har förekommit i minst 3 tyska, 16 danska, 40 svenska och 4 finländska kyrkor. Inom skilda geografiska områden åskådliggörs på olika sätt, hur en kvinna kommer i besittning av mjölk från andra människors boskap. Sålunda visas i huvudsak:

[4] Se ovan s 31, not 6.

A. på danska målningar, hur djävlar bär till kärnan,
B. på gotländska, hur en kvinna i sällskap med djävlar mjölkar en ko,
C. på uppsvenska, hur ett djur diar en ko, som hålls av en djävul,
D. på finländska, hur en kvinna mjölkar en ko, som hålls av en djävul.

På elva bevarade uppsvenska målningar och på en avritning efter en numera totalt förstörd målning i en uppländsk kyrka kan mjölkstjälande djur urskiljas, och det är främst dessa målningar, som här är av intresse. En sådan målning kan bestå av tre bilder, vilka visar hur ett djur diar en ko, för att sedan spy upp den stulna mjölken hos en kvinna, som kärnar smör och lägger upp det till en smörtopp. En eller flera djävlar hjälper henne med arbetet. Liknande målningar finns också i en gotländsk och i en finländsk kyrka. Tidsmässigt härrör de från sista hälften av 1400-talet och från de första och sista årtiondena av 1500-talet. Framställningarna visar ett händelseförlopp och ger intryck av att illustrera en berättelse.

Kap. III. Äldre litterära uppgifter om tjuvmjölkande väsen

Medeltida trosföreställningar och berättelser

Föreställningen, att trollkunniga kvinnor har förmåga att med hjälp av besvärjelser och magiska handlingar beröva kreaturen deras mjölk, är av hög ålder. Den kommer till synes i handlingar från koncilierna i Paris och Worms år 829, men omnämns endast i korta ordalag.[1] Magisk mjölkstöld berörs också i förordningar av Karl den store, där tron på sådan fördöms.[2] Något utförligare uppgifter härom möter man i Burchard av Worms *Decreta* från början av 1000-talet. I denna ingår som nittonde bok ett penitential från föregående århundrade, i vilket anges synder, som prästmän skall efterfråga och bedöma vid bikt. Vissa av frågorna rör trolldom, och i en del fall är det tron på trolldomshandlingen det krävs bot för och inte handlingen som sådan. Till dessa hör avsnittet nedan.[3]

Fecisti, quod quedam mulieres facere solent et firmiter credunt, ita dico, ut si vicinus eius lacte vel apibus habundaret, omnem abundantiam lactis et mellis, quam suus vicinus ante se habere visus est, et ad se et ad sua animalia,

[1] Hefele IV 1860. s 63, 70.

[2] Caro Baroja 1964. s 54.

[3] En närmare redogörelse av penitentialet med avseende på de frågor, vilka behandlar trolldomsgärningar och tro på trolldomens makt, lämnas i Lea I 1957. s 182—187. — I en engelsk codex från det trettonde århundradet, vilken kallas *Arundel penitential*, nämns likaledes i ett avsnitt att den, som med hjälp av svartkonst försöker stjäla mjölk och honung eller andra ting från sina medmänniskor, skall dömas till tre års sträng bot. En identisk klausul förekommer också i Bartolomeus Iscanus botbok från slutet av 1100-talet. (Kittredge 1929. s 166.) Om *Arundel penitential* se Schmitz 1: 2 1883. kap. 4.

vel ad quos voluerint a diabolo adiute suis fascinationibus et incantationibus se posse convertere credant?[4]
(Har du gjort det, som vissa kvinnor brukar göra och fullt och fast tror på, nämligen, att de, ifall deras granne har överflöd av mjölk eller bin, tror sig med djävulens hjälp genom sina besvärjelseformler och besvärjelsesånger kunna överföra allt det överflöd av mjölk och honung, som deras granne tycktes ha för mer än de, till sig själva och sina djur eller till vem de vill?)

Som synes är de äldsta kända uppgifterna om magisk mjölkstöld inte en följd av teologiska spekulationer, utan härrör från försök att komma till rätta med folkliga föreställningar om trolldomens makt. Några närmare redogörelser för hur man kunde föreställa sig, att en trollkunnig kvinna gick till väga, när hon stal mjölken, förekommer inte i ovan nämnda källor, men väl i andra medeltida arbeten.

Giraldus Cambrensis eller Gerald de Barri, en prästman från Wales med stor litterär produktion, gjorde under 1180-talet två resor till Irland och utarbetade i samband med dem en topografisk-historisk beskrivning över öriket och dess invånare. Då verket, *Topographia Hibernica*, vann stor uppskattning, utökade författaren det under de följande årtiondena, så att dess ursprungliga längd slutligen mer än fördubblades.[5] Den här citerade notisen är hämtad från den i efterhand utökade, senare versionen.

Item, vetulas quasdam, tam in Wallia quam Hibernia et Scotia, se in leporinam transmutare formam, ut adulterina sub specie ubera sugendo, lac alienum occultius surripiant, vetus quidem et adhuc frequens querela est.[6]
(Likaså är det ett gammalt men fortfarande aktuellt och ofta förekommande klagomål, att vissa gamla kvinnor både i Wales och på Irland och i Skottland förvandlar sig i harars gestalt, för att i falsk skepnad dia spenarna och på så sätt mera oförmärkt stjäla andras mjölk.)

---

[4] Wasserschleben 1851. s 660., Schmitz II 1898. s 446. — Denna och följande översättningar från latinska texter har utförts av fil. mag. Marianne Wifstrand Schiebe och jag ber här att få tacka för den hjälp jag fått.

[5] O'Meara 1949. /Preface/. s 113 f. Fil. lic. James Stewart har gjort en folkloristisk studie av den tidigare framställningen av verket. Han framvisar och kommenterar utförligt huvuddelen av de uppgifter, vilka är av folkloristiskt intresse och visar bland annat, att Giraldus Cambrensis var en tillförlitlig traditionsförmedlare. (Stewart 1966. s 172. EI U-a.)

[6] Cambrensis 1867. s 106.

Till harar förvandlade kvinnor omtalas också i ett engelskt 1300-talsverk, vilket vanligen kallas *Eulogium Historiarum*. Det är till sin utformning en allmän krönika från skapelsen fram till år 1366 och har troligen författats av en munk vid namn Thomas från klostret Malmsbury.[7] Tre kapitel i den fjärde boken behandlar irländska förhållanden och författaren har sannolikt här stött sig på två eller tre äldre källor, av vilka en är *Topographia Hibernica*.[8] Uppgifterna i *Eulogium Historiarum* om tjuvmjölkande harar kan således vara hämtade därifrån, men är i det yngre verket något utförligare.[9]

In hac terra et in Wallia vetulas quasdam in formam leporinam dicunt se transmutare, ubera vaccinea sugendo, alienum lac furendo, leporarios magno cursu fatigando.[1]
(Man säger i detta land och i Wales, att vissa gamla kvinnor förvandlar sig i harars gestalt, för att dia kornas spenar, för att stjäla andras mjölk, för att trötta ut harhundarna genom våldsamt lopp.)

Här omtalas som synes även, att de förvandlade kvinnorna förvillar och tröttar ut jakthundar. Motivet förekommer i senare tradition i samband med föreställningar om övernaturliga harar.[2] Förvandlingsmotivet återfinns några århundraden senare i Camdens *Britannia* (1610).[3] De citerade källorna tyder på, att det på keltiskt område tidigt fanns fast förankrade föreställningar om, att kvinnor i djurgestalt kunde dia kor och på så sätt stjäla mjölk.

Det äldsta omnämnandet, som jag kunnat finna, om tjuvmjölkning med hjälp av ett tillverkat, magiskt objekt är en litterär berättelse i ett engelskt manual — *Handlyng Synne* — från 1300-talets första årtionde. Manualet är författat av Robert Manning of Brunne, kanik

[7] Haydon I 1858. /Preface/. s XLII ff.

[8] Haydon II 1860. /Preface/. s XLVII.

[9] Det föreligger således en möjlighet, att det existerat en äldre litterär källa, som båda författarna begagnat sig av.

[1] Haydon II 1860. s 127.

[2] Henderson 1879. s 203., Blakeborough 1911. s 170 ff., Owen 1896. s 230 ff.

[3] Uppgifterna sägs härröra från en prästman vid namn Good, som omkring 1566 undervisade i skolan i Limerick. »If they finde an hare amongst their heards of cattaile on the said May daie; they kill her, for, they suppose shee is some old trot, that would filch away their butter.» (Danaher 1972. s 109 f.)

i det engelska gilbertinerklostret Sempringham Priory, och är en översättning av det anglonormandiska verket *Manuel des Péchés*.[4] Hans avsikt var att åstadkomma en handbok för botgörare på engelska och han följde därvid samma litterära och didaktiska tradition som Burchard av Worms.[5] De tio budorden, dödssynderna och sakramenten behandlades och illustrerades med berättelser. Robert of Brunne följde inte slaviskt sin förebild under arbetet, utan uteslöt vissa partier och lade till en del berättelser, som inte förekommer i *Manuel des Péchés*.[6] En av de berättelser, som han infogade, handlar om en kvinna, vilken tillverkar en säck, som hon ger rörelseförmåga med hjälp av svartkonst. Den sänder hon sedan ut för att tjuvmjölka kor. Tjuvmjölkaren upptäcks och kvinnan tvingas till förhör inför biskopen, vilken uppmanar henne att visa, hur hennes skapelse fungerar. Han får då se, hur kvinnan med hjälp av en trollformel får säcken att resa sig och gå. Biskopen försöker själv genom att använda samma formel upprepa konststycket men misslyckas. Förvånad frågar han efter orsaken till att han ej förmår dirigera säcken, och kvinnan förklarar, att han ej haft tilltro till sina ord. Det är tron bakom orden och inte orden själva, som är den verksamma kraften.

Robert of Brunne använder exemplet för att belysa, att trolldom och tro på trolldomens kraft är ett brott mot första budordet »Þou shalt haue no god but one». Det skall klargöra den sanna trons betydelse för människorna men även framvisa, att trolldom i sig är omöjlig att utföra för både kvinnor och män och endast ett bländverk av djävulen i syfte att förleda. Ingen kan utföra en övernaturlig handling utan att ha falsk tro och därför syndar även den, som anser trolldom möjlig. Berättelsen är betydelsefull för min undersökning och jag återger därför här den engelska texten och på motstående sida en svensk översättning.

---

[4] Crosby 1942. s 28.

[5] För en utförligare redogörelse, se Robertson 1947.

[6] Furnivall 1862. /Editor's Preface./ s XIV ff.

Þer*e* was a wycche, and made a bagge,
A bely of leþyr, a gretë swagge,
She sygaldryd so þys bagge bely
Þat hyt ȝede and soke men*n*ys ky,
At euene, & at morw tyde,
yn here pasture, oþ*er* ellys be syde.
long hyt ȝede aboutë fast,
Tyl hyt was parceyued at the last;
Þan al þe godemen of þe toune,
Byfore þe bysshop dyde*n* here somoune;
Þey dyden þe baggë w*ith* here bere,
To wetë what she shuld answere.
hyt was shewyd byfore þe bysshop,
Þat she dyde to goo swych a melk slop,
Þurgh wycchecraft & mysáuenture,
To sugke here keyn yn here pasture.
Þe bysshop merueyled, & oþer mo,
how þat she myȝt do hyt go.
"Dame," seyd þe bysshop, "do þy quentyse,
And late vs se how hyt shal ryse."
Þys wycche here charme began to sey,
Þe slop ros vp, and ȝede þe weye.
Þe bysshop seyd, "þys haue we seyn;
Do hyt now to lygge aȝeyn."
Þe wycchë dede al at hys wylle:
She made þe slop aȝen lygge stylle,
Þe bysshop made a clerk þan wryte
Al þ*at* she seyd, mochel and lyte,
And allë how she made here went;
Þe bysshop þarto ȝaf gode entent.
"Þan," seyde þe bysshop, "now shal y,
As þou hast do, do þy maystry."
Þe bysshop bygan þe charme to rede,
And as she dyde, he dyde yn dede;
He seyd and dedë eu*e*ry deyl,
Ryȝt as she dede, he dede as weyl.
Þe sloppe lay stylle, as hyt ded wore,
For hy*m* ne ros hyt neu*er* þe more.
"why," seyd he, "wyl hyt nat ryse,

Det var en trollkvinna, som gjorde en säck,
en mage av läder, en stor påse,
hon förtrollade så denna säckmage,
att den gick och diade andra människors kor,
på kvällen och vid morgontid,
på deras ängar eller annars bredvid.
Länge gick den snabbt omkring
tills den blev upptäckt till slut:
då kallade alla gode män i staden
henne inför biskopen;
de fick henne att bära med sig säcken
för att höra vad hon skulle svara.
Det visades för biskopen,
att hon fick en sådan mjölksäck att gå,
genom trolldom och svartkonst,
för att dia deras kor på ängarna.
Biskopen och flera andra förundrade sig
över att hon kunde få den att gå.
»Min fru», sade biskopen, »gör din konst
och låt oss se hur den reser sig.»
Trollkvinnan började läsa sin trollformel,
säcken reste sig upp och gick iväg.
Biskopen sade: »Det här har vi sett,
få den nu att ligga igen.»
Trollkvinnan gjorde allt efter hans önskan;
hon fick säcken att ligga stilla igen.
Biskopen befallde sedan en präst att skriva
allt det hon sade, stort och smått,
och allt om hur hon utförde sin konst;
biskopen gav god akt därpå.
»Så», sade biskopen, »nu skall jag
göra ditt mästerstycke, som du har gjort.»
Biskopen började läsa trollformeln,
och som hon gjorde, gjorde han sannerligen;
han sade och gjorde alltsammans,
precis som hon gjorde, gjorde han också.
Säcken låg stilla, som vore den död,
för honom reste den sig icke.
»Varför», sade han, »vill den inte resa sig,

And y haue do þe samë wyse,
And seyd þe wurdys, lesse ne mo,
And for my seyyng wyl hyt nat go?"
"Nay," she seyd, "why shuld hyt so?
ȝe beleue nat as y do:
wlde ȝe beleue my wrdys as y,
Hyt shulde a go, and sokun ky."
He seyd, "þan fayleþ noght but beleuyng;
She seyd, "þat helpeþ al my þyng;
And so hyt ys for ourë lawe,
Beleue ys morë þan þe sawe;
For, þou mayst sey what þou wylt,
But þou beleue hyt, ellys ys alle spylt;
Alle þat y seyd, y beleue hyt weyl,
My beleue haþ do þe dede euery deyl."
Þe bysshop comaundyd þat she shuld nozt
Beleue ne wurche as she had wrozt.
Here mow we wyte, beleue wyl make
Pere þe wurde no myȝt may take.
Þe bysshop seyd þe wurdys echoun,
But, beleue þeryn hadde he noun.
Nomore shall hyt auaylë þe
Þat beleuest not þere beleue shulde be.
ȝyf þou herdyst a fals þyng or layþ
Þat were spoke aȝens þe feyþ,
And þou ne wuldest þeraȝen seye,
But beleuyst, oþer for loue, oþer for eye,
Þou hast synned, & aȝen went
Þys ychë fyrst comaundëment.[7]

Kvinnan i berättelsen utför en trollkonst. Hon tillverkar en säck av läder och ger med hjälp av trollformler säcken ett skenbart liv eller åtminstone förmåga att gå omkring och dia kor. När den ej är verksam, tycks kvinnan åter göra den livlös. Den tillverkade och utsända säcken, som stjäl mjölk åt sin ägare, har ingen särskild benämning utan kallas i texten för *bagge*, *bagge bely* och *melk slop*.

Det är inte sannolikt, att Robert of Brunne är författare till be-

[7] Manning 1901. s 18 ff. Furnivall anger tre bevarade handskrifter av *Handlyng Synne*. (Manning 1901. s 1, not 1.)

fast jag har gjort på samma vis,
och läst orden, varken mer eller mindre,
och trots mitt läsande vill den inte gå?»
»Nej», sade hon, »varför skulle den det?
Ni tror inte, som jag gör:
skulle ni tro mina ord som jag,
skulle den ha gått och diat kor.»
Han sade: »Då felas ingenting annat än tron;»
hon sade: »Den hjälper alla mina förehavanden;
så lyder vår lag,
tron är förmer än orden;
för du må säga vad du vill,
om du inte tror, så är allt förspillt;
allt vad jag sade, det tror jag väl,
min tro har ensam utfört gärningen.»
Biskopen befallde att hon varken skulle
tro eller verka som hon hade gjort.
Härav må vi veta, att tron verkar,
där orden ingenting förmår.
Biskopen sade alla orden,
men tro därpå hade han ingen.
Lika illa skall det gå för dig
om du inte tror, när tro är av nöden.
Om du hör en falsk eller obehaglig sak
yttras mot tron,
och du inte vill säga emot,
utan tror det, antingen för kärleks eller för fruktans skull,
har du syndat och gått emot
det som alltid är första budet.

rättelsen ifråga i den meningen, att han skapat den ur egen fantasi. Han kan ha byggt den på muntlig tradition, om han inte som förebild haft ett annat litterärt verk än *Manuel des Péchés*. Jag har dock inte kunnat belägga någon tidigare version.

Handlyng Synne omarbetades någon gång under tiden 1440—1459 av Peter Idley och ingår i andra delen av hans *Instructions to his Son*.[8] Berättelsen om kvinnan med den tjuvmjölkande säcken återges, liksom i *Handlyng Synne*, i samband med första budordet.

[8] D'Evelyn 1935. /Introduction/.

Ther was an olde wycche, a foule hagge,
That of hir believe was full vnstable.
She hadd made of lether an hogg bagge;
By wychecrafte she made hym to wagge,
And wold goo aboute eu*ery* place vnladde
And do all thyng that the wycche hym badde.

The bagge wolde goo into eche neighbours cloose
And sowke eu*ery* mannes cowe by and by,
Late in the evenyng and afore the sonne aroose.
Thus whan she luste, he filled his bely;
And thus she lieved, this wicche vnseely,
Till at the laste she was asspied
And vnto the bisshop*pe* she was bewreyed.

The Bysshop*pe* sent for all the toun
To com to hym ther as he lay;
And the wycche also he dide hir somon
To com vnto hym w*ith*out delay;
And if she ony wyse grucche or sey nay,
W*ith* strengthe of men do make hir goo,
And to brynge this bagge w*ith* hir alsoo.

This was doo, as I haue you said:
The wicche was brought befoore the ordenarie,
And the bagge allsoo before hym was laide.
Anon the bysshop badde she shold not tarie,
But to areyse this bagg and make hym carie,
Hymsilf aloone w*ith*out ony mannes helpe—
ffor soth it was an vgglye whelpe!

The bagge went forth full sadly and sure;
The bysshop*pe* went aft*er* w*ith* all his myght.
The bagge sowked kyne in eu*ery* pasture
Till he were laaden as a barell tight,
And homward he went ageyn full right.
The bysshop merveled and many oon moo
To see this bagge thus to com and goo.

Det var en gammal trollkvinna, en led käring,
som var mycket vacklande i tron.
Hon hade gjort en väldig säck av läder;
genom trolldom fick hon den att röra sig,
och den gick själv omkring överallt
och gjorde allt trollkvinnan bad den om.

Säcken gick in i alla grannars inhägnader
och diade i tur och ordning alla människors kor,
sent på kvällen och innan solen gick upp.
Sålunda när hon det önskade, fyllde han sin mage;
och sålunda levde hon, denna gudlösa trollkvinna,
tills hon slutligen avslöjades
och angavs för biskopen.

Biskopen sände bud på hela staden
att komma till honom där han bodde;
och trollkvinnan tillkallade han också
att utan dröjsmål komma till honom;
och om hon på något sätt trilskades eller sade nej,
skulle hon med våld tvingas komma,
och också föra den här säcken med sig.

Så skedde, som jag har sagt er:
trollkvinnan fördes inför hans högvördighet,
och säcken lades också framför honom.
Strax bjöd biskopen att hon inte skulle dröja,
utan resa upp denna säck och få honom att skaffa fram mjölk,
ensam utan någon människas hjälp,
förvisso var det en fuling!

Säcken gick iväg helt stadigt och säkert;
biskopen gick efter så fort han kunde.
Säcken diade kor på varje äng
tills han var full som en tunna,
och hemåt gick han igen helt riktigt.
Biskopen förundrade sig och mången med honom
över att se säcken sålunda komma och gå.

The Bysshop*pe* wondred of this mervelous werkis
That she so symple *was and* hadd noo lecture;
Hir workis passed all devyne clerkis,
And all was by fals believe and coniecture.
He badd hir ayen to co*m*maunde and coniure
To make the bagge ayen to lye stille,
And in a fewe wordis he lay at hir wylle.

The Bysshop*pe* anon thenne lete write
All hir werkis and all hir dedis,
Eueri thyng bothe moche and lite,
All hir hooly halsynggis and hir beedis;
And vndre hir tonge she put three fenell seedis.
This belongeth hooly to hir crafte:
"In noo wyse," she said, "this may be lefte."

Whenne the bysshop*pe* had al the hoole entent,
He thought he wolde assaie the same,
And eu*e*ry thyng as she said and ment
The bisshop said eu*e*ry thyng be name:
He co*n*iured, he cried, it wold not frame.
The bagge lay *stille* and wold not meeve—
This werke wit*h* hym wold not cheve.

"Whye," said the Bysshop*pe*, "will it not arise
And at my seyeng stire and goo?
I haue said in all man*e*r wyse
As þou seydest and nother lesse ne moo.
Ther is som thyng þou kepest me froo.
Let me haue knowleche what it is,
Or þou shalt be brent, so haue y blisse!"

The wycche answerd at wordis fewe,
"To this werke ye must geve feith and be credible.
Then he will goo as smothe as a mewe.
Ye shall thynke that no thyng is impossible;
ffor wit*h* all the wordis that be in yo*ur* bible
Ye shall *not* doo so moche good and harme
As y shall oonly wit*h* my litell charme.

Biskopen förundrade sig över dessa underverk,
att hon var så enkel och inte hade någon lärdom från böcker;
hennes verk överträffade alla prästers,
och allt berodde på falsk tro och trolldom.
Han bjöd henne åter att befalla och trolla
för att få säcken att åter ligga stilla,
och med några få ord låg den efter hennes vilja.

Biskopen lät då strax nedskriva
alla hennes handlingar och gärningar
allting både stort och smått,
alla hennes trollkonster och böner;
och under tungan lade hon tre fänkålsfrön.
Detta tillhör helt hennes konst:
»På inga villkor», sade hon, »får detta utelämnas.»

När biskopen hade begripit det hela,
tänkte han att han skulle försöka det samma,
och varje sak som hon sade och menade
nämnde också biskopen vid namn:
han trollade, han ropade, det ville inte lyckas.
Säcken låg stilla och ville inte röra sig —
detta verk ville inte lyckas för honom.

»Varför», sade biskopen, »vill den inte resa sig
och röra sig och gå på min tillsägelse?
Jag har sagt precis
som du sade, varken mer eller mindre.
Det är någonting du undanhåller för mig.
Låt mig få veta vad det är,
annars skall du, vid min salighet, brännas!»

Trollkvinnan svarade med få ord,
»Åt det här verket måste ni ge er tro och vara villig att tro.
Då går han stadigt som sol och måne.
Ni skall tro att ingenting är omöjligt;
för med alla ord som finns i er bibel
kan ni inte göra så mycket ont och gott
som jag kan bara med min lilla besvärjelse.

"If ye woll believe stedfastly as y doo
And sey the wordis as y haue you tolde,
The bagge shall arise lightly and goo
And sowke mennes kyne in eu*e*ry holde.
This my believe helpeth me many a folde;
ffor that whiche I said, I believed it well,
And thus my believe causeth this eu*e*ry deell."

Thenne the Bysshop*pe* co*m*maundeth in payne of dethe,
Sith she soo openly hirsilf dide accuse,
Made hir to swere that al the daies of hir breth
She shold neu*e*r efte suche craftis vse,
But oonly for eu*e*r she shold hem refuse;
And gave hir suche pen*au*ns as he thought beste,
And sett the woman hoolly in gostly reste.

Here may ye see that believe may make
Many thyngis ayenst nature and reason,
Wher as worde no myght may take;
Thus believe is myghti in eu*e*ry season.
But fals believe is vnto God highe treason.
Therfore cast awaye wicchecraft and vse it neu*e*r,
ffor it appoysoneth the soule and sleith hym *for* eu*e*re.[9]

Som synes följer Idley sin förebild mycket nära och tillför inte berättelsen något väsentligt nytt. En strängare inställning till trolldomsbrottet är dock märkbar, då här talas om bålbränning och dödsstraff. Omarbetningen innebär emellertid, att den har fått större spridning, än vad som skulle ha varit fallet, om den endast förelegat i en version.[1]

Det kan konstateras, att det på engelskt språkområde under medeltiden förelegat en litterär berättelse om ett tillverkat tjuvmjölkande föremål. En väsentlig fråga är, om den bygger på folkliga

[9] Idley 1935. s 115 f. D'Evelyn anger fyra bevarade handskrifter av den aktuella berättelsen i *Instructions to his Son.* (D'Evelyn 1935. /Introduction/. s 61—66.) — Jag ber här att få tacka doc. Karl Inge Sandred, som granskat mina översättningar av Manning och Idley.

[1] Ett omnämnande av en liknande företeelse, som i de behandlade berättelserna

Om ni vill tro fullt och fast som jag gör
och säga de ord som jag har sagt er,
kommer säcken att resa sig lätt och gå
och dia människors kor på alla ställen.
Denna min tro hjälper mig mången gång;
för det som jag sade, det trodde jag på,
och sålunda förorsakar min tro allt detta.»

Då befallde biskopen med hot om dödsstraff,
eftersom hon så öppet anklagade sig själv,
fick henne att svära att alla sina livsdagar
skulle hon aldrig mera använda sådan konst,
utan för evigt skulle hon avsäga sig den;
och pålade henne sådan botgöring som han tyckte bäst,
och satte kvinnan i kyrkligt förvar.

Här kan ni se att tron kan göra
många ting mot natur och förnuft,
där som ord inte har någon makt;
tron är mäktig vid alla tillfällen.
Men falsk tro är ett brott mot Guds majestät.
Förkasta därför trolldom och använd den aldrig,
för den förgiftar själen och dräper den för alltid.

föreställningar eller om den är ett rent litterärt, teologiskt konstruerat exempel.

Det motiv, som berättelsen är uppbyggd kring, återfinns hos en på 1300-talet ledande svensk teolog — magister Mathias — i hans predikohandledning *Homo conditus.* Verket redigerades troligen i Linköpings stift någon gång under tiden 1330—1350 och kan sägas vara ». . . ett för präster avsett teologiskt kompendium att användas vid predikan inför lekmän.»[2] I *Homo conditus* vänder sig magister Mathias bland annat mot villfarelser och vidskepelser. Ödestro och

finns i James Calfhill *An answer to John Martiall's Treatise of the Cross* från år 1565, och lyder sålunda ». . . as when the witch, by her Pater Noster, made her pail go a milking.» (Calfhill 1846. s 17.)

[2] Piltz 1974. s 46 f, 59.

tro på tomtar fördöms, liksom användandet av besvärjelser och trollkonster i syfte att vinna materiella förmåner.[3] I samband med det senare skriver han på ett ställe följande:

Nonne vides, quanta dyabolus facit . . .? Nonne per incantaciones recedit ab hiis, quibus prius nocuit, et videntur sanari? Nonne corpora mortuorum ingreditur et videtur ea facere rugire et ambulare? Nonne, sicut quidam dicunt se vidisse, intrant quedam corpora a maleficis mulieribus consuta in modum vtrium, et lac de armentis alienis congerunt?[4]
(Ser du inte, vilka ting djävulen utför . . .? Drar han sig inte tillbaka från sådana som han tidigare skadat, och de ser ut att bli friska genom besvärjelser? Träder han inte in i de dödas kroppar och tycks få dem att yla och gå omkring? Träder de /han?/[5] inte in, som några påstår sig ha sett, i vissa kroppar som liknar säckar och som sytts av trollkvinnor, och samlar mjölk från grannarnas boskap?)

Magister Mathias vänder sig mot, att man botar sjuka med hjälp av läsningar, att man tror på gengångare och på tjuvmjölkning med hjälp av tillverkade och utsända föremål. Föremålen består av säckar, som sytts av trollkvinnor och valet av det latinska ordet *uter* för säck pekar mot, att kropparna antogs vara gjorda av skinn. Sina uppgifter om dem stöder magister Mathias på ögonvittnens iakttagelser — några påstår sig ha sett sådana. Han kan avse muntliga berättelser från trakterna kring sin vistelseort i Linköpings stift, men han kan också åsyfta litterära uppgifter och berättelser. Möjligheten finns, att magister Mathias kände till Robert of Brunnes *Handlyng Synne* eller eventuella andra äldre verk, där liknande företeelser omtalas.[6]

---

[3] Piltz 1974. s 54 ff.

[4] Piltz 1974. s 55. — Jag är mycket tacksam mot doc. Anders Piltz, som riktat min uppmärksamhet mot omnämnandet i *Homo conditus*.

[5] Säkerligen avser magister Mathias, att det är djävulen, som träder in i de utsända föremålen och ger dem rörelseförmåga. Avsikten är att visa, vilka konster djävulen tillgriper för att förvilla människorna och det är i det närmaste orimligt att antaga, att det skulle vara de av djävulen intagna döda kropparna, som ansågs träda in i skinnsäckarna. Möjligen föreligger här ett tidigt avskrivningsfel, såtillvida att *intrat* förändrats till *intrant*. Ett nasalstreck kan ha tillkommit av misstag.

[6] Magister Mathias studerade under tio år i Paris (Piltz 1974. s 57.) där nordborna tillhörde den engelska nationen (Tigerstedt I 1967. s 132 f.) och där han bör

Sannolikt behandlar han emellertid i Sverige kända förhållanden. I sin framställning omnämner magister Mathias de tillverkade mjölktjuvarna tillsammans med gengångare och botande med hjälp av formler, två föreställningar som säkerligen redan då var välkända och spridda i Norden.[7] Hans predikohandledning innehåller texter avsedda för folkliga predikningar och han vill bekämpa villfarelser och vidskepelse. Det vore egendomligt, om han då inte vände sig mot företeelser, som han visste var kända hos de tilltänkta åhörarna.

I *Siælinna thrøst*, en religiös uppbyggelseskrift, som i Vadstena kloster översattes från lågtyska och anpassades till svenskt bruk under förra hälften av 1400-talet,[8] framkommer liknande tankegångar som i ovan berörda skrifter. I samband med att första budordet behandlas, återges en berättelse om en ung man, som försvurit sig till djävulen. Därefter följer denna uppmaning till läsaren:

Thy tak thik her aff lærdom oc bryt ekke gudz budhordh som ær thu skalt ey thro oppa thruldom oc ey lata thik til them som dieffwlskap øffwa ¶ wilt thu thz første budhordhit wel halda tha skalt thu ey thro vppa tompta gudha ælla oppa wætter /ey oppa nek / æller forsa karla / ey oppa skratta eller tompt orma / Thu skalt ey thro oppa maro eller elfwa / oc oppa enga handa spook eller willo ffor thy thz er enkte annat æn diefwlsins gab mz hwilko han swiker folkit som ey hafwa fulla oc stadhugha throo / En the som hafwa sanna thro oc rætta / kan dieffwlsins gab enkte skadha . . .[9]

Benämningarna på de uppräknade övernaturliga väsendena återfinns i senare svensk folktradition.[1] Föreställningar om dem bör således ha existerat vid den här tiden och varit anledningen till att de införts i verket. Det förefaller rimligt, att detsamma gäller för

ha haft goda möjligheter att komma i kontakt med litteratur, som inte fanns i Sverige.

[7] Den norröna litteraturen ger talrika exempel på berättelser om gengångare. Verbal magi kommer ofta till synes i den äldsta nordiska diktningen, men formler för att bota sjukdomar saknas nästan helt, vilket torde bero på, att det ej funnits anledning att omnämna dylika i den heroiska litteratur som föreligger. Jmf af Klintberg 1965. s 8 ff.

[8] Tigerstedt I 1967. s 217. Jmf Henning 1954. /Inledning/. s VIII ff.

[9] Henning 1954. s 23.

[1] Ordet skratte kan i fsv. och sv. dial. beteckna *tomte*. (Hellquist 1970. skratt-abborre.)

uppgifterna om tjuvmjölkning i *Homo conditus*, även om föreställningarna om det utsända föremålet kanske inte helt överensstämde med den beskrivning, magister Mathias ger.

Det, som främst kommer till synes i de angivna citaten, är kyrkans starka djävulstro. Den kristna djävulstron var i egentlig mening inte nyskapande. Kring djävulsgestalten samlades olika demonistiska föreställningar från heden tid, tillika med gamla former av svart magi.[2] För kyrkans tjänare var det en betydelsefull uppgift att framhålla, att det var djävulen, som verkade bakom all trolldom och att de väsen, som förekom i folklig tradition, var djävulens utsända demoner, vars uppgift var att förvilla och förleda människorna.

Mot en sådan bakgrund verkar det inte sannolikt, att berättelsemotivet i *Handlyng Synne* ytterst är en litterär konstruktion, men det är omöjligt att nå fram till en definitiv ståndpunkt, innan det blivit fastställt, när och var motivet först uppträder inom den kyrkliga litteraturen.

Det förefaller mig emellertid troligt, att det på kyrkmålningarna avbildade djuret är en framställning i bild av samma företeelse, som med ord beskrivs i *Handlyng Synne* och *Homo conditus*. Målningarna har samma syfte, att varna människorna, och särskilt kvinnorna, för att bruka eller tro på trolldom. De djävulsgestalter, som avbildas hållande i kon som tjuvmjölkas eller i kärnstaven, skall för åskådaren troligen påvisa, att det är djävulen, som får trollkonster och trollformler att verka. Det korta omnämnandet i *Homo conditus* kan knappast ha givit upphov till målningsmotiven, utan de bör, enligt min mening, bygga på en längre redogörelse eller på en berättelse liknande den, som återges i *Handlyng Synne*. Jag anser vidare, att det finns fog för att antaga, att motiven varit överförda till bild innan de nått kyrkomåleriet. Bilden kan ha varit en bokillustration eller ha förekommit som träsnitt.

Under senmedeltiden var Vadstena kloster ett ledande kulturcentrum i Norden. Det innehade Sveriges mest betydande medeltidsbibliotek och förmodligen även dess första officin för tryckning av

[2] Linderholm 1918. s. 19.

träsnitt och böcker. Munkar och nunnor översatte och bearbetade utländsk, religiös litteratur och författade och sammanställde predikningar och predikohandledningar. Inom klostret rådde en livlig konstnärlig verksamhet och det finns anledning att tro, att Vadstena hade en framträdande roll även inom måleriet.[3]

Utan tvivel måste verk av Birgittas vän och biktfader, magister Mathias, ha skattats högt i klostret. Tre av fyra kända handskrifter av *Homo conditus* har ingått i dess bibliotek.[4] Man kan anta, att Vadstenamunkarna, som var ivriga predikanter, liksom magister Mathias fördömde förvillelser och vidskeplighet i sina folkliga predikningar och att de därvid använde exemplifierade berättelser. Under dessa förutsättningar förefaller det mig troligt, att man i klostret känt till den text, som givit upphov till bildmotiven med det tjuvmjölkande djuret. Det är också möjligt, att motiven ursprungligen skapades där eller, något som är mera sannolikt, att klostret förmedlade dem från kontinenten till uppsvenska målarskolor.

Berättelser om trollkvinnor i ett verk från 1500-talet

Kyrkan ingrep tidigt mot hednisk övertro och folkliga föreställningar om trolldom. Den intog emellertid en vacklande hållning, då den fördömde och bestraffade såväl tro på trolldom som utövande av sådan. Med skolastikens genombrott skedde en förändring av synsättet så till vida, att det nu ansågs möjligt för djävulen och hans anhängare att — med Guds tillåtelse — utföra trolldomshandlingar. Vad som tidigare delvis setts som övertro kom att betraktas som realiteter. Med tiden kom den, som förnekade dylika, att löpa risk att anklagas för kätteri.[1]

En av de första att ifrågasätta den skolastiska demonologien var en nederländsk läkare, Johann Wier (Johannes Wierus 1515—1588).

[3] Söderberg 1942. s 119, 124.

[4] Piltz 1974. s 11 f.

[1] Ankarloo 1971. s 30 f, 58.

Han betvivlade inte djävulens eller magikers förmåga att ingripa i naturens ordning, men ansåg att de kvinnor, som förföljdes och anklagades för trolldomsbrott, var oskyldiga. De var utan kraft och makt att åstadkomma skada och olycka. Sina tankar framförde han i skrifter, som utkom under senare hälften av 1500-talet.[2]

Bland de kritiker som framträdde och fördömde hans åsikter, var en läkare från Belgien, Baudouin Ronsse (Baldvinus Ronsseus b. 1500-t.—1596). Han var född i Gent, men kom omkring 1560 till Gouda i Nederländerna, där han var verksam till sin död. Tidvis lämnade han staden för resor till Tyskland, Frankrike och Italien.[3] I *Epistolæ Medicinales* vände han sig mot Wier och hävdade, att trollkvinnors förmåga var verklig. Som bevis för detta återgav han egna upplevelser och händelser, han hört talas om. Theodor Cornelijs, rådman i Gouda, anges som sagesman till en berättelse, vilken innehåller välkända sägenmotiv.

En nyfiken tjänstepojke hos en änka följer om natten efter sin matmor och iakttar i smyg, hur hon griper tag i en höknippe i stallet, varvid hon försvinner. Pojken kryper fram ur sitt gömställe, gör på samma sätt och far då upp genom luften och förs till en grotta, där trollkvinnor samlats för att tala om sitt hantverk. Hans ankomst väcker stor bestörtning och det överläggs länge om, vad som bör göras med honom. Mot tystnadslöfte får han slutligen lov att återvända hem och hans matmor får i uppdrag att hjälpa honom med färden. Hon tar pojken på sina axlar och flyger genom luften, men när de kommer till en sjö, försöker hon döda honom genom att låta honom falla. Genom Guds försyn hamnar pojken emellertid i en vassrugge, vilken dämpar fallet, så att han överlever. När folk på morgonen finner honom, är han förlamad och har höfterna ur led.

---

[2] Baschwitz 1963. s 117 ff. Wiers viktigaste verk *De præstigiis Dæmonum et Incantationibus et Veneficiis*, som uttryckligen riktade sig mot *Malleus Maleficarum*, utkom första gången 1563. Under författarens livstid utkom ytterligare tolv upplagor, varav fem var översättningar till tyska och två till franska. Den sammanfattande boken *De lamiis* gick ut i tre upplagor.

[3] Biographie Nationale. Ronsse (*Baudouin*).

Den trollkunniga kvinnan grips, ställs inför rätta och döms till bålet.[4]

Samme rådman skall en gång ha fått sin häst förtrollad av en kvinna och efter en beskrivning av hur det gått till, fortsätter Ronsse:

Quid hic commemorem vtres illos emissitios ad anatis similitudinem ex corio consutos, quos vulgus *Litelatas* vocat, quibus ad emulgendum in pratis lac e vaccis vtuntur? Nam quantumvis eosdem hactenus pro anili quadam fabula, atque meris nugis æstimauerim, Neostadij tamen ad Lenum quod nunc Landstrostium appellatur, fortuitus quidam euentus docuit rem esse nimisquam veram, et in hominum perniciem excogitatam: quando sub annum, ni fallor, 53. miles quidam probe potus ex pratis in ciuitatem per Leni pontem sese volutantem vtrem vnum obuium habens, nescio quid antea stomachatus, educto gladio medium dissecans, totam plateam lacte repleuerit, adeo vt facti rumor per totam ciuitatem dispersus, omnes quotquot essent ciues rei nouitate obstupescentes ad spectaculum alliceret: atque id ita factum esse multi fide digni ciues mihi retulere, qui suis oculis ea se vidisse testati sunt. Huc accedit quod audiuimus Godelam quondam Kukers palam confitentem vtrem hunc emissitium a se consutum, atque emissum fuisse, ac non raro magnam lactis copiam ad se detulisse. Hæc sunt, mi Wiere, quæ te celare nolui, vt nos tandem hoc scrupulo liberares: nam etiamsi supra naturam quam maxime, et physicas rationes sit, quod lamias perpetrare videmus et audimus; vsus tamen, et experientia limitatam quandam potestatem habere in corpora nostra docet.[5]

(Och vad skall jag säga om de bekanta säckarna, som skickas ut, vilka är sydda av läder, så att de liknar en anka. Folk kallar dem *Litelatæ*. Trollkvinnorna använder dem till att ta mjölk från korna på ängarna. För hur mycket jag än själv skulle vilja anse dem som rena vidskepelsefoster och påhitt, så inträffade likväl en händelse i »Neustadt» vid floden Lenus, den stad som numera heter »Landstroost», vilken visade, att det hela blott är alltför sant och påfunnet till människors fördärv: en gång nämligen, jag tror det var år -53, mötte en soldat, som var rejält drucken, en sådan säck, vilken kom rullande ifrån fälten in till staden över bron, som leder över Lenus. Först blev han väl upprörd, men så drog han sitt svärd och högg säcken mitt itu och fyllde på så sätt hela gatan med mjölk. Ryktet om vad som inträffat, spreds i hela staden och lockade dit alla borgare, häpna över denna märkliga händelse, för att se på skådespelet. Och att det verkligen

[4] Ronsseus 1618. s 189 ff.

[5] Ronsseus 1618. s 195.

har hänt, har många trovärdiga borgare berättat för mig, vilka alltså försäkrade, att de hade sett det med egna ögon. Härtill kommer, att jag en gång har hört Godela Kukers öppet erkänna, att denna säck var sydd och utskickad av henne och att den inte så sällan fört stora mängder mjölk tillbaka till henne. Det var detta jag inte ville dölja för dig, käre Wierus, för att du till sist skulle befria mig också från detta bekymmer; för även om det som vi ser och hör trollkvinnorna utföra i högsta grad är mot naturens och fysikens lagar, så lär oss det dagliga livet och erfarenheten, att de har en viss begränsad makt över våra kroppar.)

Det finns knappast någon anledning att betvivla, att Ronsse stöder sig på hörsägen, då han avsiktligen återger, vad som uppenbarligen är muntligt traderade berättelser om trollkvinnor, i syfte att bevisa, att sådana är verksamma i det dagliga livet. De berättelser, som föredras, innehåller personligt färgade detaljer och sannolikt har Ronsse själv utformat dem, för att historierna skall ge intryck av att ha stort bevisvärde och te sig bättre i tryck.

Det i sammanhanget intressanta är givetvis, att han uppger det vara en välkänd föreställning, att trollkvinnor tillverkar lädersäckar, vilka de sänder ut för att tjuvmjölka kor. Den folkliga benämningen på dessa är *litelatæ* och författaren anför även en sägenvariant om en soldat, som möter en sådan säck, vilken han hugger sönder med sitt svärd. För att förstärka trovärdigheten tillfogar Ronsse anmärkningen, att många borgare talat om händelsen och att han själv hört en kvinna medge, att hon tillverkat och sänt ut säcken.

Det framgår ej av Ronsses skrift, i vilket land eller i vilken provins de tjuvmjölkande säckarna är kända under benämningen *litelatæ*. Ordet har jag inte kunnat finna i någon annan fristående källa och dess innebörd är således okänd för mig.[6] De övriga trolldomskonsterna, vilka omtalas, härleder Ronsse dock till Nederländerna.[7]

[6] Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde känner ej till ordet. Det förekommer inte heller i de lexika och dialektordböcker över västeuropeiska språk, som jag haft tillgång till. Jag har även sökt hjälp på språkvetenskapliga institutioner i Uppsala, men trots betydande ansträngningar inte nått något resultat.

[7] Ronsse anger i samband med dessa nederländska ortnamn. I avsnittet om de tjuvmjölkande säckarna nämns staden Neostadium (»Neustadt») eller Landstrostium (»Landstroost») vid floden Lenus. Möjligen avses med det latiniserade flod-

Uppgifterna tyder på, att det i Nederländerna eller angränsande länder under 1500-talet fanns föreställningar om tjuvmjölkande väsen, då det måste anses sannolikt, att Ronsse för att gagna sitt syfte — att bevisa trollkvinnornas existens — stödde sig på kända och omvittnade företeelser. Ronsses beskrivning av det tillverkade föremålet och dess uppgift överensstämmer med, vad som framkommer i *Handlyng Synne* och *Homo conditus* och möjligheten föreligger, att föreställningarna har haft stor spridning i Västeuropa.

Ett svenskt skoldrama från 1600-talet

År 1614 skrev dåvarande rektorn vid Södertälje skola, Jacob Rondeletius, skoldramat *Judas Redivivus, En christeligh Tragicocomædia.* Skådespelet, som samma år uppfördes av skolans elever, bygger på den medeltida legenden om Judas Iskariot.[1] Vid dramatiseringen av den allvarliga legenden har författaren inflikat en rad komiska scener och för dem svarar vanligen två av dramats personer, en djävul vid namn Karick och en trollkvinna vid namn Glorela. Trollkvinnan är djävulens handgångna och hjälper honom att förleda människorna. För sina tjänster begär hon ersättning av djävulen och som sådan får hon, i andra aktens åttonde scen, ett tjuvmjölkande väsen. Följande repliker utväxlas därvid:

Glorela. Wår kyrkiopräst haffwer så många köör
The honom indragha så mykit smöör.
Kunde min brodher lagha så
At iagh fingo musten ther frå,
Jagh wille honom tiäna så länge iagh leffwer,
Ther på iagh honom min handh giffwer.

Karick. Kiäre Glorela tigh will iagh thz vnna,
Haff tu smöret, han watzlan tunna.
Ther på wele wij nu itt proff göra
Och alla hanss kiärningh hijt föra.

namnet någon av följande: Lahn, en biflod till Rhen, Lenne i Ruhrområdet eller Leine, som flyter genom Hannover.

[1] Pape 1945. s 94.

Tagh hijt en kiärna lätt watn ther i,
Konsten skall tu lära frij.
Här haffwer tu then som smöret skal dragha,
Then kan tu bruka i alla tina dagar.

Glorela. Å then är tapper, fagher och röd.
Så till fanners nu är han dödh.

Karick. Ja titt troll tu haffwer ey trona.

Glorela. Hwadh är thz han eller hona?

Karick. Lät wpp rompan så får tu see.

Glorela. Hwilken ond ande här låter sigh thee.

Karick. Tagh then smörielse pipa tu fick
Och henne innast i rompan stick.
Blåås så till och fullwäll stifft,
Tu skalt sij han får strax lijff.
Sij nu leffwer han, seer tu thz,
Wijsa honom nu ärendet.

Glorela. Tu skalt gå i prestens gårdh,
Tijn beställning är ey hård,
Så myckin grädde som ther är
Tu strax hijt till oss bäär.
Jagh will effter kiärnan gåå,
Wiltu här så länge stå.

Karick. Tu skalt tigh skynda fast,
Tijn tiänare kommer igen medh hast.
Jagh tänker fanen hafwer fört tigh fram.

Glorela. Ja rett ingen annan man.
Här är kiärnan, wele wij nu kerna?

Karick. Ja thz gör iagh hiertans gärna.

Glorela. Twy, hwij wender tu tigh ifrå migh?

Karick. Tu äst ey wärd at iagh seer tigh,
Ty tu äst fast wärre än iagh.

Glorela. Jagh undrar om wår kiärningh tager lagh.

Karick. Thär kommer han som smöret bär,
Seer tu huru stinner han är.
Hielp honom wpp, han orkar ey kliffwa,
Jagh will här wijdh kiärnan bliffwa.

Lööp tu strax, tagh hijt en bunka,
Här skall iagh een draswt in klunka.
Kom nu och see hwilken stor smörbwt
Här ligger som wamben aff een stut.
Dragh nu heem och twätat reent.
Wackta tu äst ey vthe seent.

Glorela. Tack haaff kiäre brodher mijn
För thenna stor föräringh tin.
Jag skall tigh tiäna hwar iagh kan.

Karick. Haaff tu tack som en danneman
För thz omack tu haffwer hafft,
Thz skall ey wara borttapt.

Glorela. Kiäre lyfft kiärnan på mijn nacka
Så will iagh strax heem åt lacka.

— — —

Karick. . . . Jagh skijter i kiärnan, the ätha för smöör,
Sådant haffwer iagh brukat förr.
Men the skola migh betala een gångh
Vthi helwetis pijno och twång.[2]

Rondeletius har av en del forskare frånkänts författarskapet till *Judas Redivivus* och de har framhållit, att han troligen endast bearbetat ett medeltida, numera okänt skådespel. Den främsta orsaken därtill är, att *Judas Redivivus* innehåller en del katolskt färgade motiv. Henrik Schück anser, att de idéer, som förkunnas i dramat, utan tvekan är katolska och att ett sådant skådespel inte kan ha skrivits i Södermanland, kung Karls gamla hertigdöme, år 1614.[3] Mot hans vaga argumentering har protester höjts. August Peterson, som gjort en noggrann undersökning av dramat, hävdar på det bestämdaste, att det är ett av Rondeletius författat originalverk.[4]

Vid sin analys av dramat tar han fram de likheter, som de komiska scenerna i *Judas Redivivus* har med ett fyra år äldre skådespel, *En lwstigh comædia vidh nampn Tisbe*, författat av arbogarektorn

[2] Rondeletius 1871. s 37 ff.
[3] Schück & Warburg I 1911. s 313.
[4] Peterson 1929. s 155—237.

Magnus Olai Asteropherus. Även i detta stycke förekommer en djävul, kallad Jarib och en trollkvinna med namnet Holfredh. Liksom Glorela hjälper Holfredh djävulen att förleda människorna och liksom Glorela begär hon och får ersättning av djävulen för sina tjänster. I fjärde aktens andra scen omtalas Holfredhs belöning, som består av prästens smör, på följande sätt:

Holfredh. Jagh tackar eder, Jarib, för alt godt.
Omsys iagh siällan något gör,
J pläga wäldigt löna migh för.
Min granhustrws koor ähre migh förlänt,
J 13 åhr haa the migh tiänt;
Smöret haar iagh, och the ha skarn
Både för sigh och sina barn.

Jarib. Ja, ja, min hiertans k. syster,
iagh gifuer tigh meer, om tigh så lyster.

Holfredh. Wår kyrkioherde han haar 30 koor;
fåår iagh 10 der af, kiäre broor,
Så skall iagh en sådana mölia giöra,
Makan skall man aldrigh höra.

Jarib. Tagh 10 der till, om du så will;
flöter och smör skall höra tigh till.[5]

Vilken metod Holfredh använder sig av, när hon stjäl grädde och smör framgår ej av spelet och att någon drar eller bär smör varken omtalas eller antydes. Att det i de båda skådespelen är kyrkoherdens kor, som får bidraga med smöret, kan te sig som mer än en tillfällighet och kan tyckas understryka August Petersons åsikt, att den ovan citerade scenen och övriga djävulsscener i *Tisbe* utgör grunden för motsvarande i Rondeletius' drama. Det bör dock framhållas, att det i rättegångshandlingar från 1600-talet förekommer uppgifter om, att det är från prästgården och från prästgårdens kor, som trollkvinnorna med förkärlek stjäl mjölk och smör.[6] Möjligen kan det bero på, att prästgården i många socknar var välbärgad och att man där hade det största välståndet.

[5] Asteropherus 1909. s 67 f.

[6] Se t.ex. appendix nr 10, 24, 29. Jmf även nr 23 och nedan s 126.

På liknande sätt förhåller det sig med övriga djävulsscener i de båda skådespelen. Vad som där utspelas är av allmän art och det förefaller, som om författarna rör sig med både folkliga och teologiska föreställningar om trollkvinnan och hennes förhållande till djävulen. Det är därför långt ifrån säkert, att Rondeletius hämtat stommen till sina djävulsscener i *Judas Redivivus* från *Tisbe*, även om så kan vara fallet.[7] Frågan är emellertid här av mindre vikt, då det är förekomsten av det tjuvmjölkande väsendet i Rondeletius' drama, som är av intresse.

Scenen, där väsendet förekommer, har stora likheter med de kyrkmålningar med smörkärningsmotiv, som finns i mälarlandskapen. Detta är inte förvånande, då det är mer än troligt, att Rondeletius vid något tillfälle kommit i kontakt med en eller flera av dem och kan ha haft det i åtanke, när han skrev dramat. Trons betydelse för att trollkonsten skall vara verksam antyds i ett replikskifte. Karick förklarar att väsendet är livlöst, därför att Glorela inte har den rätta tilliten. Glorela måste dock tro på djävulens makt, för omedelbart därefter blåser hon efter hans anvisningar liv i smördragaren. Med en replik, som har en stilistisk karaktär av formel, manar hon sedan föremålet att utföra hennes ärende.

Någon egentlig benämning förekommer ej på tjuvmjölkaren i dramat, utan den kallas för »then som smöret skal dragha» eller »han som smöret bär» och den enda uppgift, som lämnas om dess utseende, är att den är röd till färgen. Glorela sänder den till prästgården för att stjäla grädde och medan den utför uppdraget, kärnar hon och djävulen vatten. Författaren för här in ytterligare en föreställning om trollkvinnor, nämligen den, att de ansågs ha förmåga att kärna smör av vatten.[8] Slutligen framförs den teologiska aspekten — allt är ett bländverk och det är djävulen, som åstadkommer »smöret».[9]

---

[7] Jmf Gjerdman 1941. s 52.

[8] Uppgifterna förekommer även i protokoll från trolldomsmål. Se t.ex. Nyqvist 1870. s 28., Rutberg 1918. s 89.

[9] Jmf målningsmotiv i Gjerrilds och Voldby kyrkor ovan s 23 ff.

Uppgifter i svenska verk från 1600-talet

Tjuvmjölkande väsen omtalas i några teologiska verk från första hälften av 1600-talet. Laurentius Paulinus Gothus formulerar i första delen av *Ethica Christiana*, ett verk som utgavs under åren 1617—30, följande fråga och svar:

17. Haffua Trolpackor macht at affhenda androm Miölk / Smör / Ägg / Penningar / och sådant mere?

Kunna sådana och andra ting enom ifråstiäles vtan någon Trolkonst / Hoo wil tå förundra sigh / Sådant myket lettare kunna skee vtaff Trolpackor / genom Dieffwlens hielp och illistighet? Ty när Trolkonerna målka qwastar / remar / gårdzhanker / pinnor / störer / etc. Så skal ingen tenckia / at Miölken kommer flytandes aff sådana obequemliga materier / Vtan warder hemliga tilförd vtaff theres *Adscendenter* eller Bärur / huilka vtsuga miölken vtur Juwerne / och med en Diefwlsk förblindning / spy then vth igen genom förb^te^: materier.[1]

Paulinus Gothus sammanför två skilda föreställningskretsar, tjuvmjölkning med hjälp av utsända väsen och tjuvmjölkning genom olika föremål. I *Malleus Maleficarum* förklaras den sistnämnda trollkonsten genom påståendet, att det är djävulen, som för mjölken från kon till föremålet ifråga.[2] Paulinus Gothus ger i princip samma förklaring, men byter ut djävulen mot ett väsen, som i Sverige är förknippat med mjölkstöld.

Vid tiden kring år 1630 skrev kyrkoherden i Kuddby socken i Östergötland, Erik Johan Prytz, en skrift om trolldom med titeln *Magia Incantatrix*. Han omnämner i sin framställning *biäror* på ett sådant sätt, att kyrkans uppfattning om väsendet kontrasteras mot allmogens.

Så förer och dieffulen sielf genom biäror (som the them kalla) miölck till handa, som honom tiena: ty vthi stickor och strå kan dieffulen intet lijff sättia, at the skola löpa och molka, vthan dieffulen sigh igenom samma stickor och stråå en sådan krop vpåtager, och han är then samma som målkar och icke spöket som the mena.[3]

[1] Paulinus Gothus I 1617. s 248.
[2] Sprenger & Institoris II 1906. s 148.
[3] Prytz 1632. s 71 f. LSLB.

Ungefär samtida med Prytz var Isac Erici, kyrkoherde i Ö. Stenby, en grannsocken till Kuddby. Han översatte vid tiden kring år 1645 M. Joh. Coleri *Oeconomia* och anpassade den till svenska förhållanden. Arbetet utkom i tryck på 1680-talet. Erici lämnar i samband med boskapsskötsel uppgifter om tjuvmjölkande väsen, vilka han sannolikt hämtat från sin hemtrakt.

Här synes mig icke wara orådh något tala om then förbannade Trulldom med hwilken en Part pläga omgå. Ty några finnas som med sin Diefwuls Konst förråda allehanda Boskap / ia och sielfwa Husen / så at ingen Kalff kan trifwas ther inne / under Tijden trålla the så Miölken / at man hafwer slätt intet Gagn aff henne. Een Part uthsenda sina Tiänst-Andar (*Spiritus Familiares*) thet är the Dieflar medh hwilka the äro besworne.

— — — Hwilkas Hampn the giöra uthaff Solfwagarn / Sållebottnar och annat sådant mehra Lapperij / och läggia thet några Nätter uthi Jorden / effter hwilken Tijd sedan skeer med thenna Hampnen en *unio diabolica ex pacto cum Dæmone*, och fogar sigh thenne Anden här uthi och wältar här med til wägz uthi een Hara Lijknelse under Kona / och uthdissar den bästa Miölken / och igenlåter then slemmasta som är til ingen Nytto / och hafwa många funnit them dissande / offta synes och Håret wara affnött på theras Bakbeen / uthaff thesse Biärar som hafwa them dissat. Och finner man offta hemma uthi Husen / ia hemma uthi Sängekamrarna wijd Höfdegården och annorstädes hwar the hafwa sputat thetta Bäresmör / och hwem kan alt uthsäya then Skalkheet och Behändigheet som Diefwulen brukar til at skada the Fromma / och at styrkia the förwillade Menniskior uthi theras Wahntroo.[4]

De båda prästerna återger föreställningar, som förmodligen finns hos deras sockenbor och lämnar till dem en teologisk förklaring. De hävdar, liksom magister Mathias gjorde på 1300-talet, att de utsända mjölktjuvarna inte har någon egen rörelseförmåga, utan att det är djävlar, som antagit deras skepnader och utför mjölkstölderna. Hos Prytz framgår det, att förklaringen avviker från traktens folktro. Det i citatet förekommande pronominet »the» får i första hand antas syfta på hans sockenbor och de uppges betrakta *bjäran* som ett självständigt väsen. För övrigt förefaller prästerna dela de allmänna

[4] Colerus II 1686. s 29.

föreställningarna. Erici redogör för benämning, utseende, tillverkningssätt och funktion. Han omtalar även hur *bjäran*, när den diar kor, nöter bort hår från deras bakben och hur den lämnar spår efter sig i form av *bärsmör*.[5]

Från Småland föreligger ett omnämnande av *bjäran* i en marginalanteckning i ett exemplar av Luthers *Tischreden*. I ett kapitel, där djävulen och hans onda gärningar behandlas, förs *mjölkhäxor* på tal. Vid textstället har en av de personer, som under 1600-talet haft boken i sin ägo, noterat följande:

Detta sker genom Biärer, som i Hareliknelse settja sig på Kodiuwret, och dissa intills bloden komer. mötes med treck, eller tjära smord på dissarna. Probatum Calmaria.

Min sal. Moder tiänte i Calmar gl. Staden hos Jacob Skütt. Då hon skulle bära upp uhr källarn Bordsmör på en tallrik om aftonen blef hon intet warse, at det war blodigt förr än det kom på bordet. Då gick hon i källaren igen och fandt alt smöret, och smörbyttan full med blod. Det (var) en Ölandzbonde, som såldt smöret, fick betala med ett par oxar.

J. Pape, som undersökt och redovisat notisen, förmodar att den utförts av häradshövdingen Johannes Klint. Han fick boken i gåva år 1657.[6]

Följande intressanta uppgifter från 1600-talets sista hälft om tjuvmjölkande väsen föreligger i Johan Axehielms *Lexicon Sueo-Gothicum*. »Biära eller biäru är det Creaturet nästan såm een katta, huilket trålkärlingarna Vtsända at dij Boskap och fålk. Biärsmör kallas dät gula såm sitter på trän och knutar såmmestädhes, är såm een fradga.»[7] Namnformerna som anges är kända i senare tradition från främst sydöstra Sverige. Väsendet sägs ha likheter med en katta och påstås angripa såväl djur som människor. Den sistnämnda uppgiften — att tjuvmjölkaren kan dia människor — förekommer även i protokoll från trolldomsprocesser,[8] samt i senare

[5] Jmf Tjuvmjölkande väsen II. kap. I. Om *bärsmör etc.* se nedan s 180.
[6] Pape 1945. s 105 f.
[7] Axehielm, biära, biärsmör. UUB
[8] Se nedan s 200.

traditionsmaterial från Island[9]. Bakgrund till den är en föreställning om, att trollkvinnor hade förmåga att med olika medel kunna stjäla mjölken ur ammande kvinnors bröst.[1]

Uppgifter i fenno-skandinaviska verk från 1700-talet

I en ordsamling från 1750-talet redogör amtman Urne på Bornholm för folkliga föreställningar om tjuvmjölkande väsen bland öborna. Han uppger, att det finns vidskepliga människor, som tror på *smörbare*. Några anser att en *smörbare* är en kvinna, som förvandlat sig till ett djur — en hare — medan andra säger, att trollkvinnan omvandlar ett strumpskaft och tre strumpstickor eller tre harvtänder till en hare. Ett sådant trolldjur har endast tre ben. *Smörbaren* uppsöker kor, sätter sina klor i deras juver, reser sig på bakbenen och diar dem. Ofta suger den så länge, att korna sedan mjölkar blod. På klövar och juver kan man se, hur korna skadas av trolldjuret. Medan *baren* löper hem, förvandlas den stulna mjölken i dess mage till smör, som spys upp vid hemkomsten. Ibland har den emellertid sugit sig så full, att den stöter upp smörklickar på vägen. Man kan få reda på, vem som löper som *smörbare*, om man hastigt följer efter den till häst och ser i vilket hus eller vilken gård den försvinner. Hyser man då misstankar om, att någon där kan förvandla sig, ropar man dennas namn och djuret blir åter människa.[1]

I ett tillägg till samlingen sägs väsendet sky alträ. Två notiser ur en numera förkommen kyrkbok från Bodils kyrka återges även. År 1636 noterades, att en församlingsbo klagat över, att trollfolk sänt sina tjänsteandar till hans kor och tagit all mjölk från dem, så att de sedan endast givit blod. År 1642 hade en annan sockenbo funnit *baresmör* i sin trädgård.[2]

[9] Se Tjuvmjölkande väsen II. kap. I. Tilberi/snakkur-området., kap. II. Sägner om tjuvmjölkande väsen.

[1] Jmf nedan s 142.

[1] Thott 1507. s 48 b, c. KB Kph.

[2] Thott 1507. tillägg, baresmör. KB Kph.

Johan J. Törner återger i sin samling av vidskepelser en beskrivning av hur en *biäre* eller *bärkatt* tillverkas. Uppgiften har antecknats någon gång under åren 1763—64 och det är osäkert varifrån den härstammar. Där anges, att man skall stryka blod från vänster lillfinger på en fåll, varefter den tillsammans med andra fållar lindas till ett nystan, som rullas iväg med orden: Du skall för mig på jorden springa, jag skall för dig i helvetet brinna.[3]

Språkforskaren Johan Ihre utgav år 1766 ett svenskt dialektlexikon. Det bygger delvis på från landsorten insända uppgifter. Från Ångermanland meddelar en upptecknare bland annat dialektorden *bjära* och *bara*. Väsendet sägs vara tillverkat av nio stulna vävknutar, vilka rullas till ett nystan. Tre blodsdroppar från lillfingret skall drypas däri med orden: På jorden skall du för mig springa, i Blåkull skall jag för dig brinna. En marginalanteckning av annan hand förekommer även i manuskriptet, där ordet *bara* härleds från verbet bära, eftersom väsendet tros dra mjölk och annat till huset.[4]

Abraham Hülphers gjorde under andra hälften av 1700-talet omfattande resor i syfte att samla material till en beskrivning över Norrland. Han hörde, troligen i Anundsjö socken i Ångermanland, talas om *baran* eller *bjäran*, vilken han beskriver som ett runt trolldomsredskap, gjort av trasor, enebär, blår m.m. Bollen fick rörelseförmåga om dess ägare skar sig i vänstra lillfingret och droppade blod i den och sände ut den med följande formel: Smör och ost m.m. skall du mig bringa och . . . i helvetet brinna. För vidare beskrivning hänvisar Hülphers till Ihres dialektlexikon.[5]

Jöns Hornæus, komminister i Ytterlännäs socken, Ångermanland, till sin död 1778, nämner kortfattat i en skildring av trolldomsväsendet under föregående århundrade *baran* eller *bäraren*.[6] Skriften bygger delvis på förkomna rättsprotokoll från processer i Torsåkers socken, Ångermanland.[7] Det kan vara av intresse att notera, att

[3] Törner 1946. s 5, 163.
[4] Ihre. bjära. UUB. Jmf Ihre 1766. bjära.
[5] Hülphers 1780. s 310.
[6] Hornæus 1935. s 150.
[7] Hornæus 1935. s 137.

Hornæus farfars mor, målaren Kristoffer Larssons hustru Elisabet, anklagades för trolldom i Härnösand år 1674.[8] Hon uppges ha kommit vid flera tillfällen, när hennes grannar bränt *bäreskarn*.[9]

Den finländske naturvetaren och ekonomen Pehr A. Gadd redogjorde år 1751, i en beskrivning över norra Satakunta härader, för ett ljusfenomen, vilket sägs vara ett slags »lyktgubbar» inte större än små månar. Ofta rör det sig inte fortare än en människa löper och kallas av befolkningen för *para*. Några anser fenomenet vara andar, som ger god *smörlycka*. Den svenska motsvarigheten till *para* är enligt Gadd *smörbäror*.[1]

Ett av de tidigaste verken, vilka behandlar finsk tradition om övernaturliga väsen, färdigställdes år 1782 av Christian Lencqvist och publicerades under titeln *De superstitione veterum Fennorum theoretica et practica. Paara* sägs vara benämningen på ett av en trollkvinna tillverkat väsen, vilket bär mjölk och smör. Namnet härleds till ett svenskt *bjära*. Tillverkningen troddes gå till på följande vis. Huvudet gjordes av en barnmössa, vilken fylldes med olikfärgade tyglappar och magen formades av linne från en kvinnas huvudduk och stoppades upp med blånor. Vid den fästades tre sländor till ben. För att föremålen skulle få liv fordrades att en oblat lades in bland dem, och att kvinnan tog sin skapelse till kyrkans vapenhus tidigt en söndagsmorgon. Hon skulle även gå nio varv i följd runt kyrkan och oavbrutet mumla »synni paara» (uppstå paara). Väsendet skulle kort därefter få liv och hoppa på sina tre ben, varvid kvinnan läste en formel, där hon uppmanade det att dra mjölk och smör. En slemsvamp uppfattades som exkrementer efter väsendet och det ansågs, att dess ägare var tvungen att infinna sig, om man piskade och brände sådant.[2]

Christfrid Ganander anknyter i *Mythologia Fennica*, 1789, till Lencqvists arbete och beskriver *para* som en tillverkad tjänsteande,

---

[8] Hornæus 1935. s 136 ff.
[9] Se nedan s 182 ff.
[1] Gadd 1751. s 43.
[2] Lencqvist 1870. s 78 f.

vilken diar andras kor, ystar mjölken i sin mage och bär den till ägarens kärna. Den liknar ett svart- och vitspräckligt, ludet och rundat föremål, samt har tre smala fötter. Till sin form påminner den om en gammaldags slända. Liksom Lencqvist omtalar och återger Ganander den formel, som var förbunden med utsändandet av väsendet. Den lyder sålunda:

Kanna woita, kanna maitoa,	Bär smör, bär mjölk.
Tuo woita Wuoren Eukko,	Bringa smör, bergets gubbe,
Piimä Pirun-emäntä,	surmjölk, djävulens hustru.
Päästä piimä pindehestä,	Rädda surmjölken ur knipan
Maito happaman hallusta.[3]	och mjölken ur det suras våld.

Formeln förefaller vara uppbyggd i tre delar. I första versen uppmanas det tillverkade väsendet att hämta mjölk och smör. I vers två och tre tilltalas *Wuoren Eukko* »bergets gubbe» och *Pirun-emäntä* »djävulens hustru». I vers fyra och fem framförs en önskan, att mjölken skall bevaras från det sura. Endast den första versen tycks ha något samband med tjuvmjölkande väsen och det är också endast den, som återfinns i senare material, där *pa(a)ra* omtalas.[4] Möjligen kan olika formler, som haft att göra med mjölkhanteringen, ha sammanförts.

Ganander lämnar också följande kortfattade upplysning: »Då *Paran* klämdes imellan en dörr i et mjölk-hus och dog, sjuknade ock värdinnan samt afled straxt därefter.», vilken troligen är ett komprimerat sägenreferat.[5] Slutligen anför han, att folk trodde, att om *paran-woita*, *bjärsmör*, brändes i tjära, salt och svavel samt piskades, ansattes kvinnan, som ägde väsendet, och måste komma och visa sig med en förbön för sin tjänsteande.[6]

Kyrkoherden Gaslander i Burseryds församling i Västbo härad i

[3] Ganander 1789. para. — Jag ber här att få tacka fil. kand. Lars-Gunnar Larsson vid institutionen för finsk-ugriska språk i U-a, som översatt den finska texten.

[4] Se Tjuvmjölkande väsen II. kap. I. Paraområdet., kap. II. Formler.

[5] Jmf Tjuvmjölkande väsen II. kap. II. Sägner om tjuvmjölkande väsen.

[6] Ganander 1789. paran-woita. Jmf Ganander 1938. para.

Småland omtalar tjuvmjölkande harar i sin *Beskrifning om Svenska Allmogens sinnelag, seder etc. i Jönköpings Lähn och Wässbo Härad*, vilken trycktes 1774.

Walborgs-mässo-dagen tros troll-käringar utskicka sina så kallade di-harar, som di mjölk af andras kor; derföre hålles boskapen den dagen inne, samt rökes med swafwel och linneklutar. Desse di- och troll-harar säges göras af trenne stickor, som någon Thorsdags qwäll blifwit brände i bägge ändar, och af et gammalt såll. Desse djur, som skola se ut som andra harar, skola kunna di ut mjölken på andras kor, at blod kommer efter när ägaren dem mjölkar, hwilken mjölk de skola sputa i der til satta käril, som sedan af trollkonan skall anwändas til ost och smör. Desse harar tros låta drifwa sig af jagt-hundar; men skola ej med wanlig laddning kunna skjutas, utan måste silfwer eller mässing blandas med blyet, eller ock en trä-pinna brukas i stället för kula och hagel, hwar med om han träffas, ej annat skall finnas der han tyckes falla än trenne brända stickor, och under tiden en wärkelig hara; men då han öpnas skola tarmarna krypa och kräka såsom ormar, och af hundarne ej ätas, som annars så glupskt äta innanmätet af harar.[7]

Från Norge finns anteckningar från Gudbrandsdalen omkring 1750 och Hurum omkring 1780, rörande skydd mot *trollharer* eller *tusser* så att de inte skall dia korna på sommaren. I Gudbrandsdalen omtalas även *tusslort*. Det uppges, att man, om man finner sådan, kan pina den som skämt ens mjölk, genom att lägga *tusslorten* mot eld på en gammal skosula och piska den med alris eller med ris av nio sorters lövträd.[8]

Uppgifter i isländska verk från 1600- och 1700-talet

En trolldomskonst, vilken kallas »að elska tilbera» (att älska en *tilberi*), omtalas i *Hugrás* en skrift från 1620-talet, sammanställd av prästen Guðmundur Einarsson.[1] Någon förklaring till uttrycket lämnas inte, men det förekommer i en beskrivning av två svartkonstböcker.

[7] Gaslander 1774. s 25.
[8] Bang I 1901. s 322, 343.
[1] Davíðsson 1903. s 160, 165. Jmf Davíðsson 1940—43. s 130.

Biskop Gísli Oddsson skrev den 27 december 1634 ett brev till prosten Gísli Bjarnarson och framhöll, att han ansåg det vara rättmätigt att utestänga församlingsbor från nattvarden på grund av ett allmänt utbrett rykte. Av brevet framgår, att det sagda åsyftar en kvinna i Kjalarnes, vilken beskyllts för att ha brukat trolldom mot boskap.[2] Vid präststämman i Kópavogur den 19 juni 1635 avhandlades förtalet närmare. Av protokollet framgår, att Álfdís Jónsdóttir i Brautarholt socken och hennes moder Guðrún Jónsdóttir i Kirkjuvogur socken sedan länge hade varit avstängda från nattvarden, därför att de påstods ha en *tilberi*. Folket på Kjalarnes trodde, att Álfdís hade fått väsendet av sin mor och deras misstankar hade blivit allmänt kända, då en ämbetsman redogjort för dem i Kirkjuvogur sockenkyrka söndagen före jul. Präststämman ansåg, att anklagelsen som sådan varit nog för att hindra kvinnorna från att erhålla de heliga sakramenten, men framhöll att i det aktuella fallet hade den varit för dåligt underbyggd, då ämbetsmannen grundat den enbart på hörsägen.[3] De upplysningar, vilka i handlingarna ges om en *tilberi*, är endast, att den förekommer i samband med trolldom riktad mot boskap och att den kan överlåtas. Den omtalas dock på ett sätt, som ger intryck av, att föreställningarna kring denna art av trolldom var välkända på Island.

Antagandet bekräftas av andra tidiga källor, av vilken en är omnämnd och refererad i den beskrivning över Island, som ingår i Peder Resens *Atlas Danicus*. För sin islandsbeskrivning utnyttjade Resen bland annat en del isländska handskrifter, vilka han hade i sin ägo. De förstördes dock vid branden i Köpenhamn 1728. Resen anger Gísli Vigfússon som författare till en av de förlorade skrifterna, vilken behandlade övertro om andar samt trolldom, och kallades *De geniis et spectris* eller *Historia geniorum*. Man har förmodat, att verket skulle ha tillkommit under åren 1667—1669, då Gísli Vigfússon studerade i Köpenhamn.[4] Den isländske forskaren Jón Samsonar-

[2] AM 246. s 227v f. Jmf Davíðsson 1940—43. s 140.
[3] AM 247. s 158h ff. Jmf Davíðsson 1940—43. s 141.
[4] Benediktsson 1935. s 173, 176 ff.

son har emellertid efter en ingående studie av de upplysningar, som står till buds om det förlorade arbetet, framlagt möjligheten, att dess upphovsman inte är Gísli Vigfússon utan Sigurður Stefánsson, som levde under sista hälften av 1500-talet. Verket skulle således kunna vara äldre än man tidigare trott. Det kan även tänkas, att Gísli Vigfússon utvidgat och reviderat ett arbete av Sigurður Stefánsson[5] och om så är fallet kan han ha tillfogat följande avsnitt, där *tilberi* behandlas. Avsnittet ingår i Resens referat och lyder:

Qvartum genus quo spiritum sibi inquit Gislaus parant, serpentis leucophæi forma acuto et capite et cauda apparentem, et tilbere dictum est apportantem quippe qui lac alienarum pecudum in sagæ affert domum, unde copiosum efficit, addit butyrum, sed ejus generis, ut cruce signatum in minutissimas partes et quasi grumos diffindatur: cujus aliquot narrat historias et in eis sagæ cujusdam, quæ anno 1580 ideo capitis est damnata: et alterius cujus stolam subire ejusmodi visus est serpens.[6]

(Det fjärde sättet är det sätt, säger Gísli, på vilket de gör sig ett andeväsen, som uppträder i form av en vitgrå orm med spetsigt huvud och spetsig stjärt och som kallas tilberi, det vill säga »den som kommer med något». Detta kallas den, eftersom den för mjölk ifrån andras kreatur till en trollkvinnas eller en trollkarls hus. Av denna mjölk göres, tillägger Gísli, en riklig mängd smör, men av sådant slag, att det, om man tecknar ett kors i det, faller sönder i mycket små delar och liksom till små grushögar; om denna berättar han ett antal berättelser, och däribland historien om en trollkvinna, som år 1580 dömdes till döden av denna anledning; han berättar också historien om en annan trollkvinna, under vars kjolar man hade sett en sådan orm krypa in.)

Enligt Resen beskrev Gísli en *tilberi* som ett tillverkat väsen. Det liknar till sin form en orm, men är spetsigt i båda ändar och gråvitt till färgen. Namnet har det fått efter sin funktion — det bär mjölk till sin ägare från andras kreatur. Smöret, som kärnas av den stulna mjölken, särskiljer sig från annat smör, genom att det förstörs, då ett korstecken ristas i det. Gísli har känt till och återgivit ett antal berättelser om *tilberi*. Av de två som närmare omnämns kan den

[5] Samsonarson 1967. s 238—261.

[6] Resen 1088. s 304 f. KB Kph.

första, att en kvinna dömts till döden för innehav av en *tilberi*, syfta på en verklig händelse, medan den andra, att en *tilberi* smugit sig in under kjolarna på en trollkvinna, säkerligen är en variant av en sägen. Motivet är känt i senare tid.[7]

Hur man tänkte sig att det tjuvmjölkande väsendet tillverkades framgår av en beskrivning, som förekommer i en skrift om trolldom, författad år 1670 av sýslumaður[8] i Kjósarsýsla Daði Jónsson.[9] Han berör först föreställningen om, hur trollkunniga kan få vätskor att strömma ut ur ett föremål och förklarar, att det är osynliga andar, vilka har det önskade i behållare och till synes låter det rinna ut ur föremålet. På liknande sätt förhåller det sig med *snakkur* eller *mjólkurtilberi.* Även den är en bälg eller behållare, vilken skall mjölka andras kor för att därefter av en ande bli buren, driven eller på annat sätt fraktad till det ställe, varifrån den är utsänd. Djävulen har nämligen ingen makt att förändra eller förvandla naturen.[1] Därefter fortsätter Daði Jónsson:

Mier hefur tilkynt wered um konu nockra er brúkad skylde hafa Miólkur tilbera ad hún skylde hafa under straffed med kent þad hún teked hefde Davds Man/n/s Rifbein og þad sama vafid gráu bande Hvört hún sídan Mille sin/n/a beru briósta hefde bored i kyrkiu Nær hún skylde bergt hafa Holde og blóde Herran/n/s Kristi ad hvöriu Med teknu hefde hún þvi helga Bravde og Wíne út úr sier (Med leife ad seigia) spúd i þen n an/n/ Diöfuls umbúning. Ein/n/ skelfelegur Ógiörning/ur/, hvar af þo Má siá hvad hrædelega Diöfullen/n/ forblindar slíkar Manneskiur ad forgrípa sig á Gúds H/elgum/ líkama og Hátign og slíkt meira ad wera Ein Diöfulsins Ceremonia en/n/ eitt ílát edur Werk fære er kyn/n/e ad stela Miólk edur hana ad flytia og færa frá einu herade i an/n/ad og sinaz flestar soddan/n/ Töfra Man/n/a Werkaner standa á Widlíkum fæte.[2]

[7] Se Tjuvmjölkande väsen II. kap. II. Sägner om tjuvmjölkande väsen.

[8] Motsvaras i svenskan närmast av häradshövding.

[9] Thoroddsen II 1898. s 51.

[1] Jónsson. kap. 6. LSÍ.

[2] Jónsson. kap. 6. LSÍ. — Denna och följande översättningar från isländska texter har utförts av cand.mag. Heimir Pálsson och jag ber här att få tacka för den hjälp jag fått. — Nasalstreck och förkortningar, som förekommer i handskrifter, har i de fall de skrivits ut markerats med snedstreck.

(Det har berättats för mig om en kvinna, som skulle ha brukat en mjólkurtilberi, att hon under tortyr /i fängelset?/ bekänt, att hon hade tagit en död mans revben och svept om det med grått garn. Detta bar hon sedan mellan sina bara bröst i kyrkan, när hon skulle mottaga herren Kristi blod och lekamen och när hon mottagit det, hade hon (med förlov sagt) utspytt det heliga brödet och vinet i detta djävulens redskap. En skrämmande ogärning, varav man dock kan se, hur fruktansvärt djävulen förblindar sådana människor, att de förgriper sig på Guds heliga lekamen och höghet. Och sådant är mera djävulens ceremoni än en behållare eller ett verktyg, som skulle kunna stjäla mjölk eller flytta den och transportera den från den ena trakten till den andra och de flesta sådana trollkonster tycks vara av liknande slag.)

Två benämningar — *snakkur* och *mjólkurtilberi* — anges på det tjuvmjölkande väsendet, som påstås vara en bälg eller annan behållare, vilken egentligen förs fram av en ande. Förklaringen är densamma som i tidigare nämnda medeltida arbeten och som även förekommer i teologiska skrifter från 1600-talets Sverige.[3] Den redogörelse, som lämnas för väsendets tillkomst, överensstämmer med senare föreställningar.[4] En kvinna lindar grått garn kring ett revben från en död och stoppar därefter lindan i barmen för att vid nattvarden spy ut de heliga sakramenten i sin skapelse, så att den skall få liv. Förfarandet är, enligt Daði Jónsson, en följd av djävulens förblindelser och någon behållare, som stjäl mjölk, skapas inte därigenom. Författaren ansluter sig synbarligen till ett teologiskt sätt att betrakta folkliga föreställningar.

Från 1600- och 1700-talet finns bevarade ordsamlingar, som sammanställts av islänningar med intresse för forntid och språk. Benämningar på tjuvmjölkande väsen och kortare redogörelser för ordens innebörd förekommer i en del verk.

Guðmundur Andrésson levde och verkade främst på norra Island, sedan han av ekonomiska orsaker tvingats avbryta sina teologiska studier. Några årtionden efter hans död, 1654, trycktes hans *Lexicon*

[3] Se ovan s 74—86, 98 f.

[4] Se Tjuvmjölkande väsen II. kap. I. Tilberi/snakkur-området.

Islandicum,[5] där följande förklaring ges till ordet *tilbere*: »Tilbere /m.g. Danicè en Drageducke/ Dæmunculus Sagarum, mulgens pecus & Butyrum illis adportans.»[6] (Tilbere /m, på danska en Drageducke/ en liten demon, som trollkvinnor har och som mjölkar boskap och hämtar smör åt dem.) Av intresse är, att Guðmundur Andrésson tydligen inte kände till någon direkt dansk motsvarighet till en *tilbere*, eftersom han som översättning gav ordet *dragdocka*.

Guðmundur Ólafsson (1652—95) studerade vid skolan i Skálholt. Efter att ha tillbringat några år vid Köpenhamns Universitet fick han anställning vid Antikvitetskollegiet i Stockholm.[7] I ett förarbete till ett isländskt lexikon, från 1690-talet, skriver han om *tilbere*: »Sagax spiritus malus sive Dæmunculus, mulgens pecus et butyrum illis asportans.»[8] (En slug ond ande eller liten demon, som mjölkar boskap och skaffar dem /trollkvinnorna/ smör.) Han anger även ordet »Tilberafóll, falla, N. plur. Egesta seu vomitus ejusdem Dæmonis.»[9] (Tilberafóll, falla, n pl. Exkrementer eller spyor av samme demon.) Glosan är inte känd från någon annan källa, men har samma betydelse som *tilberaspýja* och *tilberaæla* (tilberaspya).

Jón Ólafsson (1705—1779) var nordisk filolog. Han uppfostrades efter faderns död hos lagmannen Páll Jónsson Vídalín på norra Island. Efter studier på sin hemö sändes han till Köpenhamn, där han fick anställning som skrivare hos Arne Magnusson. Av eftervärlden har Jón Ólafsson blivit betraktad som en mindre kunnig forskare, okritisk, benägen till övertro och med ett efterhand starkt sviktande minne. Ingen har dock ifrågasatt hans omfattande kunskap om tradition, vilken främst kommer till synes i en ordsamling, ett förarbete till ett *Lexicon islandico-latinum*, som omfattar nio otryckta folioband.[1]

---

[5] DBL. Andrésson, Guðmundur.

[6] Andreæ 1683. tilbere.

[7] DBL. Ólafsson, Guðmundur.

[8] Ólafsson, G. tilbere. KB Sthlm.

[9] Ólafsson, G. tilberafóll. KB Sthlm. -fóll sannol. felskr. av -föll.

[1] DBL. Ólafsson, Jón.

Där anförs på ett flertal ställen ord, vilka hör samman med föreställningar om tjuvmjölkande väsen. *Tilberi*, den som bär till, är namnet på en demon, vilken genom svartkonst har inneslutits i ett revben från en människa och ull. Den hämtar mjölk och liknande livsmedel till en trollkvinna,[2] som då kallas *tilbera kona*[3]. Smöret, hon kärnar av mjölken, sägs vara *tilbera smjör*.[4] Samma demon benämns också *snakkur* och är till formen rundad och avlång. Den är häpnadsväckande snabb och har fått sitt liv av en trollkvinna. Förutom mjölk från andras boskap kan den stjäla ull till henne.[5]

De två isländska benämningarna på tjuvmjölkande väsen återfinns även i en handbok om fårskötsel av Magnús Ketilsson från år 1778. Författaren avfärdade kortfattat dylika i ett kapitel, vari han behandlade övertro i samband med bruket att bära eld till fårfållan, när tackorna angripits av någon juversjukdom.[6] I en uppsats om mjölkhantering på Island från år 1791 uppges, att när får och kor sinar, när juvren svullnar och när djuren lämnar blodblandad mjölk, påstår folk, att de diats av en *tilberi* eller en *snakkur*. Här sägs även, att det finns många muntliga och några nedskrivna berättelser om tjuvmjölkande väsen, som många tror sig ha sett eller ha funnit spyor efter. En *snakkur* skall vara avlång till formen och enligt vad som berättas, ha fått sin kraft genom trolldom. Den brukas till att stjäla ull och mjölk från andras kreatur.[7]

Av de sistnämnda tre källorna framgår fårskötselns stora betydelse för Island. Får lämnar ull men brukas även som mjölkdjur. Tjuvmjölkande väsen troddes både dia och stjäla ull från dem.

Sammanfattning

Folkliga föreställningar om magisk mjölkstöld kommer tidigt till synes och de behandlades bland annat vid koncilierna i Worms och

[2] Ólafsson, J. beri. AM.
[3] Ólafsson, J. bera til. AM.
[4] Ólafsson, J. bera. AM.
[5] Ólafsson, J. snakkur. AM.
[6] Ketilsson 1778. s 23.
[7] Rit . . . IX 1791. s 239 f.

Paris under 800-talets första hälft. Kyrkan angrep i ett inledningsskede tron på att kvinnor med hjälp av trolldom kunde stjäla mjölk eller utföra andra stölder och illdåd, men relativt snart skedde en attitydförändring och trolldom kom att betraktas som en realitet.

I *Handlyng Synne*, ett engelskt manual från 1300-talets första årtionden, begagnade sig författaren Robert Manning of Brunne av en berättelse om en kvinna, som tillverkade och förtrollade en säck, vilken sändes ut för att stjäla mjölk, för att påvisa den sanna trons betydelse för människorna. Det framgår även av texten, att såväl tro på trolldom som en utförd trolldomshandling betraktades som ett brott mot första budordet, då djävulen ligger bakom sådan villfarelse. Författaren följde en didaktisk tradition, men det går inte att med säkerhet avgöra, om han själv konstruerat det exempel, som brukats, eller om han följt en äldre litterär förebild. Det förefaller mig dock sannolikt, att motivet med den tjuvmjölkande säcken ytterst har ett samband med folkliga föreställningar om magisk mjölkstöld, vilka uppmärksammats och bekämpats av kyrkan.

Delvis grundar jag min uppfattning på ett omnämnande av samma företeelse hos den, vid 1300-talets mitt ledande, svenska teologen magister Mathias. Han fördömde i sin predikohandledning *Homo conditus* vid flera tillfällen vidskepelse och övertro bland folket och i samband därmed omtalade han på ett ställe, att trollkvinnor troddes kunna samla mjölk med hjälp av säckliknande kroppar, som de själva tillverkat. Kropparna hade, enligt magister Mathias, ingen egen rörelseförmåga, utan det var djävulen, som trädde in i dem och hämtade mjölken. Enligt min åsikt bör författaren här vända sig mot en i Sverige känd företeelse och inte enbart följa litterära förebilder. Ett samband mellan de tjuvmjölkande säckarna, vilka omtalas i ovan nämnda verk och kyrkmålningarna, som visar tjuvmjölkande djur, torde föreligga såtillvida, att målningarna i bild framställer, vad teologerna med ord återger.

Det korta omnämnandet i *Homo conditus* kan knappast ha givit upphov till målningsmotiven, utan de bör, enligt min mening, bygga på en längre redogörelse eller på en berättelse liknande den, som

återges i *Handlyng Synne*. Jag anser vidare, att det finns fog för att antaga, att motiven varit överförda till bild innan de nått kyrkomåleriet. Bilden kan ha varit en bokillustration eller ha förekommit som träsnitt.

Under senmedeltiden var Vadstena kloster ett ledande kulturcentrum i Norden. Det innehade Sveriges mest betydande medeltidsbibliotek och förmodligen även dess första officin för tryckning av träsnitt och böcker. Munkar och nunnor översatte och bearbetade utländsk, religiös litteratur och författade och sammanställde predikningar och predikohandledningar. Inom klostret rådde en livlig konstnärlig verksamhet och det finns anledning att förmoda, att Vadstena även hade en framträdande roll inom måleriet.

Utan tvivel måste verk av Birgittas vän och biktfader, magister Mathias, ha skattats högt i klostret. Tre av fyra bevarade handskrifter av *Homo conditus* har ingått i dess bibliotek. Man kan anta, att Vadstenamunkarna, som var ivriga predikanter, liksom magister Mathias fördömde förvillelser och vidskeplighet i sina folkliga predikningar och att de därvid använde exemplifierade berättelser. Under dessa förutsättningar förefaller det mig troligt, att man i klostret känt till den text, som givit upphov till bildmotiven med det tjuvmjölkande djuret. Det är också möjligt, att motiven ursprungligen skapades där eller, något som är mera sannolikt, att klostret förmedlade dem från kontinenten till uppsvenska målarskolor.

Någon gång under tiden 1440—59 omarbetades *Handlyng Synne* av Peter Idley och ingår i andra delen av hans *Instructions to his Son*. Berättelsen om kvinnan med den tjuvmjölkande säcken återges utan att något väsentligt nytt tillförs.

Den belgiske läkaren Baudouin Ronsse berör liknande trosuppfattningar i ett arbete från 1500-talets sista hälft. Trollkunniga på vissa platser uppges kunna tillverka behållare av skinn och sända ut dem att mjölka andras kor. Trollkonsten, som behandlats här, åskådliggörs i det svenska skoldramat *Judas Redivivus* från år 1614, där en djävul och en trollkvinna i en scen, vilken erinrar om kyrkmålningar

med mjölkstöldsmotiv, ger liv åt ett tjuvmjölkande väsen och sänder ut det efter smör.

Svenska präster redogjorde under 1600-talet för föreställningar om tjuvmjölkande väsen under benämningen *bjära etc.* Två kyrkoherdar har återgivit föreställningar, vilka med stor sannolikhet varit spridda hos deras församlingsbor, medan de själva haft samma uppfattning som medeltida teologer, nämligen att väsendet är en illusion och att mjölkhämtningen utförs av djävulen. Det föreligger också en marginalanteckning i en bok samt en lexikalisk uppgift från detta århundrade. Väsendet liknas dels vid en hare och dels vid en katt och sägs vara tillverkat. Uppgifterna härstammar från södra delen av Sverige.

Även från Island finns handlingar från 1600-talet, där tjuvmjölkande väsen nämns. De kallas *tilberi*, *mjólkurtilberi* eller *snakkur* och påstås se ut som avlånga föremål, vilka tillverkats av ullgarn lindat kring ett revben, som fått liv med hjälp av nattvardsvin och oblat. I ett fall förklaras, att väsendet egentligen består av en bälg, som förs fram av en ande.

Under 1700-talet omtalades tjuvmjölkande väsen från hela Norden, från Danmark dock endast på Bornholm, i främst lexikon, topografier och verk om övertro. *Smörbaren* på Bornholm uppges vara antingen ett tillverkat väsen eller en förvandlingsform av kvinnan. Tillverkning, utseende och funktion hos den norrländska *bjäran etc.* och den finländska *para* beskrivs ingående av några uppgiftslämnare, ibland med tillägg av en formel, som skall användas vid livgivning eller utsändande. *Trollharen* omtalas från Småland, Gudbrandsdalen och Hurum. De norska uppgifterna, där väsendet även benämns *tuss* är knapphändiga, medan den småländska källan främst behandlar funktion hos och jakt på *troll- eller dihararna.* Från Island finns belägg på *snakkur* och *tilberi.* Om samtliga väsen uppges, att man tror sig ha funnit lämningar efter dem, och att deras huvudsakliga uppgift varit att stjäla mjölk eller mjölkprodukter till sina ägare.

Kap. IV. Tjuvmjölkande väsen i trolldomsprocesser

1. Kritisk granskning av materialet

Inledning

När rättsprotokoll och liknande handlingar används som källmaterial för att, som här är fallet, försöka klarlägga folkliga föreställningar, uppstår en rad problem, när de olika uppgifterna skall värderas. Handlingarna härstammar från olika rättsinstanser, där trolldomsmål behandlats, och utgörs av tingsprotokoll, protokoll förda vid olika trolldomskommissioners rannsakningar och hovrättsdomar, samt av privata anteckningar från förhör och sammanställningar om trolldomsväsendet av prästmän. Tidsmässigt omspänner de en period från slutet av 1500-talet till början av 1800-talet. Uppgifter om och omnämnanden av tillverkade tjuvmjölkande väsen, under olika benämningar, förekommer under denna tid huvudsakligen från 1600-talet och svenskt rättsområde. Dylika föreligger även från fem norska processer, en bornholmsk och två isländska rättsförhandlingar. De bohuslänska processerna, 1669—72, följer dansk rätt och tjuvmjölkande väsen omtalas där i enstaka fall.

Uppgifter om tjuvmjölkande väsen förekommer i processer av både *ackusatorisk* och *inkvisitorisk* karaktär. De *ackusatoriska* processerna förutsätter två parter, kärande och svarande. Domstolen intar till dem en opartisk och i det närmaste passiv hållning. Talan väcks genom stämning och käromål. Efter hand som religiösa aspekter på trolldomsbrottet betonas starkare, uppträder representanter för myndigheterna, t.ex. fogdar, befallningsmän och präster, som ankla-

gare. De är då att betrakta som parter i målet och inte som tillhöriga domstolen. I den *inkvisitoriska* processen agerar domstolen som åklagare. Den arbetar aktivt för att säkra bevis, den utformar och leder förhör och den kan inskränka svarandens handlingsfrihet genom att t.ex. ej lämna upplysningar om angivelser och vittnesmål. Talan väcks av domstolen. En process, som inleds som *ackusatorisk*, kan under sin gång anta en *inkvisitorisk* karaktär. Denna mellanform är tämligen vanlig.[1]

De uppgifter, som lämnas i rättsprocesser, kan inte utan vidare klassificeras som belägg på folkliga föreställningar om tjuvmjölkande väsen i den by eller socken, varifrån den person, som enligt protokollet gjort utsagan, härstammar. Det i protokollet noterade kan ursprungligen härröra från någon annan person i rättssalen. Inom kyrkomåleriet och i teologiska arbeten förekommer tidigt framställningar om tjuvmjölkning. Vid sidan av en folklig tradition, som bör ha funnits, fanns det onekligen under den tidsperiod, som rättsmaterialet omspänner, en teologisk uppfattning och bedömning av föreställningar om tjuvmjölkande väsen. Den katolska kyrkans kamp mot övertro och trolldom fördes vidare av den protestantiska kyrkan och någon egentlig förändring i synen på trolldom åstadkom inte religionsskiftet i Norden. Liksom under medeltiden hänfördes i den nya tiden den trollkunniges kraft ytterst till djävulen.[2] En del av de präster, vilka var medlemmar av eller på annat sätt samarbetade med domstolarna, kände säkerligen till de övernaturliga tjuvmjölkarna. Teologerna förnekade ej deras existens, men betraktade dem ej som självständiga väsen.[3] *Pastor loci* omtalas stundom i samband med angivelser och bekännelser och hade stora möjligheter att påverka vad som framkom.

---

[1] Ankarloo 1971. s 246 f.

[2] G. Granberg hävdar, att den katolska kyrkan hade en tolerant inställning till folktron och ej förnekade förekomsten av naturväsen, medan däremot den ortodoxa protestantismen efter år 1593 med allvar började bekämpa denna och konsekvent förklarade naturväsen vara djävulens anhang. (Granberg 1935. s 272 f.) Jmf dock ovan s 87 f.

[3] Jmf ovan s 86, 98 f.

De folkliga föreställningarna hade störst möjlighet att framkomma i processer, som främst var av eller ännu hade övervägande *ackusatorisk* karaktär. Grannar till den anklagade kunde då framträda i vittnesmål och frivilligt berätta, vad de sett och trott sig veta, eller vad de hört ryktas om den anklagade. Denna, som vanligen var en kvinna, kunde beskyllas för att ta *nyttan* av sina grannars boskap och de grundade sina missstankar på det faktum, att mjölkmängden hos de egna kreaturen minskade, medan den misstänkta ansågs få för mycket mjölk och smör i förhållande till det antal kor hon hade. Det går inte att helt utesluta möjligheten, att rätten i vittnesförhör ställde ledande frågor för att få fram önskade uppgifter. Det förefaller emellertid mindre troligt, att så skulle vara fallet vid samtliga eller flertalet tillfällen, då innehav av tjuvmjölkande väsen fanns med bland anklagelserna. De tillförlitligaste upplysningarna torde vara de, vilka härrör från *defamationsmål.*

I de *inkvisitoriska* processerna var vittnesmål liksom bekännelser ofta framtvingade, eftersom en person, som själv stod anklagad, kunde bearbetas för att ange andra och vittna mot dem. Vad som sades i ett sådant vittnesmål kan mycket väl gälla föreställningar, som endast förhörsledaren och domstolen hade kännedom om. Vittnet förmåddes endast bekräfta vissa ställda påståenden eller svara jakande på en serie frågor etc. Det är emellertid också möjligt, att vittnet återgav, vad hon själv hört berättas om tjuvmjölkande väsen. Samma osäkerhet om varifrån uppgifterna härstammar gäller även vid bekännelser.

De stora processerna i norra och mellersta Sverige under åren 1668—77 intar en särställning. De hade samband med varandra och bedrevs i en uppjagad stämning under speciella omständigheter. Det stora antalet anklagelser fick till följd, att speciella trolldomskommissioner utsågs för att rannsaka och döma. Då tiden var begränsad och många personer inblandade, blev både förhör och bekännelser ofta stereotypa. Protokoll från olika tingsförhandlingar, som föregick eller ägde rum vid sidan av kommissionsrättegångar, är stundom utförligare. Utmärkande för processer under den här tiden var, att

huvudanklagelsen gällde så kallat *barnaförande*. Barn utpekade personer i sin omgivning, vilka de anklagade för att föra dem till Blåkulla och förleda dem till trolldom.

Barnen uppträdde i stor utsträckning som vittnen, men anklagades även för trolldomsgärningar. På vissa orter i Dalarna och Ångermanland, där trolldomshysterin fick sin största spridning, ingick i anklagelserna tämligen regelbundet beskyllningar för innehav av *bäror*. De yngre barnens uppgifter om väsendet inskränkte sig vanligen till påståendet, att den utpekade hade *bäror* eller att de fått sådana av henne eller av djävulen. Äldre barns uppgifter kunde vara utförligare och innehålla beskrivningar av hur tjuvmjölkande väsen tillverkas.

Det är i de stora processerna näst intill omöjligt att avgöra, vad i barnens vittnesmål som kan härröra från traditionen i deras hemtrakter. De hade onekligen kännedom om traditionella föreställningar, vilka utgjorde stommen i deras utsagor, men denna kunskap kan de ha fått i samband med processerna. Barnen ljög i syfte att misstänkliggöra vissa personer och anpassade sina berättelser till de faktorer, som intresserade rätten. Innan de vittnade, kom de stundom sinsemellan överens om, vad de skulle säga för att vittnesmålen skulle överensstämma. De visade i många fall stor förslagenhet, när det gällde att förklara, varför deras berättelse i någon detalj avvek från andras. Andra barn tubbades av föräldrar eller andra vuxna till att avge bekännelser. De mest tillförlitliga uppgifterna förekommer i de tidigaste processerna, där barnens berättelser fortfarande innehåller personligt färgade variationer.[4]

Beträffande övriga trolldomsmål, där barn uppträdde som vittnen, föreligger större sannolikhet för, att de verkligen återgav föreställningar, som de hört talas om på sina hemorter. Barn är liksom vuxna traditionsbärare och i det gamla bondesamhället blev de tidigt införlivade i arbetsgemenskapen och växte in i traditionen. Fanns föreställningar om tjuvmjölkande väsen på en ort måste onekligen de barn, vilka arbetade med kreatursskötsel, ha fått kännedom därom.

[4] Jmf Ankarloo 1971. s 249—256.

Vid varje försök att källkritiskt bedöma rättegångsmaterial, måste hänsyn tagas till skrivarens roll i sammanhanget. Han gjorde ett urval och en sammanfattning av det, som framkom i rätten. Även om han inte medvetet ändrade betydelse och innehåll i vittnesmål och bekännelser, måste han göra uteslutningar. Det kan innebära, att protokollet ger en missvisande bild av, vad som förekommit i rätten. Det är därför värdefullt, när det finns möjlighet att jämföra olika protokoll från samma rättegång eller från flera på varandra följande ting, där samma mål tas upp till behandling. Från vissa kommissionsrättegångar, som hölls i Ångermanland, finns bevarade dels det officiella protokollet fört av borgmästaren i Gävle, Karl Falck, och konceptet till det, dels anteckningar gjorda av bisittaren Samuel Skunck, teologiprofessor från Uppsala. En jämförelse mellan dem, med avseende på uppgifterna om tjuvmjölkande väsen, visar inga väsentliga avvikelser. De båda skrivarna kan betona olika detaljer och någon gång komplettera varandra.[5] I huvudsak gäller detsamma i övriga fall, där jämförelser och uppföljelser är möjliga.

Någon metod, att ur de olika protokollen särskilja de uppgifter, vilka möjligen härrör från rättens ledamöter, från dem, som kommer från vittnen och anklagade, har jag inte kunnat komma fram till. Även om en uppgift härstammar från en domstolsledamot, kan den mycket väl överensstämma med traktens folktro. Varje protokoll måste först bedömas enskilt. Därefter måste de uppgifter, vilka lämnas om tjuvmjölkande väsen, jämföras och ställas samman med upplysningar från andra protokoll och övriga källor. Först en helhetsbild av föreställningarna under en längre tidsperiod och från ett vidsträckt fält ger en möjlighet att urskilja, vilka av dem som är traditionella och utmärkande för ett mindre område. Genom jämförelser med äldre och framför allt yngre material kan det också ej sällan fastställas, om en uppgift är rimlig och om den med någon sannolikhet kan härstamma från det geografiska område, som rannsakningarna gällt.

[5] Ett exempel på detta ges nedan s 182 ff.

Tjänstedjävlar i trolldomsprocesser

Den berättelse, som Robert of Brunne anför, handlar om en kvinna, vilken av sina grannar anklagas för att tjuvmjölka kor med hjälp av en magisk säck. Hon förs inför biskopen och förhörs av honom. I de protokoll och andra handlingar, som finns bevarade från trolldomsprocesser, gäller anklagelsen eller en av anklagelserna ofta skador på kreatur eller stöld av mjölk eller mjölkfett. Då en engelsk berättelse återger en händelse, som har karaktär av rannsakning inför biskop och präster, kunde man förvänta sig, att den tjuvmjölkande säcken skulle omtalas i engelska trolldomsprocesser. Jag har dock inte funnit några belägg härpå i det tryckta material, från och om engelska trolldomsmål, som jag har haft tillgång till.

Däremot föreligger uppgifter om ett väsen, som har vissa likheter med de tjuvmjölkande väsendena i nordiska processer. Det kallas i protokollen för *imp* och är vanligen ett mindre djur, en råtta, groda, fågel, katt, hund etc., som ständigt vistas hos trollkvinnan. Benämningen *puckrel* förekommer i ett fall.[1] Ett sådant väsen kunde kvinnan få av Satan eller också kom det självmant till henne och det identifierades då med djävulen. De anklagade sade sig också ha fått eller ärvt dem av andra kvinnor. Vissa *imps* uppträdde som spådomsandar, medan andra av trollkvinnan användes för att utföra onda gärningar. Hon kunde då sända ut dem för att plåga eller döda boskap och människor. Att de stulit mjölk från andra människors boskap och fört med sig hem, omtalas i enstaka fall.[2] En *imp* hade förmåga att tala och hade alltid ett namn. När den inte var i funktion, förvarade dess ägare den i en låda eller kruka på en bädd av ull. Den föddes med mjölk och bröd eller med blod, som den sög från sin ägare. Trollkvinnan stack sig då i ansiktet eller handen och gav sin hjälpreda blodsdroppar. Den kunde också dia blod från kvinnan ur en spene, som hon hade någonstans på sin kropp. I ett protokoll uppges, att man fångat en *imp* och bränt den på elden. Dess

[1] Murray 1921. s 241.
[2] Witchcraft 1969. s 88, 184.

ägare kände då smärtor och oro och tvingades komma till den plats, där bränningen skedde.[3]

I de kontinentala processerna omtalas människors sexuella förhållande till speciella demoner, *incubi* och *succubi.* En sådan djävul mötte vanligen kvinnan strax före eller under sabbaten. Den kunde uppträda i djurgestalt och föra henne till mötesplatsen, men den vistades aldrig ständigt hos henne.[4] Ett annat påstående i kontinentala processer är, att kvinnor och män förvandlade sig till vargar för att som sådana jaga, skada eller döda boskap.[5] De uppges även ha kunnat utföra dylika bedrifter i kattgestalt.[6] En direkt motsvarighet till de väsen, som omtalas i engelska rättegångar, skall enligt Kurt Baschwitz även ha förekommit i vissa franska och tyska processer, men de behandlas där blott i förbigående.[7]

En koskötare lämnar i en rättegång år 1570 i kurfurstendömet Mainz uppgifter om övernaturliga harar, som han säger sig ha mött. Han uppger, att en av dem hade mage som en get och att hundarna inte kunde löpa efter dem. Hararna omtalas i samband med boskap, men några uppgifter om, att de skulle stjäla eller skada mjölken, föreligger inte.[8]

Henry Boguet berör i *Discours des sorciers*, Lyon 1608, det ovan citerade avsnittet ur Ronsseus, *Epistolæ Medicinales.* Boguet var domare i Franche-Comté och ansvarig för omfattande trolldomsprocesser, som ägde rum där i början av 1600-talet. Han beskriver i sitt verk ingående förhör med och bekännelser från anklagade vid rättegångarna, samtidigt som han försöker ge en handledning åt domare, som inte har erfarenhet av sådana mål.[9] I kap. 38 behandlas hur trollkunniga på olika sätt skadar boskap och stjäl mjölk. Där om-

[3] Witchcraft 1969. s 95. Ovanstående framställning bygger på Murray 1921 kap. VIII., Witchcraft 1969., Robbins 1974. Familiars.

[4] Witchcraft 1969. /Introduction/. s 30.

[5] Se t.ex. Soldan & Heppe 1880. I. s 513, 524., II. s 274.

[6] Baschwitz 1963. s 239, 343.

[7] Baschwitz 1963. s 166.

[8] Soldan & Heppe II 1880. s 73 f.

[9] Baschwitz 1963. s 211.

nämns, att de kan förflytta mjölk från en ko till en annan och i ett exempel hämtat från Tyskland redogörs för hur en kvinna kan mjölka genom en käpp. Därefter skriver han:

L'autre exemple est de Ronsseus medecin. Celuy cy raconte que les Sorciers en certain endroit font des Bourraches de cuir, qui ont la forme d'vn cannard, et appellent ces Bourraches en leur langue *Littelaten*, nous les appellons du nom de *Cheures*, et s'en seruent pour auoir le laict des vaches de leurs voisins; mais ces Bourraches vont seules aux champs estans vuides, et par apres retournent toutes pleines à leurs maistres.[1]
(Det andra exemplet är från läkaren Ronsseus. Denne berättar här att trollkunniga på vissa platser gör Bourraches[2] av skinn, som har formen av en anka, och kallar på sitt språk dessa Bourraches för *Littelaten*, vi benämner dem med namnet *Cheures*[3], och använder sig av dem för att få mjölken från sina grannars kor; men dessa Bourraches går tomma ensamma ut på fälten och återvänder sedan helt fulla till sina ägare.)

De franska benämningar, som förekommer i texten, avser behållaren som sådan och det förefaller inte, som om Boguet själv känt till, att de kunde användas till tjuvmjölkning. Det är anmärkningsvärt, att fastän uppgifter om tjuvmjölkande säckar förekommer i den med trolldomsprocesserna samtida kontinentala litteraturen om häxväsen, tycks detta ej ha medfört, att sådana kommit att spela någon betydelsefull roll bland anklagelserna.

I danska processer förekommer påståendet, att trollkvinnan har en särskild tjänstedjävul, som hjälper henne. Den har ofta djurgestalt och alltid ett namn som Apostel, Fan, Baltzar etc. Kvinnan har kontroll över sin hjälpare och sänder ut den att skada djur och människor. Det uppges i en del rättegångar, att kvinnorna piskar sina tjänsteandar i syfte att tvinga dem att utföra vissa ärenden. Sålunda omtalar en kvinna i en process år 1618, att hon och tre andra kvinnor var samlade en kväll i Peder skräddares hus i Tastum och att de var sysselsatta med trolldomshandlingar. Kvinnan säger sig inte ha deltagit däri själv, men de andra hade ris i händerna och

[1] Boguet 1608. s 240.
[2] bourrache = ett slags flaska av lergods. (Huguet. bourrache 2.)
[3] chèvre = fårskinnssäck. (Huguet. chèvre.)

djävulen emellan sig i en svart katts skepnad. De slog honom alla tre med risen, så att han skrek, för de ville, att han skulle hjälpa dem förgöra en man.[4]

Vid en annan dansk rättegång år 1622 berättas om en av de anklagade, att när hon fem år tidigare bodde på en kammare i ett hus i Pederstrup, hade husfrun hört, hur hon en dag »hudslet» någon inne på sitt rum med ett ris och om natten sprang en tingest, som liknade en hund med långa öron, över en skiljebjälke in till henne. Vad det var visste hon inte, men en stor del av ölet i hennes öltunna försvann under den tid, som den anklagade kvinnan bodde där.[5]

Det berättas också, att tjänsteandar för mjölk och andra matvaror till sina husmödrar.[6] Som synes föreligger en del likheter mellan danska tjänstedjävlar och engelska *imps*. I ett defamationsmål på Bornholm omtalas, att korna på en gård påstås bli diade av »saa kaldte barer».[7] Något liknande väsen förs, så vitt jag lyckats konstatera, inte på tal i trolldomsprocesser från övriga Danmark.

I såväl norska som svenska rättegångar omtalas ibland, att trollkvinnan har en tjänstedjävul, som är henne behjälplig. Liksom sin motsvarighet på kontinenten har den vanligen ett namn. På kyrkomålningar från slutet av 1400-talet avbildas dylika djävlar ridande genom luften tillsammans med kvinnor till ett möte med Satan.[8] Demoniska djur förs på tal i processer från sydvästra Sverige och omvittnas på liknande sätt som i danska rättegångar. Tjuvmjölkande väsen nämns i två säkra fall i bohuslänska processer i ordalag som markerar, att de särskiljs från tjänstedjävlar.[9] En motsatt tendens framkommer i några teologiska arbeten, där de två skilda föreställningarna sammanförs.[1]

---

[4] Christensen 1908—10. s 327.

[5] Christensen 1908—10. s 350 f.

[6] Se t.ex. Aldal 1931. s 93.

[7] Se nedan s 175 f.

[8] Sådana finns i Knutby, Österunda och Nykyrko kyrkor.

[9] Se nedan s 134 f.

[1] Se ovan s 98 f.

1500-talsprocesser

I de äldre nordiska lagarna föreligger inga uppgifter, som kan sättas i direkt samband med tjuvmjölkande väsen. Magisk mjölkstöld omtalas dock i en isländsk lagtext, som troligen härrör från 1280-talet, men som möjligen kan vara äldre.[1] Handlingen jämställs i texten med utövande av spådom med hjälp av galdrar, förgörning, uppväckande av troll eller landvättar i forsar och högar samt andra ting, vilka är emot Gud och kristen tro. Den beskrivs med orden »villa svin eda miolk fra monnum», vilket närmast har innebörd av, att dra till sig svin eller mjölk från andra med hjälp av trolldom. Om någon utför en av de nämnda gärningarna, har han förverkat all sin egendom till konung och biskop och straffas med landsflykt.[2]

Som synes finns ej några detaljer om, hur den magiska mjölkstölden tänktes gå till, men möjligen åsyftas *rop*.[3] Den egendomliga sammanställningen av svin och mjölk skulle förklaras, om trolldomshandlingen tänktes bestå i att ropa till sig andras *svin- och mjölklycka*. Den skulle då även sammanfalla med de övriga verbala arterna av trolldom som anförs.

Från Sverige föreligger en kyrkolag kallad *Kyrkio-lagh, samptyckt och stadgatt aff presterskapet i Väster-Norrlanden*, i vars första paragraf *bärer* nämns. Det är osäkert från vilken tidsperiod paragrafen härstammar, men troligen tillhör den 1600-talets första hälft.[4] Den påbjuder, att man skall frukta Gud och honom allena tjäna:

. . . hoo thet icke gör, uthan uthi mootgång eller till att affuärja mootgång brukar svartkonst och trulldom eller ridher till Blåkulla, brukar sathans hiälp till att göra och uthsända *bärer*, — såsom man thet nu kallar — then samme skall sättias uthaff församlingene och slijta rijss för hela prosteriet och giffua kyrkione 2 dalr.[5]

[1] Íslenzkt Fornbréfasafn II 1893. s 222 f.

[2] Íslenzkt Fornbréfasafn II 1893. s 224.

[3] Jmf ovan s 5, 58.

[4] Linderholm daterar »viktiga partier» av den till början av 1600-talet. Han framhåller att stadgans första paragrafer, som behandlar trolldomsväsendet, är svåra att härleda och datera, men anser det möjligt, att trolldomsprocesser från 1600-talets första hälft kunnat föranleda stadgans första paragraf. (Linderholm 1911. s 42 ff.)

[5] Linderholm 1911b. s 101.

Kyrkolagen visar, att föreställningar om tillverkade och utsända väsen på ett tidigt stadium var fast knutna till föreställningar om djävulen och Blåkulla. På senmedeltida kyrkomålningar avbildades tjuvmjölkande djur i nära samband med bilder av kvinnor, som på spade, kvast eller raka färdas till ett möte med Satan. Målningarna och kyrkolagens första paragraf har stora likheter och det sätt på vilket kyrkolagen utformats bör betyda, att det fanns en utbredd tro på *bäran* i norra Sverige vid dess tillkomsttid. Från 1500-talet finns endast ett mindre antal utförliga protokoll från trolldomsmål bevarade. De härrör från århundradets sista decennium och eftersom det endast finns ett fåtal andra källor att tillgå, saknas möjligheter att närmare kunna klargöra, hur man under detta och tidigare århundraden uppfattade tjuvmjölkande väsen.

Ordet *bierernar* återfinns i en redogörelse från Abraham Andreæ Angermannus visitationsresa i Östergötland och Småland år 1596, där det förekommer i protokollet från ett förhör i Jönköping med en kvinna från Visingsö, som utpekats som trollkunnig. Det avsnitt, där ordet används lyder:

> Denne Gunnil bekende sigh hafua 9 bandh af rånebarck och på huartdhera 5 knuter, hon lasz vp många läszninger och sade sigh hafua lärt vtaf Jngels moder i Miöhult, dän klocke quinnan, som fördes till Linköping, och därföre gaf henne 2 daler /Marker?/. Huad, som klagades vthi *pastoris* bref, bekende hoon altsammans.
>
> Hon hafuer och på fiskery brukat samme bandh, så att hon kunne borttaga fisken, när henne syntes. Jth/em/ kunne taga nyttian ifrån booskapen och sade, dän onde bekom/m/er dätt och förer dätt på wagner wester nor och tager folck därtill, dhe som draga laszet. Stundom 2 stundom 1 t:a /Tunna?/. Män senest drogh wargen laszet åth honom. Frågades, huar bierernar taga wegen. Sade hon, att hon intedh hade seedt dhäm, wthan kunne göra sådant mz bandet.[6]

Det är som synes en oklar bild, som dessa kortfattade anteckningar ger av förhöret. Vad som avhandlades framstår tydligare efter en jämförelse med ett tingsprotokoll från den 20 juli samma år, då kvinnan anklagades inför världslig rätt. I handlingen uppges, att hon

[6] Holmström 1901. s 111 f.

heter Gunilla och att hon är hustru till Jon fiskare. Vidare omtalas, att hon tidigare under året varit i förhör inför ärkebiskopen. Vid tinget framkommer, enligt protokollet, följande bekännelse från Gunilla, i vilken hon omtalar hur hon fått sina band av Satan och hur hon brukat dem.

Thå bekiende hon att han fick henne nogor bånd som woro giorde aff rönde bark, och war ther på huart bånd nogra knuther, ther wthi hon skolle haffua sathan, och när hon wille wijsa them nogor städz löste hon knuthen wp och sände them huart hon wille.

Ithem bekiende hon att hon haffde nöttan aff fisken i siön, så att ho/n/ förde till honom en gångh så mykin som kunde gå på en wagn, och hon tychte att ther gick folck för wagnen somma små och somliga stora, ändoch the woro förandrade.

Ithem bekiende hon att hon sände the onda andar wth att försambla sigh smör, och the woro borta nogon tijd och sade sigh sända them en mill eller tuå bort, och hon wille ichie bekienna att hon nogott smör församblade ther på Ödhen, och thå kommo the igen och hade tuå tunnor smör, thet hon förde öff/ue/r siön och till sin mästare wid förb/enemn/de Swe åå, thet han och aff henne annammade och lade ther på wagnen och kiörde ther med sin kos.

Ithem then andre gången hon sände them åstad, kommo the igen, och hade 2 1/2 tunna smör thet hon sammaledis förde till sin mästare som för ähr sagt.

Ithem tridie gången hon sände them åstad effter smör thå kommo the igen och hade 3 tunnor församblat, thet hon sammaledis förde öff/ue/r och till sin mästare som för ähr sagt.

Ithem sade honn att när hon kom till honom stundom hade han suartha hästar för wagnen stundom biörnar, och stundom warghar.

Ithem bekiennde hon att hon wthsände the onda andar till att taga kalffuar på herregården ther på öden, och prästagården, stundom kommo the igen mz tuå, stundom med tre, för wtha/n/ the hon latte taga i prästagården.[7]

Enligt båda aktstyckena bekänner kvinnan, att hon bedrivit trolldom med hjälp av några band gjorda av rönnbark, på vilka det finns knutar. Av tingsprotokollet framgår, att hon medgivit, att knutarna binder onda andar, vilka hon frammanar genom att lösa dem. Hon

[7] Vista härads dombok 1596. GHA.

uppges inför domstolen ha bekänt, att hon sänt ut andarna att stjäla smör och kalvar. Då domstolsprotokollet i sin helhet väl överensstämmer med sakframställningen i de anteckningar, som finns bevarade från ärkebiskopens förhör, är det troligt, att hon vid detta tillfälle fått svara på liknande frågor om sina band och de onda andarna. Det är andarna, som ärkebiskopen kallar *bierernar*, möjligen för att de är förbundna med smörstöld.

Den trolldomskonst, som kvinnan säger sig ha utfört, tillhör en annan föreställningskrets än det tjuvmjölkande väsendet. Löses en knut på ett trolldomsband, frigörs en bunden makt, vanligen vinden eller stormen. På motsvarande sätt kan man binda en makt genom att slå en knut.[8] När det i förhöret inför ärkebiskopen talas om *bierernar*, avses förmodligen tjänstedjävlar av något slag.

Omnämnandet i visitationshandlingen från 1596 är således ej ett direkt belägg på tjuvmjölkande väsen, men det visar, att kyrkan var väl medveten om föreställningar, som fanns om sådana och jämställde dem med tjänstedjävlar. Det förefaller däremot inte, som om den anklagade kvinnan haft några kunskaper om dylika före förhöret. Hennes egentliga brott kan ha bestått i, att hon brukat läsningar och då möjligen sådana, som skulle medföra god *mjölk- och smörlycka*. Hon kan vidare ha haft de omtalade banden i sin ägo. Ordet *bjäror* tycks inte ha brukats vid tingsförhandlingarna.

Ett väsen, som tillverkades av trollkvinnor enbart för att stjäla mjölk, omtalas och beskrivs i ett dokument från en rättegång, som ägde rum i Söderala socken i Hälsingland i början av år 1597.[9] Handlingen återges delvis här nedan:

---

[8] Se Olaus Magnus I 1909. s 159., där trollkonsten omnämns och framvisas på bild.

[9] Dokumentet är den enda bevarade handlingen från rättegången. Det inleds med orden, Tre trollkvinnors bekännelse uti Hälsingland, och de anklagade uppges vara »hustru Brita widh Bådann, hennas dåtter Karin sampt Biörs Karin i Lijdenes en enckia.» Vid en tingsrannsakning i Norrala 1673 berättar en sextioårig man, Jon Svensson, att han hört talas om, att ungefär 80 år tidigare hade en kvinna från Långboden i Söderala socken och hennes dotter blivit levande brända för trolldom. (Skokloster in fol. Miscell. 7. s 121 f. RA.) Han torde åsyfta den rättegång, som här behandlas.

Sädan som såå är giort, så konne de giöra trulkatren (?) af thetta efterm/äld/e såsom the bruka ther till som är, smör mull aska som är brendt af spåner, som the hoga af anners fähus gluggar sopequastar, miölluisplar grötakräklor, granhuiskur, och thett the skafua af klockona, och mijkitt annatt fick fack och så lägga thett allt tetta tillhopa, skiära sigh så i fingredt och låta löpa blloden ther neder wtij, sedan taga the en lifuandes orm och lägar hon/om/ ther mitt wthij, och så blifuer thett en lifuandhes katt, skaffer som en stobbott katt.

Såå senda the och wth sina kattor till huem the willia wdi huar och en wdij sina forlänninger, och han drager såå miökitt miölk thill hopa, så att the få 3 marker smör af huar koo bondhen äger om wikean.[1]

I den bevarade handlingen ges en utförlig beskrivning av *trollkattens* tillkomst, men det framgår inte vem eller vilka som återgivit den. Det finns emellertid stora överensstämmelser med senare folktro beträffande material och tillverkningssätt.

Ett trolldomsmål, som förekommit vid tinget i Umeå den 14 augusti 1598, omtalas i samma års saköresregister för Västerbotten. En av de anklagade kvinnorna, hustru Malin i Jämteböle, återger för rätten tre skyddsböner, vilka hon säger sig ha lärt av en kvinna från Nordmalings socken. En av de tre lyder på följande vis:

Junfru Marija gånger på vassare gröne löthe
letha sina velsignade miöhumbla söthe.
Huad lether thu sade Jhesus.
Mij/n/ ko ær mostulin oc miölkestolin.
Ær honn skemd sade Jhesus.
Jag ær the/n/ högste i råde,
vij skole henne signa både,
med vigde saldt
oc julemaldt,
med ægh oc ærelle miöl.
Vår Herre signe them både ifrån barra suge,
ifrån vither thugu,
iffrån messe kåne,
ifrån meda kåne,

[1] Handlingar rörande trolldom och vidskepelse. II. RA.

iffrån tornå kåne,
ifrån tagl kåna.
Maria vare höxst i råde,
Maria signe wij them både.[2]

Som synes, förekommer i läsningen uttrycket *barrasuge* och för att skydda sina djur mot detta och andra faror anger signelsen, att man skall använda vigt salt och julemalt, samt ägg och mjöl. Hustru Malin bekänner vidare, att hon är försvuren åt den onde och att han har gjort

. . . henne en trolkadtt oc hon skar sig i fijngritt oc dröpthe tre drop/par/ blod på katte/n/ oc bad hen/n/e se bordtt, oc ner hon såg tilbaka, var han lefua/nde/s oc löp gieno/m/ dören.[3]

Det kan knappast råda något tvivel om, att ordet *barrasuge* verkligen ingått i läsningen och att den härstammar från kvinnan. Innebörden är, att kreaturen kan utsättas för ett tjuvmjölkande väsen, *barran*.[4] Däremot omtalas inte i handlingen, vilken funktion den tillverkade *trollkatten* tänktes ha. Liksom i ärkebiskop Abrahams räfst framgår det inte om benämningen egentligen avser ett tjuvmjölkande väsen, men med ledning av de uppgifter som ges, samt efter jämförelse med senare rättshandlingar och folktrosuppteckningar, kan det konstateras att så är fallet. Att mer än en benämning på det tjuvmjölkande väsendet förekommer i samma protokoll är inte ovanligt. Här föreligger dessutom uppgiften, att den anklagade lärt sig signelsen av en kvinna från Nordmaling, ett påstående som får stöd av upplysningar i ett senare rättegångsprotokoll därifrån.[5]

---

[2] Landskapshandlingar. Västerbotten 1598: 8. s 44h. KA RA. Jmf Nordlander 6 1905. s 357. Där anges felaktigt de tre formlerna i protokollet som en enda. Av betydelse är även att Nordlander läst *baransuge*, där jag anser att skriften ger *barrasuge*.

[3] Landskapshandlingar. Västerbotten 1598: 8. s 44v. KA RA.

[4] I en senare ångermanländsk rättegång omtalas *barraskarn* (nedan s 183 f.) och i traditionsuppteckningar från Jämtland och Ångermanland förekommer benämningen *barra* (nedan s 184 not 3.)

[5] Se nedan s 142 ff.

1600-talsprocesser i södra Sverige

Det tjuvmjölkande väsendet beskrivs i mitt material första gången som en hare i ett trolldomsmål från Småland 1611. En kvinna från Tutaryd, Elin i Horsnäs, anklagades för trolldom vid laga ting i Bäckaryd, Hamneda socken, den 10 september 1611. Hon befanns skyldig och dömdes till döden. Efter avrättningen framfördes klagomål, som gjorde gällande, att rättegången mot henne ej genomförts lagenligt. Av den orsaken togs bevisföringen i målet upp på tinget den 2 mars 1615, där det bland annat konstaterades att före domen:

Blef ock så bewijsadtt mäd Elines grannar i Horsnäs, att mädh hennes kiör och getter war altijdh harar uthann att fölgia, så att de som der omkringh bodde, leede stortt mhen på sitt sommarsank, och blefwe altijd hararna syndta i gårdarna rundt omkringh der hon bodde.[1]

Hararna uppfattades, enligt protokollet, av grannarna som den direkta orsaken till att deras mjölk försvann. Det finns emellertid ingenting som visar, om de ansågs vara övernaturliga väsen eller om de helt enkelt uppfattades som vanliga harar, som trollkvinnan på något sätt hade makt över. Att det inte kan röra sig om någon förvandlingsform av kvinnan är helt klart, då de omtalas i pluralis.

Av ett annat småländskt trolldomsmål framgår, att hararna kunde anses vara tillverkade. Ingeborg Bogesdotter i Högnalöf i Uråsa socken uppges vid ting i Konga härad den 3 augusti 1618 bekänna, att hon gjort en förgöringsknuta av solvtråd och harben tagna från en *biergahara*[2] och omtalar, enligt protokollet, vidare att:

. . . then fhule Sathan och hon giorde harer i dömmelueken af stikke stubber, som ähre brende vthj både endar och kastas widh golfuet, then hon sedann wiser till sina förläningz bönder, att dijer deres koer, och hade sat hema enn kietell, som haren skulle spy miölken vthj, och sedann tog hon och kiernade och sedann saltade smöret, brukandes thz som annat smör; af samma hara tog hon bhen och lade vthj förgerningz knutan.[3]

[1] Aschan 1935. s 37—40, 43.

[2] Konga härads dombok 1618. s 36h f. GHA.

[3] Konga härads dombok 1618. s 36v. GHA.

När hon berättat detta frågade rätten, om hon kunde göra *miölkeharer* eller *biergharer* när hon ville på året och om hon kunde ta *nyttan* av grannarnas kor på annat sätt än med *haran*. På det svarade Ingeborg, att haren endast kunde göras i dymmelveckan, men att hon kunde stjäla mjölk på annat sätt.

Ingeborg Bogesdotter hade tidigare varit inför rätta anklagad för trolldom. Innan hon bekände genomgick hon vattenprov, som utfördes av mästermannen Håkan från Jönköping.[4] Det är sannolikt att hon även utsattes för tortyr. Sedan mästermannen avslöjat henne som trollkvinna, avgav hon bekännelse inför rätten. Hur den tillkom, kan man få en föreställning om genom protokollet. Där redogörs för svårigheter med att förmå henne att tala offentligt. När hon slutligen gjorde det, sade hon endast efter, vad andra sade före eller bekräftade ställda påståenden. Det verkar således mest troligt, att upplysningarna i det här fallet kommer från rätten snarare än från den anklagade.

I en dom från Albo härad 1633 över en signerska benämnd Anna Liflenska omtalas, att en avrättad kvinna sagt sig av henne lärt göra *bäror*, som suger mjölk och makt av andras boskap. Avrättningen uppges ha ägt rum i Danmark [5] och det åsyftade målet har troligen utspelats i något av de numera sydsvenska landskapen. Några närmare uppgifter om de två rättegångarna går numera inte att få.

Vid häradsting med Källby och Husaby gäll, Västergötland, den 30 april 1638 i Skälvums socken

Framstältes för retten hustru Marit i Brogården i Kielby hwelken hafwer för sin kiörkeherde wellärdh her Joen i Kielby bekient at hon hafwer sedt några Miölkeharrer i sin gårdh Qwinnass Sigrits fäähuss förlednne påske Affton 1637 såsom och Wt berychtadhe en en gammall Qwinna Ingeborgh Giöthessa Wedh Romma Qwarnen såsom och ellien Ambiörsses i Skieby för åtskillige saaker som the medh Omgå skulle signnerij och andra förfärlige

[4] Konga härads dombok 1618. s 36h. GHA. Jmf Hyltén-Cavallius I 1863—64. s 448—454., där hela protokollet återges. Om Mäster Håkan från Jönköping och vattenprov i småländska trolldomsprocesser se Ankarloo 1971. s 67 ff.

[5] Index rerum criminalium. s 164v f. SHA RA.

Ordh the sigh emelan hafft hafwa och War hennes bekiennelsse som her effter förmälles.

Först bekienner Marit i Brogården at förlednne Wintter 1637 Bleff hennes Giess guppade[6] hwar Om hon togh mistanker till sin gårdh Qwinna Sigridh at hon thet skulle hafwa giort dock hölt thet så hemmeligen hoss sigh Intill förleden påska Affton gick hon Bitidda Wt for en dager Well war och gick Wt medh Sigridhs fäähuss då stodh der en Eeke stolppe i husset och War et littet holl Nedre emot syllan der sågh hon som harrer med långa smalla Öron Och swartta Öggon och smalla fötter medh klöfwar på stucke Wt hufwodet och fötarnna men huru många the Worre Wiste hon Intte eller konna märka då bleff hon förfärrat och stegh Åt sin stufwa i det kom sigridh Wtur sin stufwa och gick till Och lätte Opp dörren då spronge de Wt i En Riss kast och Marit Wiste sin pigga Anna Gunndmundsdotter Wt at se der effter, men hon kunde Intte see dem och något der effter kom Sigridh i Marits stuffwa / då sade Marit här synnes mächta Wnderligh tingh i War gårdh i förlednne dymmell Weka. / då swarrade Sigridh det hafuer lupet i dy/m/ble Wekan som grå Myss Wedh min fäähuss dör Hwad det ähr / sade Marit Jagh hafwer hört der som sådant ähr skall finnas hoss det folk som konna det som Ondt ähr Och sade hwadh giör den gambla giötessa hoss edher hon går så Offta dit / sade hon iagh gaff henne en gammall kiortell i guds Nampn / sade Marit det ähr Well giort / swarradhe Sigridh iaa den dufwan hon kan Något . . .[7]

Det förefaller sannolikt, att Marit verkligen gått ut tidigt på påskaftonen i syfte att avslöja Sigrid som trollkvinna. Om hon då gjort några iakttagelser i gryningsljuset, kan föreställningar om *mjölkharar* ha aktualiserats för henne och hon har trott sig se sådana. Den detaljerade beskrivningen bör vara en efterkonstruktion och en redogörelse för hur hon förväntat sig, att de skulle se ut. Kvinnan tycks frivilligt ha berättat för sockenprästen om sina misstankar mot gårdskvinnan. Att hon vänt sig till honom i en sak, som gäller trolldom, är helt naturlig och säkerligen är det han, som fört saken till ting.

Vid ting i Örslösa i Västergötland den 13 juni 1664 föredrog länsman Per Månsson inför rätten en anklagelse för trolldom mot Jöran Svensson och hans hustru Marina. En granne till dem hade påstått,

[6] guppa = hugga av svansen, stubbsvansa. Vgl, Sml. (Rietz 1962. guppa, v 1.)

[7] Vartofta härads dombok 1638. GHA.

att de förgjort en av hans kor. Det var också känt i trakten, att Jöran och Marina sålde mycket smör, trots att de endast hade tre kor och det hade väckt förundran, att Jöran kärnade smöret. Huvudvittnet uppgav inför domstolen, att han inte kallat de båda »trollpackor» men väl »signerskor», ett påstående som han sade sig väl kunna bevisa, då många anlitat dem för bland annat tandvärk. Jöran och Marina erkände, att de brukat läsningar och förklarade, att Jöran kärnade eftersom Marina inte hade någon *smörlycka*, men nekade till förgöringen. Målet uppsköts till nästa ting.[8]

Den 21 februari nästföljande år fortsatte rannsakningen och domstolen sökte klargöra anledningen till, att makarna hade så mycket mjölk och smör. Vittnen framträdde och berättade, att det för några år sedan fanns mycket harspår kring Jörans torp och att harar med långa, svarta öron som knivslidor följde med boskapen. Domstolen ansåg det inte bevisat, att Jöran och Marina brukat trolldom, men dömde dem för signeri.[9] Ingenting i handlingarna tyder på, att de anklagade utsatts för tortyr. De båda har tydligen till en del livnärt sig på att bota sjukdomar hos djur och människor och inte varit medvetna om, att de då handlat brottsligt. Sina kunskaper tycks Marina ha fått från sin mor, då det framhålls, att även hon på sin tid ansetts trollkunnig av traktens folk.

Vid en rättegång den 13 juni 1670 försökte Ingierd på Ödegårdstorpet, Tranums socken i Västergötland, bli friad från en beskyllning om, att hon i påskveckan skulle ha ryckt vårull från befallningsmannen Per Olsson Luthmans får. Ryktet hade ursprungligen kommit från dennes hustru. Som vittne kallade Ingierd en kvinna, som hon hade boende hos sig. Befallningsmannen frågade vittnet, om hon inte hört de rykten, som gick i bygden om Ingierd, nämligen att hon var en trollkvinna och om det inte var sant, att hon själv för trovärdiga personer berättat, att Ingierds man kommit åter med en bytta smör, som hon skulle sälja i Lidköping, då man där inte velat köpa smöret utan sagt, att det var trollkonesmör. Närvarande per-

[8] Kållands härads dombok 1664. GHA.
[9] Kållands härads dombok 1665. GHA.

soner bekräftade, att hon gjort så. Befallningsmannen kallade som vittne Carl på Haga, som under ed berättade om en händelse, vilken inträffat fyra år tidigare. Han hade iakttagit Ingierd, när hon skulle gå och mjölka. Hon gick stigen mellan vetefälten och hade i handen en bytta, under det att hon »vissade» och betedde sig, som om hon drev något framför sig. Vad det var såg han inte, men några år dessförinnan hade hans vallpiga sett liksom harar, som sprang ut ur hans fähus och in i Ingierds. Andra vittnen framträdde och omvittnade, att när Ingierd lovat ont, hade löftet också gått i uppfyllelse.[1]

Efter att ha varit underställt hovrätten återkom målet mot Ingierd den 4 oktober 1671. I mellantiden hade hon under tortyr tvingats bekänna, att det varit harar hon drivit framför sig, när hon blev iakttagen, då hon skulle gå och mjölka. När hon nu i rättssalen tillfrågades, om hon sänt ut de harar vallflickan såg vid fähuset och om det, som hon drivit framför sig, var hennes *mjölkharar*, svarade hon, att hon varken sett eller brukat några sådana. Vad hon bekände när hon torterades, hade hon ingen uppfattning om. Vid den fortsatta rannsakningen framhölls det märkliga i att Ingierd, som bodde i en backstuga och endast hade två kor, kunnat sälja så mycket smör, som hon gjort.[2]

Hela det här delvis refererade trolldomsmålet är baserat på rykten, som cirkulerat i bygden. Ingierds grannar återger dem i rätten, där de betecknas som trovärdiga redogörelser för hennes förhållanden och förehavanden, avgivna under ed av ärligt folk. Att man i Tranum vid denna tid känt till och trott på *mjölkharar* framgår klart av protokollen.

I Bohuslän pågick mellan 1669 och 1672 omfattande trolldomsprocesser, men medan omnämnanden av tjuvmjölkande väsen är vanliga i de stora processerna i Dalarna och Norrland, förekommer de endast i enstaka fall i Bohuslän. Däremot uppges, att tjänstedjävlar och andra demoniska väsen uppträder i djurgestalt, men sådana omtalas inte i samband med mjölk och mjölkstöld.

[1] Skaraborgs läns dombok 1670. GHA.
[2] Dombok av Läckö grevskap 1671. GHA.

Vid rannsakning i rådstugan i Marstrand den 27 juli 1669 beskyllde Ragnill Jens Svenses Helga i Halltorp i Solberga socken för att ta nyttan av alla kor i trakten.

Till sådant at förrätte, bruker hon några troll, huilke ähre i lijknelser som små huite harar. De samme satte sigh under kiörene och dijer dem och sedhen gifues de miölken ifrån sigh igen och till henne.[3]

Vid ett förhör med Helga i Halltorp den 3 juli 1671 bekände hon, att Satan hade befallt henne, att söka mjölk hos andra och lovat, att hon skulle få mjölk från vem hon ville. Vita katter hade sedan hämtat den åt henne från prästgårdskorna.[4]

Det är möjligt, att tjuvmjölkande väsen avses även vid en rannsakning i Tanums socken den 16 september 1671, där bland andra Marit i Giörlef står inför rätta. Hon sägs ha rykte som trollkvinna och befallningsmannen Ratke Seth berättar, att han hört av en numera avliden häradsskrivare, som varit bosatt i Giörlef, att man ofta sett några vita katter eller harar springa omkring Marits hus.[5]

De bohuslänska trolldomsmålen är utan tvekan av *inkvisitorisk* karaktär. Ragnill Jens Svenses, som först nämner det tjuvmjölkande väsendet, står själv anklagad. Från rättens sida ägnas i dessa processer emellertid ingen större uppmärksamhet åt sådana väsen. Uppgifterna, som tillskrivs kvinnan, avviker således från de gängse. Det förefaller därför möjligt, att vittnet här berör föreställningar, som hon själv har kännedom om. Det rykte, som befallningsmannen förmedlar vid rannsakningen i Tanum, påminner om liknande, vilka föredragits vid tidigare ting i Västergötland. I närheten av de för trolldom misstänkta människornas bostäder iakttar man harar.

Vid ting i Gamleby i nordöstra Småland den 21 juni 1677 klagade Måns Jönsson i Dunekulla på Forsby ägor, Eds socken, på Per Jönsson i Hulta, för att denne fjärdedag jul vid kyrkan kallat honom blodsugare och hans hustru trollpacka. Per Jönsson sade sig ha varit

[3] Linderholm 1918b. s 224.

[4] Linderholm 1918b. s 224. Jmf Svenungsson 1970. s 244.

[5] Linderholm 1918b. s 250. Jmf Svenungsson 1970. s 299.

berusad vid tillfället i fråga, men medgav slutligen att han yttrat de nämnda tillmälena, vilka han hade grundat på ett rykte om, att Måns och hans hustru brukade »smörsamkningh och truldom». Han ville inför rätten bevisa, att ryktet var sant och anförde en skrivelse undertecknad av tre manspersoner, vari det berättades, att de tre männen från socknen hade fört med sig en ask med fem marker smör till en båtsman i Stockholm från dennes hustru. Det smör, vilket förvarades längst ned i asken, skulle enligt de tre männen ha varit blodblandat.

Rätten konstaterade, att varken Måns eller hans hustru ens nämndes i skrivelsen och en kvinna, Anna Nilsdotter, vittnade under ed och fritog dem från allt samband med det blodblandade smöret. Hon sade, att hon själv hade givit två marker till båtsmanshustrun och att denna kärnat resten. När Anna fått höra, att det talades om smöret, hade hon uppsökt båtsmanshustrun, som blivit arg och sagt sig ha för avsikt att ställa skepparen Arvid Pedersson till svars för det utspridda ryktet om blodblandat smör. Skepparen var en av de tre, vilka undertecknat redogörelsen, Per Jönsson åberopade som bevis. Anna Nilsdotter fortsatte sitt vittnesmål och uppgav att:

. . . Månssess son Jösse een gåsse om 5 a 6 åhr, för ett åhr sedhan sagt för henness dotter Brijta om 10 åhr, att hanss Moder kan giöra biärar röda och kårss på ryggen, hwilka hon sänder uth effter miölch, the komma hembh och spy karen fulla medh miölch och Moor öhser i sihlekaren osihlat: berettade wijdare att samma gåsse hade och sagt för henness dotter att hanss Mohr giör trållbandh, som hon lägger på wägar, dher annarss boskap drifwa öfwer, att hon skall hafwa gagn ther aff, och sadhe att hon lagt ett sådant på Winterberget, och gåssen gått medh och wist fentan bandet, lade thet som moderen plägade läggiat, thenna flickan Brijta togh sin äldra syster medh sigh tijt på Winterberget som bandet lågh, togh thet upp och boro hembh till henne, sadhe att bandet war bredare änn een finger wäfwit then ena randen hwijt och then andra swart och tree knutar ther på dhet hon upbrende; betygade sedan dhet the bodt i 8 åhr näst inn till them, men hon intet blifwit warsse med Måns eller hanss hustro någon truldombh eller annor otroheet.[6]

[6] Tjusts härads dombok 1677. s 14 f. GHA.

Per Jönsson försökte även styrka sin beskyllning med vittnesmål från två andra kvinnor, av vilka dock endast en tilläts avlägga ed. Hon påstod, att ladugårdspigan på Forsby hade uppgivit för henne, att hon fått ett medel av Måns Jönssons hustru till korna och att denna lärt henne en formel att bruka tillsammans med det. Därefter förhörde rätten med hjälp av en präst pojken Jösse om

> . . . biärerne ofwanförmäless, therass miölch spyande och trullbandet, gåssen medh gråtande nekade till alt sådant, sade sigh aldrigh sedt sin moder omgåå medh sådant, eij heller sagt något för hust/ru/ Annass dotter Brijta, poiken effter sina åhr kunde wäll och wachert läsa för prosten, tillstodh att hanss far och Mor hwar dhag läsa för honom och han plägar föllia them offta till kyrkian, ehuru the hafwa een mihl till kyrkian . . .[7]

Måns Jönsson framlade slutligen attester från prästmän, vilka intygade att han och hans hustru levat gudfruktigt och hederligt. Målet uppsköts till nästa ting, då Per Jönsson sade sig kunna uppbringa flera vittnen för att övertyga om riktigheten i sitt påstående, att makarna utövat trolldom eller lövjeri.[8] Det lyckades dock inte och vid tinget den 25 oktober friades de båda från beskyllningen, medan Per Jönsson dömdes till böter.[9]

Anna Nilsdotter, som nämnde *bjärorna* i sitt vittnesmål förefaller vara tillförlitlig och det bör understrykas, att hon inte avsiktligen försökte misstänkliggöra de båda utpekade. Därför finns det orsak att lita på hennes uppgift, att dottern Brita berättat för henne om grannkvinnans *bjäror* och trollband, men det är föga troligt, att grannpojken vid fyra års ålder haft någon kännedom om sådant. Vad som sägs om olovlig mjölkstöld med hjälp av band och tjuvmjölkande väsen torde härröra från Brita och hon bör ha hört det av någon annan än pojken, något som tyder på folkliga föreställningar i socknen.

Bjärorna uppges vara tillverkade, ha röd färg och kors på ryggen.

---

[7] Tjusts härads dombok 1677. s 16. GHA.

[8] Tjusts härads dombok 1677. s 16 f. GHA.

[9] Tjusts härads dombok 1677. s 68 ff. GHA.

De sänds ut efter mjölk, vilken de vid hemkomsten spyr upp i kar. Att tjuvmjölkarna sägs ha kors på ryggen kan synas egendomligt, då korset är ett skyddstecken mot trolldom, men uppgiften är ej helt ensamstående. Det samma sägs i något enstaka fall i sentida uppteckningar från Norge.[1] Den röda färgen omtalas likaledes i en annan källa[2] och samma färg brukas av några kyrkomålare, som avbildar diande djur.[3]

1600-talsprocesser i norra Sverige

Under åren 1634—35 utspelades i Boteå socken, Ångermanland, en trolldomsprocess, i vilken, av de bevarade handlingarna att döma, minst ett tiotal personer var anklagade, vilka kom från Ramsele och Helgums socknar. En flicka från Sandviken i Ramsele, som i protokollet kallas trollpigan Barbro, tycks ha varit huvudperson i processen. Anklagelserna förefaller huvudsakligen ha bestått av beskyllningar om, att de trollkunniga tagit *nyttan* av andras boskap och i det sammanhanget omtalas *bäror*.

Trulpigans Barbross moor bekiende, at hon hafw:r hafft fyra bäroor och boonyttan af tree eller fyra byer. — — —

Barbroo i Sanduichen i Ramssill sochen, som opå ofuenbe:te dato /11 juni 1634/ hafw:r bekiendt sigh, så witte trulpigen Barbro opå henna, at när hon hafw:r gåt till sackermente, så hafw:r hon hafft sachramente behollet och giort en bärha(n) deraf, och ämnet och henners bhära hafw:r warit gråå. H: Barbroo i Sanduichen bekienner och äfuen, som trulpijgen Barbroo bekiendt hafuer, såsom och, att dee måste hafua sackermente, när dee schole giöra bärhon, och elliest gaf jaa medh, at hoon och andre truldoms meniskior schiära sigh i lille fingret och dröpa blooden i mun vpå bhära och sedan blåssa lif uti dem.

Zarha i Åss i Hälgom sochen, som tilförne opå förbe:te dato haw:r be-

[1] NFS R. T. Christiansen, I. 47. Opl, Land., NFS R. T. Christiansen, I. 76. Opl, Land.

[2] Se ovan s 94.

[3] Se tabell VI. s 66.

kiendt sigh brucha truldom, så tiluitter Barbroo trulpigon, at hon hafuer hafft tuåå bärhor och ähr en fullerd truldomz menischia och hafw:r Zarha bäkiendt något, doch iche som henne tilleggess.[1]

Flickan Barbro har således, enligt protokollet, i vittnesmålet mot Barbro i Sandviken år 1634 påstått, att denna vid nattvardsgång smusslat undan vin och bröd och därav gjort en *bära*, vilken, liksom materialet den var gjord av, var grå till färgen. Det uppges även, att ägaren vid tillverkningen skulle skära sig i lillfingret, droppa blod och blåsa liv i den.

Det förefaller, som om Barbro i Sandviken inför rätten endast svarat jakande på ställda frågor. Då handlingarna från processens inledningsskede ej finns bevarade, går det inte att avgöra, om flickan Barbro verkligen lämnat de uppgifter, som tillskrivs henne. Enligt ett brev från hovrätten dömdes flickans mor till döden, och domen motiverades med att hon var en gammal trollkvinna, som brukat fyra *trollbäror*, med vilka hon gjort sina grannar stor onytta och skada, samt att hon lärt sin dotter trolla.[2]

I en dom från Härnösand 1636 över en trollkvinna anges, att hon gjort *bärkattor* av hår och sedan blåst liv i dem. Sedan har hon brukat dem för att samla mjölk från boskapen.[3]

Under åren 1650—51 förekommer i Umeå socken, Västerbotten, några trolldomsmål med nära samband. I protokollen nämns tjuvmjölkande väsen. Den 6 juni 1650 förhördes två systrar, som tvingades bekänna, att de var försvurna till djävulen och att de vid de stora helgerna färdats till Blåkulla. Dit förde de också smör, som tjuvmjölkande väsen samlat åt dem. Innehav av dylika är en av huvudanklagelserna i rättegångarna. I rättsprotokollet uppges, att den ena av systrarna redogjort för hur tillverkningen av *bäror* går till. Det noteras i protokollet, att hon tidigare avlagt samma bekännelse för prästerna i socknen och staden.[4]

---

[1] Nordlander 10 1923. s 26.
[2] Brev från hovrätten. 20 sept. 1636. GLL HLA.
[3] Brev från hovrätten. 20 sept. 1636. GLL HLA.
[4] Gävleborgs län 2. s 607h ff. SHA RA.

Samma dagh steltes för Rätten Een gammall Enkia be/nämn/dh Anna Anders dotter i Sefua, huilken war för åthskillige widskipelser skull berychtad för Trulldoom, der till hon i förstone nekade förr doch effter flitigh förmaningh och noga Ransakningh bekende hon sigh hafua twå stycken Bärur och dem bekomit af Een hustro ifrån Bygdeå be/nämn/dh Jngeborg i Vlterwatnet huilken för Een tijdh sedan ähr död blifuin, sade sigh och ingen stoor profijt hafua af samma Bärur. Men det the sambla af annan Booskap, sleppa de sielfua i Kiärnan. Berättade och at de ähre giorda af Vngh booskapz håår, huilket ihop kaflas såsom ett Nyste. Sedan skär hon sigh i lille fingret, och dröper i be/mäl/te hår 3 dråppar blodh, der af Bäran får lijf, och När han hafuer fått lijf, seger Bäran till Trollkonan som sigh giordt hafuer, antingen vill du föda migh eller skall iagh föda digh, om Konan suara. Jagh vill föda digh, då blifuer hon fattigh, men om hon suara, du skall föda migh så blifuer hon Rijk, och Bäran måste draga till henne. Denne Trollkonas Bäror, hafua sitt förlän allenast i Sefua by, det sade hon och sigh sielf hafua giordt Een Bära på sammasätt som be/mäl/t ähr.[5]

Bäran kavlas av boskapshår ihop till ett nystan och får liv genom tre blodsdroppar, som tas från lillfingret. Den kan då tala, och det är viktigt att svara rätt på dess första yttrande, då en felsägning medför, att den drar mjölk och smör från sin ägare.

Den 11 juni 1651 ställdes en änka, Märta i Degerfors, inför rätta. En bondhustru hade angivit henne för trolldom riktad särskilt mot boskapen. Den anklagade nekade först men

. . . blef så på een liten tijdh satt i kistan, och när hon blef optagin Vthur kistan, och effter noga Ransakningh bekende hon sigh hafua een bäru eller trollkatt, och sade sigh honom fått hafua föregångne åhr 1650 af den som samma åhr war berychtat för trollkona be/nämn/dh Kirstin i Rödbäk, och frij dömdt 1651 den 8 Martij . . .[6]

Av intresse är, att tjuvmjölkaren kallas såväl *bäru* som *trollkatt*. Uppgifterna om *bäror* torde inte ha tillkommit frivilligt. Uttrycket flitig förmaning och noga rannsakning betyder i de här målen säkerligen, att kvinnorna med olika medel tvingats bekänna.

Vid ting i Ragunda socken i Jämtland den 16 december 1651 ställ-

[5] Gävleborgs län 2. s 607h. SHA RA.

[6] Gävleborgs län 3. s 543h. SHA RA.

des en kvinna inför rätta. Hon hade utpekats som trollkvinna och angivits av två barn, vilka för sina föräldrar och för prästen i socknen berättat, att hon hade en *bära.*

Lähnsman angifwer i rätta en höghmåls saak, thet en bondehustru i Böle Erick Erichsons Dordid Pehrsdotter be/nämn/dh, ähr kommin i rop och rychte at hon skulle hafwa brukat troldom och löfwerij hwilket sålundha Vthkommit ähr, att En lithen pilt Oluff be/nämn/dh 11 åhr och en lithen flicka Sisill be/nämn/dh om 12 åhr gamble hafwa berättat såsom the och ännu in för rätten thet sam/m/a göra att den tijdh de ginge i wall medh boskapen i Höstas, kom löpandes en bära, /:som then trolskapen här kallas:/ huilken när pilten bleff warse, kastadhe han sin knijff öfwer honom, så föll han öf/we/r ända och begynte sparcka fötteren; detta giorde poiken för den skuld at han hafwer hördt aff andras tal, att när man skulle kunna komas åth bruka ståhl öfwer sådan troldskap, skulle dhe inthe kun/n/a göra skadha; Vthan een skulle då kunna få honom fatt. Emädan pilten och flickan stodh och sågh på be/mäl/te bären, så kom där löpandes en geedt, och wille stångha dem och jaga dem ifrån bären, men the slogo emot henne effter sin förmåga och finge omsijdher öffwerhanden. Hwarefter blef så geeten förwandlet Vthi ett ögnableck, till en Qwinnes person, Och badh dem, att de wille låta sigh få bären igen, der till de aldeles nekade, Men ehuru länge hon badh och lofwade dem godhe löfften; Pilten till något smör en wacker fästermö, och en godh gårdh, Flickan En godh mann och wacker gårdh, där medh fick hon bären igen. — — — När barnen kommo hemm förtälde de detta för sine föräldrar, hwadh de sedt hafwa och huru tillgångit war; Och sade då straxt såsom the än säia att det war ingen annan qwinna än be/mäl/te Dordid, Strax Kyrckioherden Her Hans detta fick förnimma, läth han stämbna alla qwinnor i sochnen medh sitt tijonde smör på en dagh thå be/mäl/te barn och wore tillstädes, at uthwijsa den dhe i skogen sedt hafwa. Enär denne Dordid framkom, så ropte de: /:denne äret:/ Widh sam/m/a taal stå barnen ännu stadigt och framgeent inför rätten.[7]

Enligt min mening råder det inget tvivel om, att barnens berättelse bygger på hörsägen. Den i protokollet införda parentesen anger, att det tjuvmjölkande väsendet på orten kallas *bära* och således bör föreställningar om det ha funnits i trakten. Det påstås även, att barnen genom andras tal har fått kunskap om, hur man lämpligen oskadliggör det. Huvuddragen i deras berättelse är: de har sett *bären*

[7] Jämtlands och Härjedalens dombok 1651. s 224h f. ÖLA.

— oskadliggjort den med stål — blivit attackerade av en get — slagit den, varvid den förvandlats till en kvinna. Händelseförloppet visar påfallande stora likheter med en vandringssägen, som i senare folktradition förekommer i Jämtland och Medelpad. Dess innehåll är i korthet: någon finner spillning efter en *puke/bära* — väsendet oskadliggörs genom att spillningen bränns — ett djur, vanligen en get, kommer till platsen för att förhindra bränningen — någon slår och skadar det — djuret förvandlas till en kvinna eller försvinner och kvinnan avslöjas senare genom märket efter slaget.[8] Barnens berättelse, som den nedtecknats i protokollet, är uppbyggd efter nära nog samma mönster som de senare sägenvarianterna och somliga motiv är identiska. Troligen har barnen återgivit något de hört, som om det varit självupplevt. Deras arbete som vallare torde ha skapat förutsättningar för att rikta deras intresse mot sådana berättelser och medverkat till, att den påstådda upplevelsen förefallit trovärdig.

En tioårig flicka, Annika Olofsdotter, ställdes den 7 mars 1659 inför rätta i Nordmaling, Ångermanland. Orsaken därtill var, att hon talat mycket om övertro och trolldom. En stor del av sina kunskaper sade hon sig ha fått av en bondhustru på en gård, där hon tidigare tjänat. Enligt protokollet skall Annika vid förhör ha uppgivit, att några år tidigare

. . . då hon war till tienst hoos dawidh olofsson i Mullsiöö, skall hennes Mattmodher h/ustru/ Malin hafua sagdt, på Een Tijssdagh, lijtet för Middagen 3 weckor för Juul, hemma Vthj sin stugu, då Mannen war bortta, att Trollkiäringarna får 2 marker smör huar siuendhe dagh, som Ähr huar Torssdagh, Vthur badstugu wäggen, då hon sätter där een Knijff, såsom och ett Pundh smör af een barnquinna om Ähret. Plägar dee och bruka een bordeduuk och garnhärfua, till at stryka boskapen all omkringh, huar Juule- Påske- Pingzdagz- och alle högtidhers Afftnar, såsom och alla lögerdagz quällar, der till medh Vphämptar Tröllkäringarna gambla quister af Quastar och Tuagor, gamble skakellwidior och skakellträhn, såsom och allehanda slagz håår, som dee taga af Creaturen, der af dee giöra öf/ue/r Eeldhen i spisen heller Vgnen bäärkatten eller Bähran, som Lefuande blif/ue/r hwilkenn dee bruka till att suga och draga Miölken el/le/r smöret ifrån boska-

[8] Tjuvmjölkande väsen II. kap. II. Sägner om tjuvmjölkande väsen.

pen. H/ustru/ Malin skal och för henne hafua sagdt, at Vthj Blåkulla heller helfuetit ähr bordet 12 Miler Långdt, der widh plägar sittia Een tridiepartt Manfolk och Tuå tridiedeler quinfolk fult kringom bordet. Säger och flickan h/ustru/ Malins ordh waritt, att Enär dee taga tienst af fanen, gåå dee i wapnhusett widh kyrkian, seent på afftonnen, huarest han bijter ett stycke Vthur dheras Axsslar och lille finger, så att blodhen Vthgåår, sedan tager han läriungen och förer dhen i wädrett till blåkulla, elliest Enär bäran ähr giordh så taga dee dän på knään att rulla och blåsa lijff Vthj honom. Flickan berättar, h/ustru/ Malinn hafua 7. kiör och der effter Smör och ost Nogh sampte 10. tunnor wassla: Men grannarna som hafua 4. kiör, få alldrig Miölk och Smör. Säger och flickan h/ustru/ Malin sagt hafua, sombliga giöra Bährkatten öf/ue/r spijsen, sombliga på fähuusgålfwett och pläga röra i hoop honom medh een Rönkäpp: Men huadh ordhform dee der till bruka, haf/ue/r hon inthet sagdt. Omsidher och effter Långsam förmahningh till Sanningens bekännelsse, bekändhe flickan, at hon effter h/ustru/ Malins Lärdhom haf/ue/r lärdt giöra Bähran. Flickan säger sigh hafua funnit i h/ustru/ Malins Badstugu, baakom dören, allehanda slagz håår och Trään sampt een lijten kaka på Badstugu Vgnen, såsom och Rönnkäppen der hoos ståendes, tagandes Alt detta emädan h/ustru/ Malin Söff, rörandhes det medh käppen tillhopa på Badstugu Vgnen: då hon een stundh rört haf/ue/r, skildes det ifrån huart Annatt, det Eena hijt och det Andra dijt lijka som det hadhe blifuit Lefuandes, så bleef flickan Rädd och lopp ifrån Alt tillhopa, Sedhan sågh hon alldrig der effter, och detta haf/ue/r skiedt om windteren. Sedhan bekände flickan, sigh siälf alla föresk/rifn/a Trölldoms wärcketygh tillsammans plåckatt hafua, såsom och siällf bakatt kakan, af Roghmiöhl sampt hesthåår och skrapedmul medh watn stööpt, rörandes tillsammans medh käppen afwigdt heller emoth Solennes gång, samma kaka skulle hon gifua Bärkatten då han skulle få lijff: dertill medh, läste hon denna lässning, gick iagh mig Vth på Een grönan een lööth, råkadhe iagh 3. hummelmöö så söothe, wigde salt och Juule Malt, ärga och ärla Miöhl, och detta säger hon hust/ru/ Segridh Hans Perssons i Bredwijch, sampt hennes Syster Agniss sigh emillan talat och läsitt hafua, då hon A/nn/o 1655 där tiente och lässningen sedan på minnet lagdt.[9]

Malins granne uppgav på förfrågan av rätten, att han inte hade märkt, att hans boskap skulle ge mindre än normalt och att han inte trodde, att hans grannhustru brukade trolldom. Hustru Malin för-

[9] Gävleborgs län 8. s 255h f. SHA RA.

nekade, att hon berättat något för flickan och försökte istället antyda, att Annika fått sina kunskaper från sin moder. Enligt den förra matmodern hade Annika, medan hon vistades på gården, sagt, att hon kunde göra en *bärkatt* och även velat försöka tillverka en. Det hade hustru Malin dock förhindrat. Annika hade som hjon sänts runt mellan olika gårdar i socknen och i rätten framträdde vittnen, som intygade att hon berättat, vad hon hört och sett hos andra.[1] Uppgifterna, som i protokollet tillskrivs Annika, torde också i huvudsak kunna härledas till henne. Däremot är det osäkert om hon fått dem från hustru Malin. Vem av de två, som talar sanning, är omöjligt att avgöra, men det väsentliga är, att flickan Annika måste ha fått kännedom om de ting hon återger från personer i socknen.

Enligt protokollet uppger Annika, att *bäran* eller *bärkatten* tillverkas av olika hopsamlade föremål, bland annat hår, som tas från boskapen och kvistar från vispar och tvagor. Den rörs ihop över elden, på ladugårdsgolvet eller i bastun, men formeln, som eventuellt bör brukas därvid, känner flickan inte till. När den är färdig rullas den på knäet och liv blåses i den. *Bäran* drar mjölk eller smör till sin ägare. Beskrivningen förefaller, liksom hennes övriga uppgifter, vara hämtad ur en genuin tradition. Onekligen har hon emellertid missuppfattat och blandat samman en del detaljer. Den kaka, som omtalas i samband med livgivningen av *bäran*, har ingen motsvarighet i traditionen, såvida hon inte har avsett att med den ersätta en oblat. Troligare är dock, att hon tänkt på något medel, som gavs åt kreatur. Läsningen hon kan är fragment av samma skyddsbön, som en kvinna återgav vid tinget i Umeå 1598 och vilken denna sade sig ha lärt av en kvinna från Nordmaling.[2]

[1] Gävleborgs län 8. s 255v f. SHA RA.

[2] Jmf ovan s 128 f. I Gothe 1943. s 20. uppges, att en finsk änka vid ting i Torps socken, Medelpad, 1662 blev anklagad för att ha brukat *bäran*. Påståendet bygger på en feltolkning av tingsprotokollet. Den anklagade sägs där ha brukat trolldom och på så vis åstadkommit, att *björnen* och andra vilddjur rivit hennes grannars kreatur. (Medelpads dombok. 1—2 dec. 1662. HLA.)

De stora svenska trolldomsprocesserna

De stora trolldomsprocesserna började i Älvdalen vid pingsttiden 1668. En tolvårig flicka, Gertrud Svensdotter, togs i förhör och lämnade upplysningar, som ledde till, att ett antal personer blev misstänkta för trolldom. Under sommaren växte de misstänktas skara och vid häradstinget i september dömdes 29 personer. Då Gertrud Svensdotter härstammade från Lillhärdal i Härjedalen och uppgav, att hon hade sina kunskaper i trolldom därifrån, startades processer i Lillhärdal ungefär samtidigt som i Älvdalen. Från Älvdalen spreds de först till Mora och sedan vidare till andra socknar runt Siljan och därefter österut i Dalarna.

Tidigt på våren 1671 började en process i Ovanåker i Hälsingland, som emellertid lades ned, i och med att den, som utpekat trollkvinnan, tog tillbaka sina anklagelser och gjorde avbön. Skadan var dock skedd och två månader senare var processerna i gång även där. År 1673 hade trolldomsmål utspelats i ett femtontal socknar i Hälsingland. Vid denna tid pågick fortfarande rättegångarna i Lillhärdal och därifrån hade de också spritts till Sveg och Älvros, samt Härnösand och Söderhamn. Därefter är det svårare att följa processernas utbredning. De hann emellertid sprida sig i Ångermanland, Medelpad, Västerbotten, Gästrikland, Uppland och Stockholm samt påbörjades i Västmanland, innan de år 1677 slutligen upphörde.[1]

Det var i Dalarna och Ångermanland, som de flesta och största massrättegångarna ägde rum. I anklagelser, vittnesmål och bekännelser omtalas tjuvmjölkande väsen av ett stort antal människor från dessa landskap (ca 45/45). Uppgifter om sådana föreligger också från Härjedalen och Västerbotten, men då i ett mindre antal (6/4). Endast i enstaka fall omtalas de i rättegångar från Jämtland (1), Hälsingland (1), Gästrikland (1) och Uppland (1).

Gertrud Svensdotter togs i Älvdalen i förvar av länsmannen och

[1] För en utförligare redogörelse för de stora processernas spridning och förlopp se Ankarloo 1971.

förhördes inledningsvis av kyrkoherden Lars Elvius.[2] Under förhören bekände flickan, att en ung kvinna i Lillhärdal, Stor-Märit Joensdotter, förlett henne och lärt henne trolldom. Flickan påstod bland annat, att Märit lärt henne göra *bäror*. Vid ett extraordinarie ting i Älvdalen i början av september 1668 behandlades trolldomsmålen och här återges de avsnitt, där Gertrud förhörs om *bärorna*. Hon berättar att så:

. . . haf/wer/ Marit sagt nu will iag lähra dig huru du skall giöra bähror, tagit fram en brässle bytta [3], samblat dher uthi lijtet miölk och watten, länke knutar, klädelappar, knutar af sönderslitna bandh, tagit till at röra, dher uthi medh en krusiger stöör, mahnandes fahnen till hielp, in till dhess at en fyrfotad sprang uthur byttan så stor som en kattvnge, den Marit hade wijst bort medh dhesse orden, fahr åstadh och tag, nämbndes gården, den Gertrudh nu icke kunde minnas.

På tillfrågan huru länge den war borte sade hon sig icke weta emedan hon strax andre dagen reeste sin koos hijt. (3 sept.)[4]

Bekände sig hafwa Vndertijden fått smör medh sig hemåt, uthi Påsser som Satan länte henne, hwilket hon hade giömt dher hornet stodh, och då smöret war alt, förde hon påssarne tillbaka medh sig, medh smör Vthi som hennes bähror samblade henne. — — — då haf/wer/ hon fördt medh sig något korn Vthi twenne Påsser som 2 st. hennes Bähror hade tagit ifrå förb/enämn/de Olof.

Q. Huru Bährorne kunde bähra så store Påsser?

R. at dhe kunde giöra sig hurudana dhe wille, små eller stora, och i hwadh skepnat dhe wille.

Dhesse Bähror bekände hon sig hafwa giordt samma natt förr än hon fohr åstadh rijdandes på stäffwan på sätt som föllier, nembl. igen/ at hon hade sprungit och hoppat Wthj det wägeskiel dher hon war när satan folgde henne hem, mahnat honom fram medh det jnstrument hon skulle röra ihop Bärorne medh, han kommit medh en måhlat och krusat stör, sprungit för åt hem, hon effter, och på sätt som för berördt ähr giordt dhem, då dhe hafwa sprungit af byttan 2 stycken hwar effter annan, hon haf/wer/ wijst dhem åstadh bort till Bertill Olof Nilsses gårdh Vthi hans herberge effter korn, satan dher medh fahrit sin wäg medh stören.

[2] Ankarloo 1971. s 113.

[3] bräslbytta=ett ämbar, i vilket blandas hackelse, mjöl, salt m.m. åt kreaturen. Dlr: Älvdalen, Mora, Våmhus. (Rietz 1962. bräda.)

[4] Österdalarnas dombok 1668. s 10h. ULA.

— — —

Q. hwart hon giorde af Bährorne?
R. hade dhem dher som hornet stodh.
Q. Om hon icke war rädd at dhe skulle äta uhr hornet för henne?
R. dhe wille icke äta sådant.
Q. hwadh dhe då äte?
R. Något af det som dhe sielfwa buhro hem. (4 sept.)[5]

Berättade också at då hon gick wall medh Karins boskap, hafwer hon hoos henne sedt 3 st. bähror. (11 sept.)[6]

Getrud uppger, att *bäran* hon gjort var stor som en kattunge och fyrfotad. Den och hennes andra *bäror* stjäl både smör och korn till henne och för att förklara, att de orkar bära kornsäckar, tillskriver hon dem förmåga att ändra storlek och skepnad. Det senare påståendet finns inte i några andra vittnesmål eller bekännelser från denna eller följande rättegångar i Dalarna. Däremot uppges i många fall, att *bärorna* stjäl säd och andra matvaror förutom mjölk och mjölkprodukter.

I Lillhärdal ställdes Stor-Märit i slutet av september inför rätta och hennes yngre syskon togs i förhör och tvingades vittna mot henne. Hennes 15 år gamla syster Lill-Märit lämnade, enligt protokollet, följande beskrivning av hur Stor-Märit lärt henne göra *bäror* eller *pukar*.

Denne Lill Märith bekänner att Stoor Märit har lärdt henne giöra Pukor eller bähror, af alle slagz kluutar, och qwastlummer afskurne, och handknutar, der jempte ett stycke af handklädhe, läggiandhes dem tillhoopa Wthi en bytta, litet watn och Miölk uti; rörandes medh wänstra afwoga handhen ahnsöles, seyandes gammel Erich Sathan komma fram och hielpte röra uthi byttan, som och straxt haar wist sigh, sedhan språngh een Whr byttan, och rulladhe som itt grått nyste, den Lill Märit bidit gå till Per Toolsson, Joen Joensson och Halfwar Swensson, der han ifrån dem haar heemburit miölk, smör, ost etc. och miölkar sielff Booskapen deras, bärandes det samptl. uthi sin bälgh eller Buuk, och när dhe wärka smör, så ståår denne Puuken på Axlen, och gifuer från sigh Wthur sinn Buuk nedher uthi kiernan; Märit bekänner sigh och hafft dess uthan 2. st.[n] kärnor /bähror/

[5] Österdalarnas dombok 1668. s 13h f. ULA.
[6] Österdalarnas dombok 1668. s 38h. ULA.

eller Puukor till, som hon sielff giordt hafwer, och deras Embete ähr, som förr ähr bekändt, bär heem ifrån dhe andra grannarne dijt dhe åstadh wiste blifwa.[7]

De uppgifter, som tillskrivs Gertrud och Lill-Märit överensstämmer på många punkter, men där finns också skiljaktigheter. För att underlätta en jämförelse, har jag sammanställt det väsentliga i de två beskrivningarna i tabellform (se tabell VI).

Tabell VI. Jämförelse mellan uppgifter: Älvdalen—Lillhärdal.

	Gertrud	Lill-Märit
benämning	bära	bära el. puke
tillv. material	mjölk o vatten, länke-knutar, trasor o band	mjölk o vatten, hand-knutar, klutar o hand-kläde, delar av kvast
tillv. sätt	rörs ihop med målad o krusig stör i bytta Satan närvarande	rörs ihop motsols med vänster hand i bytta Satan närvarande
utseende	fyrfotad, stor som kattunge, skiftar gestalt o storlek	rullande som ett grått nystan
sänds till	granngårdar	granngårdar
drar	smör o säd	mjölk o mjölkprodukter
lärt av	Stor-Märit	Stor-Märit

De citerade protokollsutdragen från Älvdalen ger en inblick i den förhörsteknik, som domstolen brukat, för att få fram upplysningar. Den som förhördes fick svara på ett antal frågor, som ofta var ledande. Gertrud Svensdotter var huvudvittne i processen i Lillhärdal såväl som i den i Älvdalen. Det nära sambandet mellan de båda innebär, att domstolen i Lillhärdal hade kännedom om, vad som framkommit vid förhören med de anklagade i Älvdalen. Då *bäror* hade omnämnts där, är det naturligt, att sådana efterfrågades även

[7] Jämtlands och Härjedalens dombok 1668. s 256h. ÖLA.

i Lillhärdal. Sambandet kan förklara likheterna i de två flickornas vittnesmål, men de skillnader som finns är av sådan art, att de visar, att uppgifterna om tjuvmjölkande väsen från Lillhärdal inte enbart kan stamma från Älvdalen. Benämningen *puke* förekommer inte i någon rättegång i Dalarna — i senare folktradition hör den hemma i Jämtland-Härjedalen[8]. I Älvdalsrättegången lämnas oklara beskrivningar av *bäran*, som främst liknas, åtminstone vad storleken beträffar, vid hundar och kattor, medan *puken* i Lillhärdal sägs rulla som ett grått nystan, något som i senare folktro är den gängse beskrivningen i Norrland. *Puken* uppges dra mjölk och mjölkprodukter och den kortfattade men uttömmande beskrivningen av hur den stjäl, transporterar och avlämnar det stulna i kärnan, förefaller ej ha det minsta samband med de personligt färgade och oklara påståenden, som i Älvdalen lämnas om stöld av säd och annat. Den koncisa sammanfattningen av uppgifter, vilken återfinns i protokollet från Lillhärdal, förefaller vara gjord av en person, som är väl insatt i föreställningar kring *puken*.

Det går inte att med säkerhet avgöra, om Gertrud Svensdotter hört talas om *bäran*, innan hon togs i förhör. Däremot råder det inget tvivel om, att hon hört andra tala om trolldom och trollkvinnor. Möjligen kan orsaken till att hon fängslades vara, att hon återberättat vad hon hört och givit sken av att själv ha upplevt det. Den kunskap hon haft om trolldomsting påverkades sannolikt under förhören och eventuellt tvingades hon även bekänna sådant, hon tidigare inte haft kännedom om. Av betydelse är dock, att tjuvmjölkande väsen omtalades redan i den rättegång, som inledde de stora processerna, och att någon eller några vid tingsförhandlingarna således kände till sådana.

Bäran omtalas i de efterföljande processerna i Dalarna vid rannsakningar i Mora, Orsa och Rättvik. Där sägs att den brukas av trollkvinnor för stöld av mjölk och andra matvaror, samt för att orsaka skada.

---

[8] Tjuvmjölkande väsen II. kap. I. Pukeområdet.

Det tjuvmjölkande väsendet kallas i protokoll från Orsa *bära* men i en del fall även *kratte*. *Kratte* används också som benämning på tjuvmjölkande väsen i ett förhör i Hälsingland. Från det sistnämnda landskapet föreligger i protokollen vanligen andra uppgifter om *krattor*. Dylika sägs tillsammans med ormar synas på de anklagade kvinnorna i rättssalen.[9] Således förefaller det, som om man med benämningen avsåg ett ont väsen, som var förbundet med trollkvinnan, men som ej enbart hade samband med tjuvmjölkning.

Under den relativt långa tidsperiod som trolldomsmålen pågick i Härjedalen, omtalades *bäran* eller *puken* vid ytterligare ett par tillfällen. Det skedde i en hovrättsdom och vid ting i Sveg 1673 och 75. Vid det sistnämnda tinget berättade en man i ett vittnesmål mot en gammal kvinna, Gertrud Persdotter, från Äggens by i Svegs socken, under ed att han

. . . hördt af Biörn Siulsson, som för 20 åhr sedan tiente Gertruds modher, h. Brita Anders dotter, hafwer sändt honom til Gertrud i Fäboderne med een Pässa och förböd honom den ingalunda oplåta, hwilket han dock icke achtade, Wthan dher i sågh, befan han dher i Possan allenast wara åthskillige små knyten, och een af dhem wara kloor på, band så pässan igen och gick til fäbowalln, sättiandes honom nedh på bäncken, straxt Gertrud togh i samma säck, kunde hon förstå, att Biörn haar löst den opp och begynte träta på honom. Sammaledes berättas, att medan Halfwar Pehrsson wid Åhlsiögan tiente hoos Gertruds moder på Äggiom, hafwer hon på lijka sätt befalt honom bära een säck til Gertrud i fäboderne, med förmahningh, den ingalunda oplösa, det han lijk wäl Wnder wägen giorde, och befanss dher i wara een hoop med Qwast- och twage lummor, åtskillige slags knyten och wäfknutor afskurne på begynnelsen af wäfwen, ihoop samblade, af slijka pläga dhe giöra Pukor, som miölk samman samka, här till Gertrud nekar.[1]

Det förefaller som om både Gertrud och hennes mor länge haft rykte om sig för trolldom. Vad som vid tinget framförs som bevismaterial mot Gertrud, tycks närmast vara varianter av en sägen, som berättas om de båda kvinnorna. Den påstådda händelsen ligger långt tillbaka i tiden och man tillskriver två olika personer upplevelsen.

[9] Hanzén 1951. s 34 ff, 44, 63.

[1] Gävleborgs län 23. s 548v. SHA RA.

De skall båda ha fungerat som sändebud mellan modern och Gertrud och burit säcken, som antas innehålla trolldomsredskap. Då Gertrud enligt berättelsen skulle ha befunnit sig på fäboden, när hon mottog dem, förefaller det troligt, att man ansett att de skulle användas till mjölkstöld. Det slutliga konstaterandet, att trollkvinnor av de uppräknade föremålen — kvast- och tvagbitar, knyten och vävknutar — tillverkar *pukar*, kan ha gjorts vid tinget.

Under åren 1674—75 när trolldomshysterien nått Ångermanland, omtalas tjuvmjölkande väsen vid tingsrannsakningar med anklagade från Ytterlännäs, Nora, Boteå, Skogs, Dals och Ullångers socknar och i kommissionsrättegångar med anklagade från Härnösands stad, Sollefteå gäll och Säbro gäll. Här, liksom i övriga processer under detta skede, behandlas tjuvmjölkande väsen endast som en bisak, medan huvudanklagelsen är, att trollkvinnor förleder barnen och lär dem trolldom. Av protokoll från kommissionsrättegångar framgår, att förhören varit väl förberedda och även om frågelistor ej finns bevarade är det tydligt, att kommissionerna inriktat sig på bestämda huvudfrågor. Med avseende på hur de besvarades, har följdfrågor sedan ställts.[2] Det torde ha hört till rutinen, att de kvinnor, vilka utpekades som trollkunniga, avkrävdes upplysningar om, vilka medel de brukade för mjölkstöld.

Det tjuvmjölkande väsendet kallas i protokollen *bära* eller *bärare* och beskrivs som ett grått nystan. Det uppges vara tillverkat av trollkunniga och dra mjölk och mjölkprodukter till sin ägare. Uppgifterna är mycket samstämmiga, vilket delvis kan förklaras av den förhörsteknik som använts. Trots rättens hårda styrning framkommer dock påståenden, som tyder på folkliga föreställningar. I några fall återges formler, som trollkvinnor sägs ha brukat vid livgivningen av väsendet.[3] De kan knappast ha tillkommit under förhörens gång. Vidare återges händelser, som påstås ha tilldragit sig, innan de stora processerna nått Ångermanland och de omvittnas på ett trovärdigt

[2] Ankarloo 1971. s 252 ff.

[3] Se nedan s 192 f.

sätt. Flera personer säger sig ha försökt avslöja trollkvinnor genom att bränna *bäreskarn*.[4] De vittnesmål, som framkommer därom, kan knappast ha konstruerats av rätten utan att ha varit i folkmun.

1700-talsprocesser i Sverige

Under flera ting pågår åren 1719—20 en process i Vartofta härad, där en änka, Anna Nilsdotter från Habo socken, Västergötland, beskylls för trolldom och *haramjölkning*. Protokollet från ett extraordinarie ting, som i början av maj år 1720 hålls i hennes hemsocken, redogör noggrant för omständigheterna kring målet. Det förefaller som om trolldomsanklagelsen främst användes av socknens prost, Martin Seth, för att driva bort änkan från det ställe, Kyrkogårdstomten i Fiskebäck, där hon bodde. Marken, som tillhörde kyrkan, hade tidigare brukats av Annas man, men sedan han dött, hade änkan börjat med ölförsäljning.

Försäljningen ägde rum även på sön- och helgdagar och prästen störddes av de svordomar och eder, som följde med dryckenskapen. Han hade försökt vräka Anna Nilsdotter från gården, men hon vägrade flytta. En nämndeman, som besökt Anna i samband med försöken att få henne avvisad, hade på hemvägen fallit av sin häst och brutit ett ben. Han fick dagen efter en salva av Anna för sin skada, men den gav ingen lindring, utan åstadkom istället enligt nämndemannen en långvarig och svår värk.

Prosten Seth uppgav för rätten, att han och flera andra vid kyrkan sett en liten ho och menat, att Anna i den givit sina *mjölkharar* mjölk. De hade också sett harar springa på kyrkogården. Vid tinget framträdde en rad vittnen, vilka sade att det var allmänt tal, att Anna brukat »haramiölkning» och att hon var trollkunig. De hade visserligen inte sett Annas »miölkeharar» hos henne, men väl lagt märke till, att hon alltid haft mera mjölk och smör än hon borde ha,

[4] Se nedan s 181 ff.

då hon endast haft två kor. Ett vittne framhöll, att sedan Anna kom till Fiskebäck, hade hans och grannarnas boskap givit mindre mjölk än förut.

Anna Nilsdotter beklagade, att hon sedan fem år haft rykte om sig för trolldom och bad rätten befria henne därifrån. Hon sade sig få hög avkastning av sina kor, därför att hon gav dem närande föda och rådde andra att göra detsamma. På det bestämdaste förnekade hon, att hon skulle mjölka harar och inte heller hade hon givit harar mjölk i den ho, som funnits på kyrkogården. Den var egentligen, enligt Anna Nilsdotter, en kista för ett foster, vilken en kvinna, som fått missfall, hade försökt gömma vid kyrkan. Rätten frågade sedan ut Annas barn och använde de svar som lämnades som vittnesmål. Hennes fyra år gamla son påstås ha uppgivit, att han sett moderns harar, som var vita till färgen och stora som kattor. De höll till i skogen, varifrån de kommit. Rannsakningen avbröts därefter för att återupptagas vid det ordinarie sommartinget.[1]

Vid det ordinarie sommartinget vittnade två män från Jönköping, en inspektor och en fänrik, om en harjakt i närheten av Fiskebäck. De hade av Anna fått anvisning om, var de skulle kunna jaga. När de sedan skurit upp en hare de dödat, hade inälvorna i den förefallit koka. Fänriken tog ur den, sedan han gjort korstecken över den med sin kniv. På en annan hare hade de skjutit bort allt sitt krut utan att kunna träffa. En av de män, som tidigare vittnat mot Anna, hade nu påmint sig,

> . . . att han 1719 om Sommaren wid pass Klåckan 6 om en Morgon en fiärdings wäg ifrån Kyrkiotompten såg det en hwitgrå Hare, ditt en Koo, som gått wid Landswägen, mitt för Lilla Fiskebäcks gård, och haren icke blifwit rädd, fast han ropat på honom, utan han äntelig sprunget några steg ifrån Koen, då wittnet icke tords mer bry sig derom . . .[2]

En 14 år gammal styvson till den anklagade berättade, att Anna haft tio vita, svarta och grå harar, som hon mjölkade, och att hon utfodrade dem i den tidigare nämnda hon. Då den anklagade vägrade

[1] Handlingar rörande trolldom och vidskepelse I. 4—5 maj 1720. RA.
[2] Handlingar rörande trolldom och vidskepelse I. 11 juni 1720. RA.

bekänna något annat, än att hon av en vandrerska lärt sig signelser för boskap, uppsköts målet till hösttinget och vid det dömdes Anna Nilsdotter mot sitt nekande som skyldig.[3]

Den anklagade kvinnan har tydligen haft rykte om sig att vara trollkunnig. Hon erkänner, att hon kan signelser för boskap och torde även ha sökt bota sjuka, då det uppges, att hon ger nämndemannen en salva för det brutna benet. Vittnena, som framträder i processen, berättar frivilligt om kvinnans rika tillgång på mjölk och smör. Den sätts i samband med, att de egna djurens produktion minskat. Under målets gång kommer mera graverande påståenden fram. En man har sett en hare dia en ko i närheten av kvinnans hem. Två jägare berättar om en harjakt i trakten och där förekommer två motiv — de kokande tarmarna och haren, som ej går att skjuta — vilka är vanliga i liknande jaktberättelser i senare traditionsmaterial.[4]

De faktiska uppgifter, som framkommer om *mjölkhararna*, är, trots att de ägnas stor uppmärksamhet, få. Det sägs, att de kan vara svarta, vita, gråa eller vitgråa till färgen, att de diar kor och förser kvinnan med mjölk, samt att de vistas i närheten av den plats, där hon bor. Av protokollet framgår inte, hur Anna anses ha kommit i besittning av hararna, om de tros vara tillverkade eller om hon skaffat dem på något annat sätt. Det förefaller dock, som om man i socknen ansett, att hon hade makt över de naturliga hararna i skogen. I protokollen talas om *mjölkharar*, *haramjölkning* och att kvinnan *mjölkat harar*. De senare uttrycken förekommer ej i andra källor och kan synas egendomliga. Någon förklaring till dem ges inte. Troligen är de dock endast ett sätt att uttrycka, att hon har *mjölkharar*.

Den 21 maj 1722 ställdes en gammal kvinna, Börta Andersdotter, inför rätta i Skepplanda, Västergötland, anklagad för att ha brukat spådom och botat folk och boskap med signelser. Under förhöret

[3] Handlingar rörande trolldom och vidskepelse I. 10—11 juni, 21 nov. 1720. RA. Målet ref. även i Habo kyrkbok 1722. (Bergstrand 1935. s 55 ff.)

[4] Tjuvmjölkande väsen II kap. I. Mjölkhare etc.-området., kap. II. Sägner om tjuvmjölkande väsen.

uppgav kvinnan, att sju synålar på en tvinnad tråd skall fästas i kons rumpa, när haren diar den. Så länge de hänger fast, har haren inte makt att dia kon. Hon hade själv brukat skyddsmedlet 20 år tidigare. Det var verksamt så länge nålarna hängde kvar, men sedan de fallit bort, diade haren kon till döds.[5] Att nålen skyddar mot ont är en vedertagen uppfattning i traditionen. Den är vanligen gjord av stål och därtill vass.[6] Att placera nålar i kons svans för att hindra ett tjuvmjölkande väsen från att dia, omtalas i det senare traditionsmaterialet endast av en sagesman. Uppgiften kommer från Enslövs socken i Halland.[7] Möjligen kan medlet ha varit vanligare i äldre tid.

En kvinna från Nors socken, Värmland, bekände vid ting i Grums härad år 1722, att hon av en kringvandrande finska lärt sig en del läsningar. Hon återgav för rätten en sådan, vilken skulle brukas, när boskapen var *modstulen* och en som hjälpte, när djuren var skämda och hade mist sin mjölk. Den anklagade uppgav, att hon tagit rötter, strå och annat, hackat det och läst däröver, innan hon givit det till korna. Den sistnämnda läsningen lyder:

Jag gör korss öfwer dina kor
Jesus Christus höre min ord,
Jesus Christus wakte dina koor,
och Jungfru Maria med alla
ifrån Ståckewäta,
från Stenwäta,
från Elfwäta,
ifrån Wetter och diupa floder,
at inga Trollbärer skal hafwa din miölk
eller dit smör
eller din helsa ifrån din mun,
som sielfwer Jesus hafwer dig undt,
genom tre namn Gud fader Son och Hel/ige/ and/e/.

---

[5] Handlingar rörande trolldom och vidskepelse I. 21 maj 1722. RA.

[6] I samband med magisk mjölkstöld kan det anges, att mjölken skyddas, genom at en nål hängs i den. (ULMA 4484. 12—14. Vgl, St. Mellby., ULMA 2750: 4. 43—45. Vgl, Vättlösa., Ambrosiani 1922. s 56., Heurgren 1925. s 30.)

[7] VFF 73. 11. Hll, Enslöv., IFGH 865. Hll, Enslöv.

Därefter hade hon gjort kors över korna i Jesu namn.[8] Enligt läsningen är *trollbäror* orsak till, att korna mister sin mjölk eller fettet i den. De sägs även kunna vara anledning till sjukdom hos boskapen. Hur kvinnan eller rätten uppfattade *trollbäror* framgår ej, då sådana inte nämns eller diskuteras i protokollet för övrigt.

Vid Luggude häradsrätts höstting, som hölls i Mörarp, Skåne, i slutet av oktober 1728, behandlades ett enligt protokollet »besynnerligt och mycket sällsamt mål». Det uppges, att en hare under augusti och september månader hade mjölkat korna på sätesgården Gedsholm i Ekeby socken, som brukades av major A. J. Morman. Några av gårdsfolket hade sett haren och i närheten av den hamnen av en kvinna. De personer, som hade kännedom om händelserna, var instämda till tinget för att vittna. Samtliga var övertygade om, att haren existerade, men endast ett par av dem hade kunnat se djuret.

Målets huvudvittne var en 16-årig piga, Bengta Bengtsdotter, och hon berättade:

. . . att först när detta begyntes, — märkte hon om mårgonen, at en swartgrimet ko war miöllkad, effter hon intet kunde få af den någon dråppa miöllk; hon teg där med stilla till om afftonen, då hon, jempte andra Pigan Boell, skulle miöllka på bleköen, hon fick se något sittia på gärdzgården, som hon sade till den andra, hwillken föllgde med henne dijt bort, men hon kunde intet se dett, utan språng samma Creatur ned af gärdzgården, och satte sig på andra sijdan under den, som hon såg när hon tittade öfwer gärdzgården, när de woro gångne tillbakars att miöllka, kom detta, hwillket war lijkt en hwijt hare, med en swartaktig rand åth ryggen, små stackuga öron och ben, springandes effter öfwer gärdzgården, och satte sig hos biellekoen, som war en swarthiellmet ko, och begynte att patta, hållandes sina framfötter på koens lår, hwillket hon sade till Boell, men hon kunde den intet se, utan föllgdes de åth till koen, då han språng undan öfwer gärdzgården, och kände de Bägge på pattarne att de woro wåta. När de woro komne up med miöllken tahlte de ännu intet här om, utan andra mårgonen när de woro komne uth till att miöllka och hade afbeställt, såg hon denna haren sittia utan för gärdzgården, hwillken sedan de hade afmiöllkat språng öfwer gärdet, och satte sig hos en blackug ko att patta; Men de drefwo den bort utom gärdzgården . . .[9]

[8] Besvärs- och Ansökningsmål. maj 1724. RA.

[9] Handlingar rörande trolldom och vidskepelse I. 24 okt. 1728. RA.

Bengta berättade då sin historia för gårdsfolket och de och herrskapet gav sig ut för att leta efter haren. Följande morgon såg Bengta åter, hur haren satt och diade en ko och ytterligare två stycken var urmjölkade. På kvällen togs korna in från betesmarken och ställdes i fähuset, men enligt Bengta följde haren med och diade korna i båsen. Allt fler kor syntes vara urmjölkade om morgonen och flickan upptäckte även en kvinnas hamn i sällskap med haren utanför beteshagen. Hon följde efter den och såg hur den försvann in i en gård, där en kvinna vid namn Elna Hansdotter bodde.

Hans Persson, en 17-årig dräng på Gedsholm, uppgav, att han sett haren dia kor och att Bengta visat honom på »liknelsen». Ytterligare en piga och en dräng berättade under ed, att de sett haren. Ladugårdsfogden på Gedsholm hade varken kunnat se haren eller kvinnan, men han hade känt, att kornas spenar varit våta och slaka. Tillsammans med gårdens trädgårdsmästare hade han dock förföljt hamnen, som Bengta och Hans sett. De båda sistnämnda ledde jakten hem till Elna Hansdotter och fastän klockan var nio på dagen, låg Elna naken till sängs, när de kom in i hennes stuga. Lars Månsson i Hageslätt berättade, att Bengta en gång, när han varit på Gedsholm, sagt att haren satt vid gärdsgården, men han hade inte kunnat se den. Därefter hade hon sagt, att den hängde i spenen på en ko och gått fram och tagit med båda händerna under kon och dragit bort den. Han hade sedan kunnat känna, att spenen var våt. I protokollet redovisas liknande vittnesmål även från andra personer.

Major Morman försökte vid ett tillfälle skjuta haren och om den något säregna jakten berättade enligt protokollet

Pigan Guxe Jeppesd/otte/r i lundom 32 Åhr g/amma/l att först hon kom på Öen så kunde hon intet se haren; Men sedan fik hon se den wijd gärdesgården, som språng öfwer och hon med de flere effter, då Fruen sade till henne, att hon skulle se till om hon kunde taga den fatt; Men han wippade fram emellan händerne på henne, som en hwit skugga: Andra qwällen war hon och med och såg haren, då Herren sade om någon kunde peka på den med byssan wille han skiuta; Wittnet tog därföre i pipan och hölt rätt på lifwet på haren med mynningen ungefär ett qvarter ifrån kroppen, som hon tyckte, då bössan klickade första gången, och såg haren up emot gnisterna

på Herren, men rörde sig intet utan skiuhlade under med hufwudet, när det sedan andra gången small, kunde hon intet se den för röken, utan sade de andre, att han allenast rörde sig något utur rummet; Men hon gick med de flere straxt hem görandes elljest om densamma beskrifning som de andra, och att hon tyckte att den war intet större än en stor katt med sijd buk, i synnerhet när han satt.[1]

Helt övertygad om att det, som berättades för honom, var sant, lät major Morman fängsla Elna Hansdotter och höll henne under en tid inlåst i källaren på godset.

Elna Hansdotter var i femtioårsåldern och vanför sedan barndomen. Före tingsförhandlingarna hade hon förhörts av minst två präster och då bekänt, att hon i sin ungdom besökt en vis man för att få bot för sin sjukdom, att hon kunde några läsningar och visste hur man hindrade *bäckamannen* från att besöka korna. Det låg henne även till last, att hon erkänt en bön till Gud om hämnd på sina ovänner. Bönen hade hon bett, när hon efter föräldrarnas död blev bortkörd från hemmet på det gods, där de tjänat. Det gjordes vidare gällande, att folk i trakten ansåg, att hon kunde trolla och hyste fruktan för henne. Rätten fann det ej till fullo bevisat, att hon varit delaktig i de underliga och för mänskligt förnuft svårbegripliga händelser, som inträffat på Gedsholm, men dömde henne, för kännedom om signelser och bruk av dem samt för besöket hos den kloke, till åtta dagar på vatten och bröd och kyrkoplikt. Domen underställdes hovrätten.[2]

Det tjuvmjölkande djuret kallas varken i tingsprotokollet eller i en, av major Morman författad inlaga till tinget, där han redogör för händelserna på godset, för något annat än haren. Inte heller i denna rättegång förekommer några närmare uppgifter om haren, annat än beskrivningar där den sägs ha små, korta öron och ben och en stor buk samt upplysningen, att den diar kor.

Av de bevarade handlingarna att döma måste Bengta Bengtsdotter medvetet ljuga om sina iakttagelser. Hon kan givetvis den första

[1] Handlingar rörande trolldom och vidskepelse I. 24 okt. 1728. RA.

[2] Handlingar rörande trolldom och vidskepelse I. 24—26 okt. 1728. RA.

kvällen, en ko ej lämnat mjölk, ha inbillat sig att hon sett något, som hon uppfattat som ett tjuvmjölkande väsen, men när hon under de följande veckorna ständigt säger sig se det diande djuret hos korna och när hon uppger, att hon sliter det från kornas spenar, måste hon vara medveten om, att hon ljuger. Lögnerna skapar en uppjagad stämning på gården och ett par andra personer börjar också se haren, medan andra endast ser resultatet av dess framfart. När Bengta Bengtsdotter säger sig upptäcka hamnen av en kvinna tillsammans med tjuvmjölkaren, namnger hon genast hamnens ägare och pekar därmed ut Elna Hansdotter, en kvinna, som bor i närheten och som av traktens folk anses vara trollkunnig. Hon är huvudvittne vid tingsförhandlingarna och vidhåller enträget sina påståenden och försöker envetet få rätten att tro, att hamnen tillhörde Elna Hansdotter.[3]

Vid ett förhör inför domkapitlet i Visby den 14 oktober 1737 omtalades *bjären* av änkan Brita Biörns från Gothems socken. Hon var känd för att kunna bota sjukdomar och man ville klargöra vilka medel och formler, hon brukade därvid. Sina kunskaper om *bjären* tycks hon ha avslöjat självmant.

Q. huru hon botar boskapssiuka.
R. det kan jag intet.
Q. huru boskaps lycka förwerfwas.
R. det wet jag intet.
Q. huru miölken förloras.

[3] Av särskilt intresse är den tro på hamnskifte, som kommer till synes i protokollet. Två vittnen omtalade, att de sett hamnen av Elna Hansdotter och att den svävat över marken med bart hår, som delvis stod ut från huvudet. Rätten frågade, om det iakttagna varit likt en svart eller mörk skugga eller en människokropp, varvid vittnena uppgav att den liknat den utpekade kvinnan. Om kroppen varit klädd eller oklädd var svårt att avgöra, men den framstod som svart. Det ena vittnet påstod, att hon vid ett tillfälle tyckt, att kroppen varit iförd svart tröja och kjol. På frågan om hamnen gjorde någon rörelse, svarade det ena vittnet, att den endast syntes röra på huvudet, när den upptäcktes. Hamnen förföljdes vid ett tillfälle av flera personer ledda av de båda vittnena. När Elnas namn nämndes, skulle den ha saktat farten något och rört på huvudet. Slutligen försvann den in i Elnas stuga. När förföljarna trängde in där, kunde de inte se Elna Hansdotter, men när de frågade efter henne, reste hon sig ur sin säng och drog på sig särken. Det betonas, att hon hade legat naken i sängen, trots att klockan var omkring nio på morgonen. Jmf Strömbäck 1976. s 18 f.

R. de kunde achta sin miölk och intet spilla henne på jorden, så fick de wel beholla sin miölk och ingen fick macht med henne. Eljest om de få se bieren, när han holler på at di kon, så kan de ta strumpebandet och kasta öfwer honom, så får de se hwad det är, och miölken spricker ur honom.[4]

Kvinnan förhördes också inför häradsrätten den 21 februari följande år.

Efter hon i Consistorio nämbt biären, så tillspordes henne, hwad dhet är för slag?

I förstone sade hon sig dhet eij wetta, men sedan sade hon at dhet war pukens, satans, tyg.

Q. huru dhen seer uth?

R. dhe säja at han är skapad som en katta.

Q. huru man kan få fast dhen samma?

Dhet hon wähl i förstone sade sig eij wetta, dock sade hon omsider, at hon hördt säjas, at om dhe kasta strumpeband öfwer henne, så få dhe see, hwad dhet är för slag, och då spyr biären miölken uthur sig, som hon af boskapen sugit i sig.

Q. af hwem hon dhet hördt?

R. dhet kan hon eij minnas, ty dhet har hon hördt för lång tid sedan.[5]

Enligt de här citerade protokollen förefaller det, som om det är kvinnans egen uppfattning om *bjäran*, som kommer till uttryck. Hon kan ifråga om den knappast ha varit påverkad av rättens ledamöter. Vid häradsrättens förhör verkar hon ovillig att yppa, vad hon vet. Troligen inser hon, att det varit olämpligt att tala om något, som hon inte direkt tillfrågats om. *Bjäran* är fast förbunden med djävulen och trollkvinnor och det är farligt för henne, att röja alltför stor kunskap om sådana ting. Hon har hört, att *bjäran* ser ut som en katt och att man oskadliggör den med hjälp av ett strumpeband. När strumpebandet förmodas binda det övernaturliga väsendet, associeras till dess egentliga funktion. Det rör sig här om *likhetsmagi* — bandet binder och håller fast.

---

[4] Bjersby 1964. s 224.

[5] Bjersby 1964. s 224.

Trolldomsprocesser i Finland

Tjuvmjölkande väsen nämns i förbigående i två åländska mål. Benämningen *bjära* förekommer i ett protokoll från 1666 och i en förklarande parentes tillfogar skrivaren *trollhare*.[1] Väsendet kallas *bära* i ett trolldomsmål från 1667.[2]

Under år 1675 förekom en trolldomsprocess vid häradsrätten i Pedersöre socken, Österbotten. En kvinna, som dömts till döden för trolldom, angav, innan hon avrättades, andra trolldomskunniga för prästerna. Hon skall då ha uppgivit, att rådman Per Mattsons hustru Margaretha »skall hafva Bjäran och rida till Troll Packj».[3]

Vid ting i Tenala socken, Nyland, den 27 och 29 oktober 1683 behandlades ett trolldomsmål. Den anklagade var en gammal kvinna, som kallas Karin i Harparskog och bakgrunden till målet var osämja mellan Karin och folket i Spjutsböle. Enligt uppgifter i protokollet, vilka tillskrivs Karin eller Kajsa, som den anklagade också benämns, hade Spjutsböleborna för socknens kyrkoherde beskyllt henne för att stjäla *mjölk- och smörlyckan* från sina grannar och bruka olovliga medel därtill. Kyrkoherden hade därefter, enligt Karin, från predikstolen talat om trolldom och vidskepelse och under tiden sett på henne. Det retade henne och hon hade inför vittnen kallat honom en rödskäggig hund, som stod i predikstolen och skällde om vidskepelser. Hon hade också uttryckt sin ilska över Spjutsböleborna och deras skvaller och sagt sig ha för avsikt att bränna ner deras gård, om de fortsatte därmed.

Kyrkoherden, Jonas Petrelius, anklagade vid tinget Karin för hennes nedlåtande uttalande om honom och för att ha brukat trolldom. Huvudanklagelsen är, att Karin skulle ha tillverkat och haft en *bjära*, som samlat smör åt henne. Karins syster, en ladugårdspiga vid namn Helga, hade sagt sig ha sett en sådan. Då hon vid samtal med andra fört det på tal och även uppgivit sig tro, att *bjäran* tillhört hennes syster, fördes hon inför rätta som vittne.

[1] Hausen II 1894—98. s 292.
[2] Hausen II 1894—98. s 304.
[3] Söderhjelm I 1907. s 355.

Helga framhadhes och swaradhe, at Enär Kaisa slepper uth sin Boskap, löper hon 3 gånger omkringh dhem, medh Nyklar [4] Kättelringar och Eldh i handhen, och läser Fadher wår och Tierar dhem men dhoch sachta, så at intet Fremmandh hörer deth. Men at Carin hafwer Biera sadhe Helga sigh aldrigh weta, utan när Helga warit liten hadhe hon sedt et litet gråt Crean i skogen.

Q. Huru wiste ij at deth Crean war och heette Biera.

R. Iagh hafwer hördt folk så säija;

Men kyrkioherdn sadhe at hon skulle bekenna om den Biäran som hennes Syster Karin i Harparskogh haf/we/r? Swaradhe Helga, Aldrigh wet iagh om hon hafwer någon, noch har Bieran dijt min Koo, men iagh meente at dhet skulle warit min Systers Karins Biära, och gissa på henne som på andra Menniskior, effter Caisa altijdh haft mehra smör än som wij andhra.

Q. Hwar af weth ij at Bieran dijr ehr Boskap?

R. Iagh haf/we/r hördt af Andra at när Koon är blodigh om föttren och Molkar blodh, så skall Bieran hafwa dijtt henne.

Q. Huru wiste i iust gissa och Nämpna det warit Kaissas Biära, och ingens annans?

R. Det kom nu så hastigt i mun, men neckandes aldeles sigh weta dheth sant wara at Caisa den hafwa skulle.[5]

Enligt protokollet behandlades efter detta inledande vittnesförhör de skällsord, Karin givit åt kyrkoherden och hotet om mordbrand. Den anklagade bekände båda sakerna och uppgav att hon förgått sig, därför att hon utpekats som trollkvinna. Rätten tog så upp frågan om *bjäran.*

Karin blef tilfrågat, huru såssom hon plägar göra Biära? swarade sigh hört den giöras af gambla twaga stubbar och torra qwistar, och folke pläga så säija, bär hijt Smör, så mycket som du bär dyngia till Kyrkwäggen, men neckadhe sigh intet der af weta uthan dhe som sådant för henne sagt, äro länge sedan blefne dödhe, men icke wille nämpna någon, uthan sadhe een ifrån Pojo Skären den giordt, och enär Iesus Nämbdes dödde Biäran, då hustrun sacht skall du Nämpna stoorfar här, ingalunda, uthan nämpna Diefwuln, så får han lijff hwilket och skedt.

Q. Om Bieran då fick igen?

R. Intet weth iagh der af, Iagh talar effter annars tahl.

[4] nykla, dial. nystan i sht syd- och östsv. (Hellquist 1970. nykla.)

[5] Raseborg och Hattula dombok 1683. s 184h f. RA Hfs.

Q. Hwem har så för Caisa talt?
R. Iagh mins intet, dhe äro döda.[6]

Under det fortsatta förhöret erkände Karin, att hon löpte kring boskapen och läste Fader vår tre gånger, när hon första gången släppte ut den om våren. Det var också sant, sade hon, att hon givit sina djur salt och tjära. Spjutsböle — Anna och hennes mor — hade sagt henne, att det skulle vara hälsosamt för djuren. Då Karin inte medgav någon trolldomshandling fortsatte vittnesförhören.

Anna Henderssdotter i Spiutzböle framkalladhes, hwilken bekendhe at Helga gådt een gångh för henne och iämbrat sigh, at Biäran hadhe dijt hennes Koo, om Kyndermässa 1682, och sagdt att dedt warit ett hwijtt gråt Creatur; Då hadhe hon sagdt hwem skulle äga den Biäran? Helga swarat den Diefwuls Kaisa /:Min Syster i Harparskogh:/ äger den, och hadhe klöst Helgas Koo fötter alt blodiga och dijt Koon och är så stoor som een Strompa fullstoppat eller ett Koo lår emellan Knän och Klöfwen.

Alt detta tilstodh Helga sigh sagdt för Anna Hendersdotter, och sadhe sigh gissa att Caisa skulle hafwa Biäran, men sadhe sigh intet så wist wetha, uthan då hennes Koo blef dijdt, hadhe hon sedt ett hwijt Gråt Creatur löpandhes på berget och sadhe noch har Kaisa smöör Gudhi noch, men intet weth iagh hwar hon får dedt, Om icke Biäran bär till henne.
Q. Hwar af hon weth at Biäran hämptar smöör.
R. sigh hördt dedt säijas aff Caisa.[7]

Den anklagade fördes åter in för rätten, men var då berusad. Förhandlingen avbröts därför och uppsköts till måndagen. Karin och hennes syster togs under helgen om hand av länsman. Då målet återupptogs, påstod Helga bestämt, att Karin åtminstone förr haft *bjäran*, men att hon numera inte visste, då hon inte sett *bjärasmör* på några år. Rätten frågade ut henne om *bjäran* och hon omtalade, att den kom in i ladugården genom hålen till klavbanden och sprang ut, när folket kom dit, utan att de kunde se den. På frågan var Karin höll sin *bjära*, svarade hon, att folk sade den flög i skyn. Helga förefaller ha varit ovillig att uppge några närmare detaljer om hur

[6] Raseborg och Hattula dombok 1683. s 185h. RA Hfs.
[7] Raseborg och Hattula dombok 1683. s 186h f. RA Hfs.

bjäran tillverkades, annat än att den rullades ihop av tvagstubbar och torrt ris, men sedan rätten förmanat henne, sade hon sig slutligen vilja bekänna.

Karin fördes då in och Helga berättade, att de ungefär fyra år tidigare stannat hemma från kyrkan en påskmorgon. Karin hade tagit tvagstumpar och vältrat dem, läst Fader vår en gång och blåst på det tre gånger, varvid *bjäran* blivit levande, fått skinn och hår och varit ljusgrå till färgen. När den började röra sig, visade Karin den till granngården och sade, att den skulle dra smör, vilket den också gjorde. Hon uppgav enligt protokollet vidare, att den var tom när den sändes ut, men när den kom tillbaka, var den fullstoppad som en strumpa, när den sitter på benet. Karin nekade, men efter sin systers beskyllning sade hon sig tro, att *bjäran* fanns i Harparskog och Spjutsböle, men att hon inte visste vem som hade den. Däremot visste hon, att folket i Spjutsböle hade ormar i fähuset och att de gav dem mjölk i utställda koppar. Karin redogjorde även för andra vidskepligheter, som Spjutsböleborna skulle utöva för att stjäla *fiskelyckan* och *mjölklyckan* från sina grannar. Hon försökte också låta påskina, att Helga i skogen samlat material för att göra en *bjära*.[8]

Det förefaller uppenbart, att föreställningar om ett tjuvmjölkande väsen, *bjäran*, varit kända i trakterna kring Tenala under sista hälften av 1600-talet. Utmärkande för rättegången är, att både den anklagade och vittnena hänvisar till, att de hört andra tala om *bjäran*. Deras utsagor har sin grund i folkliga föreställningar. Helga återger egna upplevelser om hur hon både som barn och vuxen har trott sig se det tjuvmjölkande väsendet. Hon är även övertygad om, att den stulit mjölk från hennes ko. Sina iakttagelser har hon återgivit för andra och bland dem, som möjligen kunde vara ägare till väsendet, har hon räknat sin syster. Här framkommer uppgifter om hur tjuvmjölkaren tillverkades, hur den såg ut och vilken funktion den hade. Det sägs även, att den skadade korna, då den diade dem. Efteråt mjölkade de blod och hade såriga klövar.

[8] Raseborg och Hattula dombok 1683. s 184h—190h. RA Hfs.

Den anklagade kvinnan, Karin, stöder delvis sina uppgifter om *bjäran* på en berättelse hon hört. En *bjära* tillverkas, men faller död ner, när någon nämner Jesu namn. Kvinnan, som tillverkat den, ger den åter liv genom att åkalla djävulen. En vandringssägen, som återges i uppteckningar från 1800- och 1900-talet, är uppbyggd kring samma motiv. En kvinna tillverkar en *bjära* och ger den liv med formeln: »Stå i Djävulens namn!» En dold iakttagare får *bjäran* att falla ihop med en motformel: »Fall i Jesu namn!» I en del varianter sägs, att *bjäran* ges och fråntas liv ett flertal gånger, innan kvinnan tröttnar.[9] Protokollets redogörelse och sägnen uppvisar så stora likheter, att det förefaller troligt, att Karins berättelse bygger på en variant av sägnen. Detta understryks av frågan, som ställs till henne, om *bjäran* återigen fick liv, vilket tycks antyda, att frågeställaren hört det sagda förut och vill veta, om förloppet upprepades.

Bjärsmör omnämns i ett flertal personers utsagor och vid ett tillfälle uppger Karin sig ha hört, att man vid tillverkningen av *bjäran* skall säga till den att dra smör, som den drar dynga till kyrkväggen. Motivet att det tjuvmjölkande väsendet drar dynga förekommer i en i senare tradition känd sägen.[1] Det är av intresse, att man redan under 1600-talet kunde förknippa väsendet med en dylik hantering.

Vid häradsting i Pojo socken, Nyland, den 25—26 februari och extraordinarie häradsting den 10—11 september 1702 behandlades ett säreget trolldomsmål. Vice lagman Klas Uggla beskyllde bland andra sin hustru och släktingar till henne för förräderi och trolldom. Samma anklagelser riktade han också mot kyrkoherden i Pojo, Bengt Macrolander. Han hade, enligt Uggla, brukat *bjäror.*

Kyrkioherden beropade sig ännu på des oskylldigheet och Uglas Swagheet, som den der intet wiste hwad han hade för sig, begierandes att honom måtte blifwa betaget, des swåra och Faaslige Vthlåtelsser och förgripligheeter, effter som han snart hwarcken een eller annan der med förskonar, och föregaf Kyrkioherden sig intet weta hwad Bierar woro, Vthan Uglan som tahlar om dem, lärer wara Vnderrättadt om des beskaffenheet, hwilcken

[9] Tjuvmjölkande väsen II. kap. II. Sägner om tjuvmjölkande väsen.

[1] Tjuvmjölkande väsen II. kap. II. Sägner om tjuvmjölkande väsen.

sade dem wara sådanne som grå Katter och dij Köerne, och att Kyrckioherden tager bort alt Smör och musten der af, och hade nu 30: st: Bierar, af hwilcka Israel Nordberg /på Sjösäng/ iembwähl myckit Lijder å andra sijdan Siön, men han tager dem fatt om Nätterne sade Ugla, håller dem i Swantzen och steeker emot Ellden, sleppandes sedan bortt, då de hincka der effter några dagar, men blifwa igien styrckta af Kyrkioherden med Herrans Nattward som han tager uthur Follkets Mun och stoppar Bierarne i Swantzen . . .[2]

Domstolen ansåg, att Klas Uggla ej kunnat styrka sina påståenden, och att han närmast var att betrakta som sinnessjuk.[3]

De beskyllningar, som framförs i processen avviker inte nämnvärt från sådana, som framkommit i andra trolldomsmål, men Klas Uggla riktar dem främst mot personer av högre stånd och mot socknens präster. Han har utan tvivel en god kännedom om trolldomsväsendet och det är möjligt, att han fått den genom sin verksamhet som lagman. Hans uppgifter om *bjärorna* överensstämmer med traditionen, men är stundom starkt personligt färgade. I senare tradition omtalas, att tjuvmjölkande väsen kan ges liv genom nattvardsvin och oblat och att de kan oskadliggöras genom bränning.[4] Klas Uggla har utformat de samma motiven på ett individuellt sätt.

1711 nämns i en rättegång i Vörå socken, Österbotten, att kvinnor för att få *smörlycka* brukar laga mat »åt tomtgubben eller bjäran, som det här kallas».[5]

Trolldomsprocesser i Norge

Tjuvmjölkande väsen omtalas i norska trolldomsmål under benämningen *trollkatt*. 1658 anklagades i en Rogalandsprocess Njell på Laupstad i Eikersunds socken och hans hustru Ingeborg av en granne för trolldom. Ett vittne, som fyra år tidigare hade haft tjänst på Laupstad, berättade, att han då var natt sett en katt, vilken inte

[2] Hultman 1931. s 52.
[3] Hultman 1931. s 48—55.
[4] Tjuvmjölkande väsen II. kap. I.
[5] Wallén 1926. s 53.

liknade en vanlig sådan, komma ner från rökhålet. Han hade även lagt märke till, att Ingeborg hade ännu en katt inne i en bod. Den såg ut som ett »vette nøst» och kom endast fram var gång hon silade mjölk. Ordet *trollkatt* används inte, men i ett protokoll av senare datum från samma process noteras flera vittnesmål om *trollkattspy*.[1]

Kortfattade omnämnanden av liknande företeelser förekommer också i en rättegång i Vedle, Rogaland, 1680 [2] och i Sundfjord, Sogn og Fjordane, 1681.[3] Namnet *trollkatt* anges i det sistnämnda målet, men i ingetdera sätts väsendena i samband med mjölkstöld.

Betydligt fylligare uppgifter finns i protokoll från ett trolldomsmål i Vadsø, Finnmark, år 1689. Till tinget den 13 maj hade Michel Thorgersen låtit instämma underfogden Ole Andersen, som hade beskyllt Michels hustru Birgitte för att ha förorsakat, att Oles dotter blivit sjuk. Michel Thorgersen fordrade nu, att han bevisade sin anklagelse. Ole Andersen svarade för rätten och omtalade, att hans dotter varit sjuk, när han i februari kom hem från en resa. Man hade då berättat för honom om en händelse, som tilldragit sig den dag flickan blivit »maallös og svag», vilket fått honom att tro, att Birgitte förgjort hans barn. Flickan redogjorde, enligt protokollet, själv för händelsen på följande vis:

Bemeldte Ole Andersens Barn, Marthe, fremstoed. Hun var 14 Aar gammel og bekiendte saaledes, at hun gik i Fiæren at hendte noget Sand i en Kieres. Da kom en Troldkat rullendes, som var skabt som en Snelle, fuld av Garn, tyk midt paa og small til begge Enderne, som var sort og rullede sig paa Sandkieresten en 2 à 3 Gange og rullede sig af igien, naar hun vilde slaae efter ham. Men den tredie Gang, hun ramte ham med Skuffen, gik hand i Stökker og udrandt af ham som en Grus af Melk og Blod; men skindet lagde hun med Skuffen paa Kieresten og drog op med Kieresten.

Og da hun kom for Michels Dör, kom hans Qvinde, Birgitte Erichs Dotter, udgaaende og spurgte, hvad Tössen giorde. Hvorpaa hun indtet svarede.

---

[1] Mauland 1911. s 92, 97. Jmf Alver 1971. s 195 f.

[2] Mauland 1911. s 137 f.

[3] Alver 1971. s 196.

Den 3:die Gang, hun spurgte, sagde hun: »Slaaer du mit Folk. Det er min Sön, du slaaer. Du skal faae Skam, for det du slaaer ham.» Og i det samme forsvandt Troldkatten bort.[4]

Rätten fann, att det inte rådde något tvivel om, att Marthe blivit förgjord av trollfolk, men ansåg det inte bevisat, att Birgitte var den skyldiga. Eftersom bästa tiden för allmogens fiske var inne, förlängdes inte tinget, utan målet sköts upp till hösten. Vid höstttinget hade Ole Andersens dotter tillfrisknat, men vidhöll sin berättelse. Det ansågs klarlagt, att hon varit förgjord, men Birgitte fritogs från misstanken, sedan hon under ed hade förnekat all delaktighet i gärningen. Det kunde således inte ha varit hon, som kommit ut ur huset.[5]

Enligt den 14-åriga flickan är *trollkatten* orsak till osämjan mellan henne och den utpekade kvinnan. Hon beskriver väsendet som en spinnrocksspole och i senare tradition förekommer liknande beskrivningar i enstaka fall i norra Norge,[6] men är vanligare på Island.[7] Att det är ett tjuvmjölkande väsen kan anses klart, då det sägs innehålla mjölk. Protokollet från flickans vittnesmål ger intryck av att följa muntlig berättartradition. Tretalet används ett flertal gånger och det förekommer stående formuleringar av typ »den tredje gången hon frågade» och »i detsamma försvann trollkatten bort». Utmärkande är den dramatiska replik, som tillskrivs kvinnan, vilken innehåller både tretal och en tydlig stegring. När *trollkatten* omtalas som kvinnans son, anknyter uttrycket till ett motiv, som förekommer i isländsk tradition.[8]

Den 12 september 1730 förhördes en 13-årig föräldralös flicka, Sirie Jørgensdatter på prästgården i Øyers socken, Oppland. Sirie hade vuxit upp hos sin mormor, som avlidit föregående år, och hade spritt ut ett trolldomsrykte om henne och andra personer. Enligt protokollet, skall flickan inför prästerna utförligt ha berättat om färder till »Blaaekollen» och vad som tilldragit sig där. Hon skall också ha

[4] Rutberg 1918. s 95.
[5] Rutberg 1918. s 94 ff.
[6] Tjuvmjölkande väsen II. kap. I. Trollkatt etc.-området.
[7] Tjuvmjölkande väsen II. kap. I. Tilberi/snakkur-området.
[8] Tjuvmjölkande väsen II. kap. II. Sägner om tjuvmjölkande väsen.

uppgivit, att mormodern hade ett troll eller en katt, grå till färgen och rund som ett nystan. Mormodern hade fått väsendet av djävulen och hade det hos sig under sommarhalvåret. Katten sände hon ut att suga mjölk av grannarnas kor. Den bar hem mjölk eller smör och spydde vid hemkomsten upp det stulna i ett tråg. Smöret förde mormodern sedan till djävulen.[9]

Det finns ingen möjlighet att avgöra, om uppgifterna, som tillskrivs flickan, verkligen härstammar från henne. Hon har säkerligen blivit noggrant utfrågad av prästerna, men handlingen ger inga upplysningar om hur omfattande hennes svar varit.

Isländska rättsförhandlingar

En kvinna vid namn Sigríður Hálfdanardóttir begärde vid ting med Eyjafjörður-borna den 26 maj 1703 att med ed få bekräfta, att hon aldrig brukat en *tilberi*. Orsaken till hennes begäran förefaller ha varit ett rykte, som utpekat henne för denna art av trolldom. Trots att närvarande personer intygade, att Sigríður var ansedd som en from och hederlig kvinna, yrkades det på, att hon skulle få avlägga en ed, som förestavades henne. Hon skulle med handen på den heliga skrift inför Gud allsmäktig svära, att hon aldrig, varken som ung eller gammal, hade handskats med eller använt det djävulens verktyg man kallar för *tilberi*, att hon inte haft vilja, varit i råd eller dåd eller samråd med någon människa, levande eller död, för att bruka den i sitt hem eller någon annanstans. Sigríður avlade eden och den bekräftades av två andra kvinnor.[1]

Av protokoll från trolldomsprocesser framgår, att förtal och skvaller kunde föranleda en anklagelse om innehav av tjuvmjölkande väsen. För en enskild person kunde tillvaron bli outhärdlig och tvinga denne till att inför domstol söka bli befriad från beskyllningar. Ett

[9] Alver 1971. s 143 ff.

[1] Dóma- og Þingbók Eyjafjarðar. 26 maj 1703. ÞSÍ. Protokollet återges i Stefnir 2 1893. s 2 ff. och tingsförhandlingen omnämns i ett av svaren till frågelista VIII från Þjóðminjasafn Íslands. (Eyjafjörður. Hörgárdalur. /E.G./)

sådant förfarande kunde dock föranleda, att den hjälpsökande inte friades från ont förtal utan istället dömdes som skyldig till någon trolldomsgärning.[2] Myndigheternas nit i att söka överbevisa och fälla personer för dylika brott avtog efter hand under upplysningstiden, medan däremot ryktesspridningen fortlevde bland folket i bygderna. Från Island föreligger fyra dokument från 1800-talets första år, vilka belyser hur utsatt den enskilde individen var för sina medmänniskors vidskeplighet och skvallersjuka, och hur myndigheterna ännu fäste vikt vid att utröna om förtalet kunde innehålla någon sanning.

De händelser, vilka relateras i dokumenten, tilldrog sig i Eyjafjarðarsýsla och den hjälpsökande var en bonde i Sölvadalur, som anhöll om att få sin gård undersökt, för att det skulle kunna konstateras, att där inte fanns någon *tilberi.* Hans begäran stöddes av pastor Jón Jónsson i Möðrufell, trots att denne förefaller ha varit mycket upprörd över, att en sådan skulle vara nödvändig. De övriga handlingarna är en befallning om att undersökningen skall utföras och en redogörelse för hur den avlöpt.

P/ro/ M/emoria/.

Af því eg er að sannri raun um það kominn, að bæði nágrannar mínir og máske margir aðrir hafa mitt heimili forþeinkt um, að /á/ því sé hýst og alið af mínum eða minna völdum nokkurt djöfullegt illvætti, er fólk tilbera nefnir, sem það segir að steli mjólk úr málnytuskepnum sínum, en skaði sjálfar skepnurnar herfilega og menn segja að þetta satans dýr, eða hvað það er, kynni af mannahöndum að hertakast ef þeir fái að leita þar sem það sé fyrir, þessvegna bið eg yður, mitt góða yfirvald, fyrir guðs skuld, að skikka einhverja þá allra grannskygnustu og aðgætnustu menn til að leita að þessum tilbera á bæ mínum uppi og niðri, í krók og kring, sem allra bezt verður, upp á það að eg og mínir kynnum héreptir að fríast frá þessu skelfilega skammarrygti, að djöfull sé hjá oss í fóstri hafður, til að gera fólki skaða, eins og eg veit fyrir guði og samvizku minni, að þetta rygti er frá upphafi til enda fullkomnasta andskotans lygi.

Björk í Sölvadal, 16. Apríl, 1804.
Kristján Ólafsson.

[2] Se t.ex. ovan s 133 f.

(P/ro/ M/emoria/.

Eftersom jag har kommit underfund med, att både mina grannar och kanske många andra har misstänkt mitt hem för att hysa och mig eller de mina för att genom våra åtgärder ha skapat något djävulskt otyg, som man kallar för tilberi, och som de säger skall stjäla mjölk ur deras mjölkkreatur och på ett rysligt sätt skada djuren, och man säger att detta Satans djur, eller vad det vara må, skulle kunna gripas med människomakt om de fick leta där det fanns, därför ber jag Eder, bästa myndighet, att för Guds skull skicka några av de allra mest klarsynta och pålitliga män för att söka denna tilberi på min gård, uppe och nere, runtomkring, så som man bäst kan, för att jag och de mina hädanefter skulle kunna befrias från detta skamliga rykte, att vi skulle uppfostra en djävul för att skada människor, så som jag vet inför Gud och mitt samvete, att detta rykte från början till slut fullständigt är den ledes lögn.

Björk i Sölvadalur 16 april 1804.
Kristján Ólafsson.)

Til Hr. sýslumannsins J/óns/ Jakobssonar.

Svo blygðunarfult sem það er, að ennnú skuli finnast slíkar hjátrúarfullar innbyrlingar hjá fólki um þessháttar ónáttúrlegra hluta tilveru sem framanskrifaður Memóríal umgetur, eins nauðugur gerði eg það, að uppsetja þennan Memóríal til yðar veleðlaheita vegna sóknarmanns míns Kristjáns á Björk, þar hann og hans þykjast ei annars rólegir illrygtið umborið geta, nema sú eptiræskta leit framgeing verði, hverja, en þó eg áliti í sjálfu sér svo heimskulega að ei verði orðum að komið — að leita þess sem nokkurs sem ekkert er — hlýt eg þó nauðugur viljugur mannsins rólegheita vegna, að þreingja sjálfan mig til, heldur að leggja með en mót manninum, að hann fái bón sína um leitina uppfylta, það allrafyrsta skeð gæti, uppá það að þeir hjátrúarfullu og hrekkvísu meðal almúgans, sem þessa og þvílíka lygi temja sér, mættu heldur sér til blygðunar, á eptir reka nefið í þrekk sinnar eigin heimsku og illgirni.

Möðrufelli d/ag/ 17. Apríl, 1804.
J/ón/ Jónsson.

(Till Herr sýslumaður [3] J/ón/ Jakobsson.

Så skamligt som det är, att det ännu skall finnas sådana övertroiska inbillningar hos folk om dylika onaturliga sakers existens, som det framgår av

[3] Motsvaras i svenskan närmast av häradshövding.

ovanstående memorial, likaså nödsakad har jag känt mig att sammanställa detta memorial till Ers Högvälborenhet för min sockenman Kristján på Björk, eftersom han och hans familj icke eljest anser sig kunna bära skamryktet, om inte det ovan ombedda sökandet genomförs, vilket, även om jag anser det så dumt, att det inte kan med ord beskrivas — nämligen att söka det som inte finns — jag är nödsakad för denna mans lugns skull att tvinga mig själv att snarare yrka för än mot, att han skall få sin önskan om sökandet uppfylld så snart som möjligt, för att de övertroiska och spefulla bland allmogen, som bedriver denna och liknande lögner, efteråt till sin egen skam skulle få stoppa näsan i sin dumhets och ondskas träck.

Möðrufell 17 april 1804.
J/ón/ Jónsson.)

Uppá framanskrifaða Begjæring, beskikkast hér með /h/reppstjórarnir m/onsieu/r Haldór á Yxnafelli og m/onsieu/r Jón á Samkomugerði ásamt Gjordemoder madame Guðríði á Melgerði það allrafyrsta, að gjöra grandgæfilegustu rannsókn á Björk svovel hjá konu Kristjáns sem móður konu Kristjáns, samt í öllum híbýlum hjónanna, hvort þar finnst nokkur svokallaður andskota tilberi, eður merki til hans í bænum eður utan húsa, svoleiðis að þau með eiði síðan, ef þörf krefur, staðfesti þá nú gjörandi rannsókn, en þeirra undirskrifuð forrétting sendist skrifleg til sýslumannsins það fyrsta. Billeg ómakslaun betalar Kristján til viðkomenda.

Espihóli d/ag/ 17. Apríl, 1804. Rétt útkoperað testerar.
J/ón/ Jakobssen. J/ón/ Jacobsen.

(Med anledning av ovanstående begäran, beordras härmed hreppstjóri[4] m/onsieu/r Haldór på Yxnafell och m/onsieu/r Jón på Samkomugerði tillsammans med jordemodern Guðríður på Melgerði, att snarast möjligt utföra den noggrannaste husrannsakan på Björk, såväl hos Kristjáns hustru som hos Kristjáns hustrus moder, likaså i alla äkta parets byggnader, om det där skulle finnas någon såkallad djävulens tilberi, eller spår efter den inomhus eller utomhus, så att de sedan under ed, om sådan behövs, kan bekräfta denna föreskrivna husrannsakan, och deras undertecknade redogörelse skall skickas till sýslumaður snarast möjligt. Rimlig lön kommer att betalas av Kristján till vidkommande.

Espihóll 17 april 1804. Riktigt kopierat bekräftar
J/ón/ Jakobssen. J/ón/ Jakobsen.)

[4] Motsvaras i svenskan närmast av fjärdingsman.

Original forretning.

Anno 1804, þann 24. Aprílis vorum við undirskrifaðir til staðar að Björk í Sölvadal ásamt gjordemóður madame Guðríði Ólafsdóttur að Melgerði, eptir skikkun Hr. sýslumanns Jóns Jakobssonar af 17. þessa mánaðar, að gjöra grandgæfilegustu rannsókn hvort þar finnast kynni eður sjást merki til að þar væri nokkur svokallaður tilberi.

Var svo fyrst til skoðunar tekin kona Kristjáns Guðný Jónsdóttir, á hverri okkur virtist sem náttúrlegt mannshörund að öllu leyti — og þarnæst móðir konu hans Guðrún Jónsdóttir, 79 ára gömul að sögn; merkti þá gjordemóðirin Guðríður Ólafsdóttir, að líkamavöxtur ónáttúrlegur fannst á konunni fyrir neðan nafla svo sem keppur eður lint vatnæxli, en þó mjög stórt og lafði ofan eptir lífinu, en hafði þó réttan hörundslit, fyrir utan litla ákomu á neðra enda. — Sömuleiðis voru af okkur þar yfirskoðuð og aðgætt hús og búsgögn, og virtist okkur það vera í vanalegu ásigkomulagi. — Þessu til staðfestu eru okkar undirskrifuð nöfn.

Haldór Jónsson. Jón Jónsson.[5]

(Anno 1804, den 24 april befann sig undertecknade på Björk i Sölvadalur tillsammans med jordemodern madame Guðríður Ólafsdóttir från Melgerði på befallning av Hr. sýslumaður Jón Jakobsson, daterad den 17 dennes, för att noggrant undersöka om det där skulle synas eller finnas tecken på att det där existerade en såkallad tilberi.

Först undersöktes Kristjáns hustru, Guðný Jónsdóttir, på vilken det föreföll vara naturlig människohud på alla sätt — och därnäst hans hustrus moder, Guðrún Jónsdóttir, enligt vad som sägs 79 år gammal; då märkte jordemodern att det fanns en onaturlig tillväxt på kvinnan under naveln såsom en påse eller en mjuk vattensvulst, men ändock mycket stor, och denna hängde ned över livet, men hade ändock en naturlig hudfärg, bortsett från ett litet sår på nedre änden. — Tillika undersöktes hus och inventarier av oss, och allt tycktes vara i normalt skick. — Detta bekräftas med våra namnteckningar.

Halldór Jónsson. Jón Jónsson.)

---

[5] Sunnanfari II 1893. s 94. Originalhandlingarna finns på Det Arnamagnæanske Institut. (AM 960.)

Kristján på Björk hade vänt sig till pastor Jón Jónsson, vilken hjälpt honom att sammanställa en skriftlig begäran om en undersökning av hans gård, riktad till sýslumaður Jón Jakobsson, för att myndigheterna skulle kunna bekräfta, att det utspridda ryktet om att det på gården skulle finnas en *tilberi*, som Kristján själv eller någon av hans anhöriga skulle ha tillverkat, var osant. Skrivelsen är daterad den 16 april. Pastor Jónsson bekräftade att undersökningen var nödvändig, för att folket på Björk skulle få lugn och ro, men var samtidigt upprörd över den vidskeplighet i bygden, vilken gjorde att man måste söka efter något, som ej existerade. Hans följebrev är daterat den 17 april och redan samma dag beordrade Jón Jakobsson två av sina underordnade samt en barnmorska att företa en husundersökning på Kristjáns gård. De skulle om så behövdes kunna bekräfta den under ed, vilket innebär att saken kunde komma att behandlas vid tinget.

Undersökningen ägde rum den 24 april och det finns orsak att förmoda, att den snabbhet varmed ärendet expedierades inte enbart berodde på omtanke om Kristján och hans familj. Väl värt att märka är, att det företogs en noggrannare genomgång än vad som ursprungligen begärts, i och med att gårdens kvinnor examinerades av barnmorskan. Orsaken därtill var, att enligt traditionen skulle den kvinna, vilken tillverkat en *tilberi*, föda den genom att av en hudflik på underkroppen eller insidan av ett lår forma en spene, ur vilken väsendet skulle dia henne.[6] Jordemodern sökte efter en dylik spene på någon av gårdens kvinnor och fann på Kristjáns svärmor en onaturlig tillväxt under naveln, vilken likt en påse hängde ned över livet. Den hade dock naturlig hudfärg och i nedre ändan ett litet sår. Upptäckten bör ha övertygat barnmorskan om, att hon funnit en kvinna, som livnärde en *tilberi*, även om inventarier och hus för övrigt *tycktes* vara i normalt tillstånd. Säkerligen bidrog ett sådant resultat ej till att döda ett rykte, men det förefaller å andra sidan

[6] Tjuvmjölkande väsen II. kap. I. Tilberi/snakkur-området., kap. II. Sägner om tjuvmjölkande väsen.

inte heller, som om saken ytterligare prövats av myndigheterna. Man kan förmoda, att Kristján på Björk inte gjorde några vidare ansträngningar, för att han och hans familj skulle bli friade inför en domstol.

En rättsförhandling på Bornholm

Den 12 juli 1771 behandlades vid tinget i Hasle på Bornholm ett rykte, vilket spritts i trakterna. Det talades om, att korna på Hans Pedersens gård i Klemenskers socken skulle ha varit diade av »saa kaldte barer» och att bonden då skulle ha »indmanet» en kvinna på sin gård och avslöjat henne som skyldig. Därefter skulle han ha hämtat hennes man och med honom ingått förlikning och fått en summa pengar i skadestånd. Något namn på kvinnan, som skulle ha stulit mjölk, eller på mannen, som skulle ha friköpt henne från brottet, nämndes ej, men antydningar förekom, så att sockenborna hade förstått, att det var bonden Lars Andersen och hans hustru i Rutskers socken, som hade varit inblandade.

Lars Andersen hade därför bett om en utredning och att hans hustrus ära skulle återupprättas, vilket föranledde rätten att inkalla Hans Pedersen och tre vittnen, vilka skulle redogöra för ryktet och om möjligt ange vem, som spritt ut det. De hörda vittnena bekräftade förekomsten av skvallret och att meningen var att misstänkliggöra Lars Andersens hustru. Själva ansåg de, att det var käringprat och en av dem menade, att det härrörde från kvinnor i Hasle, vilka hämtade mjölk i gårdarna. Avslutningsvis avlade Hans Pedersen en ed, vari han högtidligen svor, att han inte haft någon del i vare sig gärning eller beskyllning. Han hade ingen kännedom om »indmanelse, igienwisning, forgiörelse, eller saadanne kunster». Ordet igenvisning kan antyda, att kvinnan enligt ryktet skulle ha varit i en förvandlad gestalt, när hon manades fram och troligt är, att hon själv tänktes ha varit en *bare*. Någon sammanhängande redogörelse för vad man egentligen berättade i Klemenskers och Rutskers socknar

förekommer ej i rättsprotokollet, men huvuddragen framgår av de frågor, vilka ställdes till vittnena. Hade de hört följande osv.[1]

Nedanstående sägen berättades i Rutskers socken vid tiden kring 1800-talets mitt:

Der skal have været saadan en Kone et Steds i Ruthsker for en 30 à 40 Aar tilbage, som drev Barasmørfabrikationen i det Store; men saa kom hun en Gang til en Gaard paa en Udkant i Sognet, og der fik hun da Skjæl for sit Hekseri. Manden der paa Gaarden kom saaledes engang ind i Laden og der saae han saadan et underligt Dyr, ret som en Hare paa 3 Been. Naa nu skal jeg ret give Dig hvad Du trænger til, tænkte han, og greb Grimen af den ugildede Hest og kastede over Dyret, og her stod da Kjællingen splitternøgen for ham. Han sendte da Bud efter hendes Mand og lod sige, om han vilde komme til ham og det samme Dag kantro. Manden kom nu, men maatte rigtignok ud med en temmelig Hoben Penge, for ellers skulde han nok vide, hvad han saa vilde gjøre. Han fik nu Pengene; men maatte saa ogsaa love, ikke at tale om det; hvorfor det ogsaa er blevet dulgt, for det maa ikke saadan snakkes.[2]

En jämförelse mellan sägenvarianten och rättsprotokollet från 1771 ger vid handen, att det föreligger ett samband dem emellan. Av protokollet att döma, tycks den historia, som då berättades, ha varit vag och konturlös och ha innehållit ett flertal detaljer, vars enda uppgift var att utpeka en bestämd person och hennes hemvist. Huvuddragen är dock desamma som i den senare sägnen. *Baren* tjuvmjölkar kor, en kvinna avslöjas, hennes man tillkallas och får betala ut en summa pengar. Den tjuvmjölkande kvinnan sägs i båda fallen komma från Rutskers socken. Det förefaller troligt, att det förtal, som varit i omlopp, med tiden utformats till en *lokalsägen*. Möjligheten att sägnen är äldre och har givit upphov till ryktena, på så vis att den knutits till en bestämd person, förefaller mindre trolig, eftersom den är av tydlig lokal karaktär och tycks ha fått sin fasta struktur efter det, att den behandlats vid tinget.

---

[1] Bornholms Nørre-herreds Tingbog 1771. s 156v—159h. LAS..

[2] Møller 1867. s 48. Ett kortfattat omnämnande finns även i Schmidt 1955. s 75 f.

Smörhöna

Vid ting i Slättäng i Vartofta härad, Västergötland, den 9 augusti 1677 uppmanades Lars Olofsson i Kyrkarp att förklara, varför han spritt ut ett rykte och beskyllt Sigrid Svensdotter i Utevångstorp »för een smörhöna». Han svarade, att han trodde Sigrid vara en ond människa, som kunde mera än hon borde. På sitt torp hade hon endast en ko, men trots det sålde hon mera smör än han själv, som på sin gård födde åtta kor. Det förefaller, som om mannen ansåg, att det var den omtalade *smörhönan*, som var orsak till, att kvinnan hade mycket smör och han själv litet. Några upplysningar om vad en *smörhöna* är eller hur den tänktes fungera lämnas inte i rättsprotokollet.[1] Trots det kan det knappast vara någon tvekan om, att det är fråga om ett dragväsen.

En *smörhöna* omtalas också vid en rättegång i Handbörds härad, Småland, den 15 juni 1733. Länsmannen anmodade vid tinget i Högsby nämndeman Joen Månsson i Abo, hans hustru Elin Håkansdotter, unge Joen Månsson och dennes hustru Ingeborg Månsdotter att fria sig från en beskyllning med avseende på trolldom, vilken riktats mot deras hus. Beskyllningen hade formen av ett allmänt tal, vilket misstänktes ha kommit från pigan Karin Månsdotter. Ett vittne, Christina Ramberg, var inte närvarande vid rättsförhandlingen men hade inlämnat en attest, vari hon påstod, att Karin berättat följande för henne och då åsyftat de ovan nämnda familjerna.

. . . at i abo woro 2ne granqwinnor, af hwilka den ena hade kiernat ock straxt fått smör om dagen, men den andra intet, ehuruwähl hon kiernade hela dagen till qwällen, andra dagen begynte hon åter kierna då kom den hustruns dotter in som snart kunde få smör, hwilken sade: I går kiernade I mor? I dag kiernen I med! Der till hustrun swarade sig intet kunna få så snart smör som flickans moder, ock undrade huru hon betedde sig dermed när hon kiernade, flickan sade: Min mor har en grå höna, den lägger hon under kiernan så offta hon kiernar; Hustrun bad flickan låna sig samma höna, hwilket skiedde ock hon fick smör, dereffter befalte hon flickan bära hem hönan igen det hon giorde, men hwad hände? om qwällen kom en man

[1] Vartofta härads dombok 1677. GHA.

till denne hustruns dörr hwilken hennes man såg när han gick ut at se hwem som bultade på dörren, som blef alt större dess längre man såg på honom, hwilken bad at hans hustru som kiernat om dagen skulle gifwa honom alt smöret medan det war hans, men wille bonden förbinda sig till honom med kropp ock siäl skulle han få så mycket smör han wille hwar gång han kiernade, Bonden bad gud bewara sig wäl gick in effter smöret ock fick det åt berörde långa spöke . . .[2]

Karin erkände att hon återgivit berättelsen för Christina, men förnekade att hon namngivit någon person i samband därmed. Berättelsen hade hon hört av en annan kvinna, Brita Jacobsdotter, vilken bekräftade att så var fallet. Inför domstolen angav den sistnämnda, att hennes sagesman var Kierstin Olofsdotter. Kierstin Olofsdotter hänvisades i sin tur till Brita Jaensdotter. Även hon var instämd till tinget och redogjorde för när och hur hon fått kännedom om sägnen. Det skulle ha tillgått sålunda, att när hon föregående vår slog hälften vatten i sin mjölk och gav sina barn att dricka, började de gråta. Två flickor, som gick »vallgummor», Brita Joensdotter och Maria Andersdotter från Staby, skulle då ha sagt till henne: »I skulle skaffa eder en höna så finge I både miölck ock smör.» Hon blev förvånad över yttrandet och återgav det senare för Brita Rahe i Staby och denna hade då berättat om de två hustrurnas egendomliga kärning. Eftersom Brita Rahe inte var närvarande uppsköts förhandlingarna, för att länsman skulle kunna samla in mera bevismaterial, som belyste saken.[3]

Att en smördragande höna omtalas i två helt skilda rättegångar kan knappast bero på någon tillfällighet. Det verkar rimligt att antaga, att det i äldre tid vid sidan av föreställningar om katt, hare och nystan, som drar mjölk och mjölkprodukter, även förekommit andra dragväsen i djurgestalt med samma funktion. Upphovet till den andra rättegången är, att en sägen knutits till de namngivna personerna. Enligt den är det en grå höna, som är det verksamma smördragande medlet. Anmärkningsvärt är, att samtliga sex sages-

[2] Handbörds härads dombok 1733. s 499 f. VLA.
[3] Handbörds härads dombok 1733. s 498 ff. VLA.

män, vilka i tur och ordning fört sägnen vidare är kvinnor. Det är självfallet ingen tillfällighet, utan beror på det ämne som behandlas, vilket tillhör ett kvinnligt arbetsområde. Det är även av värde, att ett vittne anger orsaken till och omständigheterna kring sin kontakt med berättelsen. På våren, när kreaturen lämnade mindre mjölk efter vintern, var hon tvungen att blanda ut mjölken med vatten för att kunna ge sina barn att dricka. Två flickor, som vallade kreatur och förmodligen hade hört sägnen, gav henne rådet att skaffa sig en höna. När hon för en annan kvinna nämnde detta fragment, återgavs hela sägnen för henne. Det är också möjligt, att det vid den tiden fanns en folktro på ett sådant väsen i Högsbytrakten, men i senare nordisk folktradition omtalas, så vitt jag har kunnat finna, hönor inte i samband med mjölk- och smörstöld.

En variant av sägnen har dock upptecknats på Gotland av P. A. Säve år 1866. Den lyder sålunda:

> Den ena bondhustrun i en gård fick alltid snart smör, då hon kärnade, men hennes grann-qvinna fick det blott med största svårighet. Denna frågade den förras lille son hur hans mor bar sig åt med kärningen och gossen berättade, att hon satte ett litet knyte under kärnan, läste:
> »Smör i byttor, smör i spann,
> Smör i bunkar alla!»
> och kärnade så några tag, hvarmed hon hade så mycket smör hon ville. Hon fick af barnet också låna det lilla knytet, begagnade det på samma sätt och fick grufligt med smör! Men, sedan hon i tysthet gifvit gossen knytet igen, talade hon om allt för sin man; och så satte de allt smöret ut i nystugan.
>
> Om natten bultade det på dörren och bonden gick upp och öppnade: der ute stod en karl (»den Håle»), som lofvade dem samma smörlycka. Men Bonden gick först in i stugan och talade med sin hustru, som låg i sängen och blef grufligt förskräckt. Och genast kastade de allt smöret ut för dörren, då bonden sade: »Ta' det, som hörer dig till, men jag vill inte ha' annat än det, som Gud ger mig.» — Men ändock fingo de ej sämre Smör-lycka än tillförne.[4]

I den gotländska varianten är det smördragande medlet ett litet knyte och ej ett levande djur, medan handlingen för övrigt, trots de

[4] Säve I: 2 1959. s 222 f.

nära 150 mellanliggande åren, är densamma. De två här redovisade varianterna förefaller vara de enda, som bevarats av sägnen. Möjligen kan den ha varit känd i Västergötland redan på 1600-talet, då det vid tinget i Slättäng 1677 uppges, att man talade om, att en kvinna hade en *smörhöna*.

Att avslöja ägaren till tjuvmjölkande väsen

Trollsmör eller *trollkäringsmör* var förr ett vanligt namn på smör, vilket härrörde från en kvinna, som troddes vara trollkunnig. Samma benämning brukades även på snabbväxande slemsvampar (*Myxomycétes*), och då vanligen på *Fulígo séptica*, vilka vid fuktig väderlek hastigt och oväntat skjuter upp på äldre trävirke och liknande platser. På grund av sin konsistens och färg kunde slemsvamparna uppfattas som smör och förbands därför i traditionen under andra namn med tjuvmjölkande väsen. De kunde även sättas i samband med andra övernaturliga väsen eller tros stamma direkt från trollkvinnor.[1]

När svamparna hänfördes till en tjuvmjölkare ansågs det, att denna hade diat allt för mycket och därför på hemvägen varit tvungen att lätta på sin börda. Svamparna sades vara spyor eller träck och kallades *bjärasmör*, *bäreskarn*, *trollkattspy* etc. Även i sådana fall uppfattades det dock som smör. Den som fann *trollsmör — bjärasmör etc.* kunde, enligt en spridd uppfattning, avslöja den trollkvinna varifrån det härrörde. Oavsett om hon ansågs ha stulit det med hjälp av ett tjuvmjölkande väsen eller på något annat sätt, kunde hon tvingas fram, om »smöret» piskades eller brändes.[2] I rättshandlingar redogörs för, hur man på detta sätt sökt avslöja trollkvinnor.[3]

[1] Se t.ex. Stockholms stads tänkebok. 3 sept. 1597., Hausen II 1894—98. s 366., Örebro län 35. s 547v f. SHA RA., Västmanlands län 20. s 676h f. SHA RA.

[2] I *Malleus Maleficarum* omtalas liknande metoder för att plåga trollkvinnor, som stulit mjölk. (Sprenger & Institoris II 1906. s 180 f.) Från kontinenten uppges, att trollkvinnan tros bli tvingad till platsen, när *trollsmöret* bränns. Hon skall då be att få låna något. (Hildebrand 1650. s 131 f.)

[3] Här kommer endast sådana rättsfall, där »smöret» genom sin benämning sätts

Vid ting i Vendels socken i Uppland fördes år 1617 till protokollet att:

Jöns Erichssons Piga i Grytteby Ella hade brent Bäre skarn om een Södagzmorgon med 9 hande slagz wedh, då hade dijtt kommit een qwinna och gådt igenom farstugun der af ähr kommit rychte att h. Anna Lasse Erichssons i Åbyggeby skulle hafua warit then samma, men för:ne Piga säger sigh inthet wetta hwem thet war vthan sågh een på ryggen som hadhe een hwit tröija, men icke wiste huem thet war . . .[4]

En man vittnade vid ett rättsmöte i Stavanger år 1658, att han åtta år tidigare hade bränt *trollkattspyor*. Det hade dock inte kommit någon till platsen. Vid samma tillfälle omtalade en kvinna, att hon hört talas om, att man på en gård funnit mycket *trollkattspyor* i fähuset och att en kvinna hade tagit det i en kruka och bränt det över en eld. En annan kvinna skulle då ha kommit springande och erbjudit dem som brände pengar, för att de inte skulle avslöja henne i bygden.[5] I protokollet från hösttinget i Sunne socken i Värmland, 1672, omtalas, att några kvinnor från Östmarks socken utfrågats om vidskepliga bruk med mjölk. En av dem säger »... sigh hafwa hörtt af sin Fadher at man skulle taga Pukelorttar /:Trollsmör:/ och settia emellan een gammal Skooståhla, och settia dhen på Ungnen, det skulle hielpa när Boskapen ähr skiämbd.»[6]

De anklagade i de ångermanländska rättegångarna förhördes om *trollsmör*, vilket de sammanförde med *bäran*.[7] Under hösten 1674 omtalade flera personer, att de bränt *bäreskarn*. En kvinna misstänkliggjorde inför trolldomskommissionen en annan genom att berätta,

---

i samband med tjuvmjölkande väsen, att behandlas. — Ett visst intresse har emellertid en uppgift om *trollsmör* från Uppland 1674. I Ryds socken brände en präst tredjedag påsk vid åttatiden på morgonen *trollsmör* med nio slags lövved. Omkring klockan fem på aftonen kom en kvinna dit och henne beskyllde han för att vara trollkäring. Här framgår, att det är den första kvinna, som kommer till platsen *efter* bränningen, som blir misstänkt. I detta fall var tidsintervallen nio timmar. (Linderholm okat. 411 b. Uppsalakommissionen. UUB.)

[4] Edling 1925. s 19.

[5] Mauland 1911. s 96 f.

[6] Almqvist I 1969. s 56 f.

[7] Kommissionsrätt i Västernorrland 1674. Härnösands stad. s 4., Säbro gäll i Härnösands stad. s 7 f. RA.

att denna ej velat vara med och bränna *bäreskarn* vid fäboden en midsommarnatt av hänsyn till trollkvinnan. Den beskyllda uppgav däremot, att orsaken till hennes ovilja varit rädsla för trollkvinnan.[8]

Tidigare under hösten 1674 hade trolldomskommissionen i Härnösand behandlat ett mål mot en äldre kvinna vid namn Elisabet. Hon var gift med målaren Kristoffer Larsson och kallas i protokollen för Elisabet målars eller målar Lisa. Hennes mor hade under sin livstid ansetts vara trollkvinna och samma rykte hade Elisabet och hennes systrar fått. Boskapen i grannskapet hade, enligt vittnen, uppträtt på ett säreget sätt, när den nalkats Elisabets gård och det ansågs finnas starka skäl att antaga, att hon var trollkunnig och ansvarig för det *bäreskarn*, som upptäckts i trakten. Elisabet hade kommit, när man bränt det.[9] Vittnesmålen finns bevarade i två skilda protokoll, dels Samuel Skuncks privata anteckningar och dels det officiella protokollet fört av Karl Falck. Här nedan återges de avsnitt, som behandlar *bäreskarnet*.

Skuncks protokoll

1. Erich Clemenetzsson hört seda/n/ . . . 4 åhr i Erich Ehrs. Smedia att hon woro trullkiäring kommitt och sopat i hop trålsmörs askan i een kruka.

Falcks protokoll

1. Erich Clemetssonn berättade sigh warit i Erich Erssonns Smidia för 4 Åhr sedhan, och då blef omtahlt af mångom som dher församblade woro, At Måhlar-Lijsabett har kommit Löpandes till dhem som höllo på bränna Trullkäringe smöhr eller bähre skarn på hällan, Sedhan hafwer hust: Elisabett kommet dhijt och soopadt ihoop askan, sampt bårtburit i en kruka. hwar af tanken på henne kom, att hon skulle skylldigh wara.

[8] Kommissionsrätt i Västernorrland 1674. Säbro gäll i Härnösands stad. s 175. RA., Skuncks protokoll. s 194. UUB.

[9] Kommissionsrätt i Västernorrland 1674. Härnösands stad. s 37 ff. RA.

2. Ehrich Ehrsson Smed sade sig det samma hört. Jt/em/ att modren, har warit i stoort rychte, att desse 2 dottrarna hafwa och warit i thal. har Smeden siälf och sådant trålsmör offta bränt då lijsa 2 gånger uthan ärende skall inlupit.

2. Erich Erssonn Smedhen Contesterade dhet samma, såsom och bekiände sigh brendt Trullsmöör, på sitt Smediestädh några gånger, och i dhet samma hafwer Måhlarrelisbett kommet till honom löpandes i Smedian Vthan något ährende, och allenast frågadt effter dhe andre Qwinfollken.

3. Jöns Måns hustru h: Margita Larssdotter . . . aflade edh för några åhr sedan tog een pijga ett trållsmör och brände, pijgan war granpijga hete Malin, och då kom hon h. Lijsbeta löpande och tog askan i een kruka under p|re|t|e|xt att taga eldh. Jag och pijgan loge, men sade intet åth henne. Omsijder kom mannen hem och kiände elak lufft då wijsade honom alt han derföre berycktat henne. men h. lijsbet aldrig tagit der i.

3. Bem/äl/te hust: Margretha wittnade effter aflagd Edh å book för några Åhr sedhan sutet något bähreskarn på hennes huusdörrar eller Trösklar, dhet een Pijga Malin togh och brände uthj dheres stuffwa Vth medh Spijsstollpen, enär dhet war mästedeels brändt och ingen inkom, sadhe Pijgan, Gudh nådhe oss, här kommer ingen in, rätt som hon dhet sadhe, kom hust: Lijsabett in och frågade hwadh dhe steekia, dher medh gick hon till Spijsen och satte sigh, begynte röra uthi bem/äl/te Bäreskarn som dhe brändt hadhe, medh en sticka, spottade dher oppå 3 gånger och omsijder medh sigh bårttbahr i en Kruka, intet omtahlandes något annat ärende . . .

4. h. Brijta Nilss Mårtenssons inkom, sade sig hört af h. Margita Larssdotter, att hon hade funnit barraskarn mz många slags wedh /bränt/ och då kom h. Lijsbeth till henne, rörde ther i spåttade, sehn obs: tog det sehn i een kruka. — — — om Smörs

4. Hust: Britta Nills Mårthenssonns . . . Afladhe så sin wittnes Edh och der effter berättade hust: Margretha Jönns Månssonns för henne sagdt, Att förbem/äl/te Bähreskarn brändes hoos henne och hust: Elisabett inkom wedh samma tilfälle och togh dhet

troll brännandet, tilstod sig det hört af h. Margreta i pijgans närwarelsse . . .[1]

bårtt. Samma rela/ti/on sadhe hon af hust: Margretha hördt wedh pass itt Åhr sedhan, lijka så tillstodh hon dhet hördt aff Pijgan Malin Nills dotter som då tiente dher.[2]

Tillsammans ger de båda protokollen så pass goda upplysningar, att det verkliga skeendet kan rekonstrueras. De omtalade händelserna ligger omkring fyra år tillbaka i tiden. Två kvinnor, hustru Margareta och pigan Malin hade funnit slemsvamp på tröskeln och bränt den på spishällen. Den första, som kommit in i stugan, var Elisabet. Hennes ärende var att låna eld och hon gick därför fram till spisen och petade ner några glöd i en kruka, som hon hade med sig. De andra kvinnorna trodde, att de tvingat fram henne och ansåg det bevisat, att hon var en trollkvinna. Sedan berättade de för Margaretas man, vad som hänt och tillsammans spred de ut ryktet. Männen avhandlade det inträffade i smedjan och möjligen inspirerade detta smeden att själv bränna svamp. Det kan eventuellt ha hänt även då, att Elisabet vid något tillfälle haft ärende till smedjan.

De snabbväxande svamparna kallas i Skuncks protokoll på fyra ställen för *trollsmör* och på ett för *barraskarn*, i Falcks protokoll på ett ställe för *trollsmör*, på ett *trollkäringsmör* eller *bäreskarn* och på tre ställen enbart *bäreskarn*. Samtliga benämningar torde ha förekommit i rättssalen. Det förefaller sannolikt, att kommissionsrättens ledamöter i första hand brukat termerna *trollkäringsmör* och *trollsmör*, vilka ofta förekommer i mellersta och södra Sverige, medan ortsbefolkningen främst använt uttrycket *bäreskarn*. Professor Skuncks stavning av ordet kan vara förorsakad av en genuin dialektform, då ett sådant uttal finns belagt både tidigare i protokoll och senare i uppteckningar från Jämtland och Ångermanland.[3]

[1] Skuncks protokoll. st 1—2: s 39, st 3—4: s 108 f. UUB.

[2] Kommissionsrätt i Västernorrland 1674. Härnösands stad. st 1—2: s 37, st 3—4: s 39 f. RA.

[3] Hauge 1964. s 102 f. Jtl, Ragunda., ULMA 8522. 15—16. Ågl, Nordmaling., ULMA 23019: 95. 15. Ågl, Nordmaling. Jmf ovan s 128 f.

2. Sammanställning av uppgifter från trolldomsprocesser

Benämningar. I de bevarade handlingar från nordiska trolldomsprocesser, som undersökningen omfattar, förekommer 14 olika benämningar på tjuvmjölkande väsen. Handlingarna, som till största delen utgörs av protokoll från rannsakningar och rättegångar, härrör från ett femtiotal olika orter. Vid samma rättegång uppges i ett flertal fall mer än en benämning, vilket möjligen beror på, att rättens ledamöter inte brukar den samma som de anklagade och vittnena. Det går ej att med bestämdhet avgöra, vilka av de närvarande i rättssalen det är, som använder de beteckningar, som förs till protokollet av skrivaren. Av materialet att döma förefaller det, som om man inom ett och samma område kan ha haft mer än ett namn på det tjuvmjölkande väsendet.[1]

Vanligen härrör benämningen från väsendets funktion eller utseende. Till den första gruppen hör: *bjära* (*bära, bare*), *bärare* (*bjärare*), *mjölkbära, trollbära* och *tilberi* (den som bär till), vilka kan härledas till verbet bära.[2] Till den andra gruppen hör: *katt, trollkatt, hare, berghare* och *trollhare. Bärkatt* och *mjölkhare* kan räknas till båda grupperna. Helt utanför denna indelning faller benämningarna *puke* och *kratte. Puke* förekommer i protokoll från Härjedalen och Jämtland. Utanför dessa landskap används ordet *puke* i Norden, framför allt i äldre men även i senare tid, som namn på en djävul eller på djävulen och det kan här ha samma betydelse. Ordet *kratte* förekommer lokalt i ett mindre antal protokoll från Dalarna och Hälsingland och betecknar ett ont väsen. Endast i Orsa och Alfta — Ovanåkers socknar brukas det i samband med tjuvmjölkare. I senare

[1] Uppgifter från trolldomsprocesser har sammanställts i tabell VII och appendix. I följande avsnitt hänvisas med nummer till tabell och appendix, där källhänvisning ges.

[2] Detta förhållande förefaller ha varit känt redan under processernas tid. Kyrkoherden Elvius skrev 1671 en sammanfattande redogörelse om trolldomen i Rättvik och i denna påpekade han, att *bärornas* uppgift var att dia korna och bära mjölken till sin ägare. »Der af the sitt nampn hafwa Bära, portare.» (Trolldomsväsendet i Rättvik 1670—71. s 232. VLSB.)

tradition kan *kratten* (jmf *skratten*) vara en benämning på den onde.[3] Förleden i *trollbära*, *trollkatt* och *trollhare* framhäver väsendets förbindelse med onda makter. Namnet *berghare* (*biergahara*) utpekar däremot inte väsendet som övernaturligt. Det är känt från senare tid och kan jämföras med holländska *berghaas* och tyska *berghase*.[4]

Den vanligaste beteckningen på det tjuvmjölkande väsendet i rättshandlingarna är *bära*, vilken föreligger i protokoll från 20 olika orter och från inalles ett sjuttiotal förhör från främst Dalarna och Ångermanland, men även i enstaka fall från Västerbotten, Jämtland, Härjedalen, Hälsingland, Uppland och Åland samt i en handling, som hänvisar till en rättegång i Albo härad, Småland. *Trollbära* används i ett brev från Svea Hovrätt, rörande en dom över en kvinna från Ångermanland, och i en läsning, som återges vid en värmländsk rättegång. *Bärare* omtalas främst i förhör, som hålls i Ångermanland och Västerbotten. Benämningen förekommer också i ett förhör, som hålls i Orsa socken i Dalarna. Tillsammans rör det sig om ett trettiotal förhör från nio olika orter och i ett fall återges den med brytning. Formen *bjära* används i en rättegång från vardera Småland, Gotland och Åland och i fyra finländska processer. Tjuvmjölkaren kallas *mjölkbära* i en ångermanländsk rättegång och i handlingar från ett defamationsmål på Bornholm finns benämningen *bare*. Vid en liknande förhandling och i en förundersökning omtalas *tilberi* på Island.

Katt förekommer som enda benämning på väsendet i en svensk och två norska rättegångar och används som synonym till *trollkatt* i Söderala socken, Hälsingland, 1597 och i Umeå socken, Västerbotten, 1598. Beteckningen *trollkatt* uppges också jämsides med *bäru* i en senare rättegång i Umeå socken, samt i två norska processer. *Bärkatt* omtalas vid två förhör med samma person i Gävle och före-

[3] ULMA 11120. 37. Dlr, Lima. — En utförligare redogörelse för orden *puke* och *kratte* och deras användning ges i Tjuvmjölkande väsen II. kap. I. Benämningar.

[4] SAOB. berg-hare.

kommer parallellt med *bära* vid en rättegång i Ångermanland. Samma benämning återfinns även i en dom från Svea Hovrätt över en kvinna, som stått inför rätta i Härnösand.

I södra Sverige kallas tjuvmjölkaren enbart *hare* i protokoll från fyra rättegångar och i två andra enbart *mjölkhare*. Den benämns både *hare* och *mjölkhare* i en process och i en annan *hare*, *mjölkhare* och *berghare*. Skrivaren vid ett förhör på Åland anger inom parentes namnet *trollhare*, när förhörsledaren efterfrågar *bjäran*. (Se karta II, s 208.)

Utseende. Det djur, som trollkvinnor skapar, ser ut »som en stobbott katt» enligt protokollet från rättegången i Söderala socken, Hälsingland.[5] Adjektivet anger en egenskap hos mjölktjuven, som särskiljer den från en normal katt och man kan förmoda, att det avses därmed, att den var stubbsvansad. Vid senare trolldomsprocesser beskrivs det tjuvmjölkande väsendet som en spole, ett nystan, en katt eller en hare, men det betraktas i samtliga fall som ett levande väsen, vilket till sitt utseende mer eller mindre liknar ett djur. En flicka från Vadsø socken i norra Norge berättar om ett möte med *trollkatten*, »som var skabt som en Snelle, fuld av Garn, tyk midt paa og small til begge Enderne, som var sort og rullede sig».[6] När en kvinna i Tenala socken i södra Finland skall beskriva *bjäran*, liknar hon den vid en grå strumpa, tom vid utsändandet och full vid hemkomsten.[7]

Väsendet beskrivs i Norge och norra Sverige vanligen som ett grått nystan och det jämförs med en kattunge eller en katt. Ett vittne i en norsk rättegång i Rogaland påstår, att en man och hans hustru, som hade en gård i Eikersunds socken, hade två katter, vilka inte var som vanliga sådana. Det uppges, att den ena såg ut som ett »vette nøst», samt att man i trakten ofta funnit *trollkattspy*.[8] Vid en annan norsk rättegång berättar en man, att han vid ett besök på en gård sett ett grått djur, som när det förflyttade sig trillade runt

[5] Nr 1.
[6] Nr 96.
[7] Nr 90b (29/10).
[8] Nr 93.

så hastigt, att han knappast kunde se något huvud på det. Sonen på gården skulle då ha sagt till sin mor: »Slikt skulde De halda inne naar det er framandfolk paa garden.»[9] 1730 uppger, enligt protokollet, en flicka, som förhördes på prästgården i Øyers socken, Oppland, att hennes mormor om sommaren hade en katt till låns av djävulen och »samme trold eller katt forklarede hun vor graae af colleur og rundt som een nøste».[1]

Vid ting i Lillhärdal, Härjedalen, 1668 påstås, att *puken* rullade som ett grått nystan [2] och vid en rättegång i Härnösand, Ångermanland, några år senare beskriver en kvinna *bäran* och säger, att den »är stoor som een grå Katt, doch Kringlodt som ett Nöste hafwandes Mundh».[3] Vid ett förhör i Lövånger, Västerbotten, påstår en pojke, att *bäror* »see Vth som ett grått Nystan, hafwa 2 Ögon och tillra fram när de löpa».[4]

De beskrivningar av tjuvmjölkande väsen, som lämnas i protokollen, är vanligen korta och ofullständiga och ofta uppges endast färg och storlek. Således sägs i handlingar från rättegångarna i Dalarna, att *bärorna* är stora som kattungar, katter, hundvalpar och hundar.[5] I ett enstaka fall påstås *bäran* vara en katt.[6] När väsendet beskrivs i rättegångar från landskapen norr om Dalarna, liknas det vid ett grått nystan av samma storlek som en katt och protokollen ger ett intryck av, att befolkningen allmänt uppfattade tjuvmjölkaren på detta sätt. En sådan enhetlighet saknas i handlingarna från dalaprocesserna, där uppgifter om färg och storlek varierar. Den grå färgen är visserligen vanligast även där, men färgerna svart, vit och röd förekommer också. *Bäran* sägs i ett fall ha två ben och i ett annat uppges den vara fyrfotad.[7]

---

[9] Nr 94.
[1] Nr 97.
[2] Nr 48.
[3] Nr 56.
[4] Nr 78.
[5] Nr 22 (3/9), 29, 25, 23, 27.
[6] Nr 31.
[7] Nr 34, 22 (3/9).

Prosten i Mora, E. Skragge, skrev i en relation över trolldomsväsendet i Älvdalen och Mora socknar under åren 1668—69, att de anklagade hade *bäror*, vilka såg ut som kattungar [8] och det är möjligt att man i de här processerna, med uttryck som att *bärorna* var stora som katter och hundar, avsett, att tjuvmjölkarna liknade dessa djur. Trollkvinnor sägs även i två skilda rättegångar i Dalarna ha en fågel, som de fått av djävulen och vars uppgift varit att stjäla matvaror till sin ägare.[9]

Skragge nämner fågeln i sin relation, där han också uppger, att trollfolket av djävulen får dockor, som så småningom växer upp och blir deras *bärare*.[1] Länsmannen i Mora berättar i ett brev, att Satan delar ut *bäror* till barn och att han kallar dem för små hästar.[2] Uppgifterna om dockor och hästar förefaller stamma från vittnesmål av barn, som säger sig ha fått leksaker i Blåkulla. Pojkarna uppger, att de fått små, levande hästar och flickorna att de fått dockor. Påståendena härrör från barnens önsketänkande och har ingen grund i genuin folktro.

Som tidigare nämnts omtalas från Söderala och i Skragges relation, att tjuvmjölkaren ser ut som en katt. Vid ett tillfälle anges i de bohuslänska processerna, att en kvinna har vita *katter* som mjölkdragare [3] och i ett förhör i Visby påstår en kvinna, att *bjären* är skapad som en katta.[4] I en finländsk rättegång i Pojo, Nyland, förekommer också uppgifter om, att *bjäran* är en katt, som är grå till färgen.[5]

När tjuvmjölkande väsen omtalas i rättegångar i södra Sverige, beskrivs de alltid som djur och vanligen som harar. Sådana uppgifter föreligger från Skåne, Småland, Västergötland och Bohuslän. En kvinna från Källby socken, Västergötland, beskriver *mjölkharar*

---

[8] Kröningssvärd III 1849. s 62.
[9] Nr 28c, 29.
[1] Kröningssvärd III 1849. s 65.
[2] Kröningssvärd II 1846. s 72.
[3] Nr 10.
[4] Nr 86.
[5] Nr 91.

och anger, att de var »som harrer med långa smalla Öron Och swartta Öggon och smalla fötter medh klöfwar på»[6] och vid ting i Örslösa socken 1665 berättar vittnen om harar med svarta öron, långa som knivslidor.[7] Många personer lämnar år 1728 vid ting i Mörarps socken, Skåne, uppgifter om ett tjuvmjölkande djur, som alla dock inte haft förmåga att se. Ett vittne uppger, när han ombeds beskriva den underliga haren, »att den war hwit, med små spitzuge öron, en twärhandz lång och något tiock rumpa, swartaktig på ryggen, med små stackuga ben, och när han war wähl mätt, hängde buken sijdt neder.»[8] (Se karta III, s 209.)

Tillverkning. Det är med få undantag kvinnor, som anklagas för att ha tjuvmjölkande väsen. Uppgifter från de stora processerna i norra Sverige intar dock en särställning. Barn påstår sig i vittnesmål och bekännelser ha haft sådana och orsaken därtill är, att de vill framhäva de utpekade kvinnornas skuld, då de mestadels uppger sig ha fått väsendena som gåva av sina läromästare eller av djävulen, efter det att de förts till Blåkulla. Några traditionella föreställningar om barn som ägare till tjuvmjölkare föreligger inte.

Det är endast djävulen och fullt utlärda trollkvinnor som sägs kunna tillverka tjuvmjölkande väsen. En kvinna från Älvdalen påstås ha tagit *bäran* i arv efter en släkting[9] och i en norsk process antyds, att trollkvinnan haft sin katt till låns av djävulen under sommarhalvåret.[1]

Det förefaller, som om det i tjuvmjölkande väsen nästan alltid troddes ingå någon beståndsdel, som härstammar från kreaturen. En produkt från boskapen — smör — finns med i den uppräkning, som förekommer i protokollet från Söderala socken 1597[2] och från Älvdalens och Lillhärdals socknar omtalas mjölk.[3] I över en tredjedel av

[6] Nr 6.
[7] Nr 7 (21/2 1665).
[8] Nr 85.
[9] Nr 26.
[1] Nr 97.
[2] Nr 1.
[3] Nr 22 (3/9), 23, 28a, 48.

de mera utförliga beskrivningarna av hur väsendet tillverkas nämns, att hår skall ingå.[4] Det kan vara den enda angivna beståndsdelen. För övrigt omtalas kvastar eller delar av kvastar,[5] tvagor och granviskor,[6] tyg och klutar,[7] tråd och garn [8] samt knutar.[9] Enstaka uppgifter finns om ämnen som skakelträ och skakelvidjor,[1] naglar,[2] sakrament [3] m.m. Det kan nämnas, att föremålen som används skall vara gamla och utslitna [4] och att knutarna skall tagas från början av en väv.[5] Vad som uppräknas återfinns mestadels i beskrivningar av tillverkning i senare tradition.

Själva tillverkningen uppges gå till på olika sätt. Håret kan kavlas eller flätas ihop till ett nystan, i vilket kvinnan droppar blod från ett finger. När det är gjort blåser hon liv i det. Motiven med blod från ägaren [6] och livgivning genom att blåsa [7] betonas kraftigare i de tidigare processerna än i de senare. Det förstnämnda motivet finns med redan i 1500-talsmålen och båda omnämns i Boteå socken 1635, där det uppges, att »truldoms meniskior schiära sigh i lille fingret och dröpa blooden i mun vpå bhära och sedan blåssa lif uti dem.»[8] En kvinna i Tenala socken, Nyland, berättade enligt protokollet, att hennes syster gjorde *bjäran* på så vis, att hon tog gamla tvagstumpar och vältrade dem på bordet, blåste tre gånger på det och läste Fader vår, varvid den fick liv.[9] Något förvanskat förekommer motivet med blod i förhör i Skogs socken, Ångermanland, under de stora processerna. Några barn vittnar mot kvinnor, vilka de bland annat beskyl-

[4] Nr 16, 17, 21, 54, 60a, 62a (16/3 1675), 72, 76.
[5] Nr 1, 21, 48, 53, 72.
[6] Nr 1, 21, 37, 53, 90a (27/10), 90b (29/10).
[7] Nr 22 (3/9), 48, 63.
[8] Nr 60a, 69a—e.
[9] Nr 22 (3/9), 28a, 48, 53, 57a, 62b (31/10 1674), 63.
[1] Nr 21.
[2] Nr 62a (16/3 1675).
[3] Nr 13b, 14.
[4] Nr 22 (3/9), 28a, 37, 90a (27/10).
[5] Nr 53, 57a.
[6] Nr 1, 2, 13b, 17, 62a (16/3 1675), 63, 76.
[7] Nr 13b, 16, 21, 90b (29/10).
[8] Nr 13b.
[9] Nr 90b (29/10).

ler för att ha tagit blod från dem och droppat i gråa nystan. En pojke säger om en hustru, att »hon tog bloden aff hans lillfinger och låte den Vthi ett lijtet grått garn nystan som syntes wara lefwandes».[1]

När ett flertal ämnen ingår vid tillverkningen kan det uppges, att mjölkdragaren rörs ihop med fingret, handen, en kräkla, en käpp eller en stör.[2] Handlingen skall enligt flera uppgifter utföras motsols.[3] Vid några tillfällen anges även platsen, där väsendet skall sättas samman. En flicka säger att det sker i en korsväg,[4] en annan på ladugårdsgolvet, över elden i spisen eller i bastun.[5]

I Älvdalen berättar de förhörda, att man under tillverkningens gång skulle svära och banna.[6] Det förefaller, som om flickorna utfrågats om de formler, som skulle användas, men att de, då de inte kunnat uppge några sådana, istället sagt, att de fått hjälp av Satan vid tillverkningen.

Av ett protokoll från Orsa framgår, att rätten försökt få en anklagad att återge formler, som brukats vid livgivningen av tjuvmjölkarna och det uppges, att kvinnan påstått sig använda orden »fanen tage . . .»[7] Säkerligen kände hon inte till någon läsning utan lämnade ett svar endast för att slippa ansättas mer på den punkten. En kvinna i Västerbotten omtalade, att medan man gjorde *bärare*, lästes »alt det som Ondt är» och mellan varje besvärjelse Fader vår.[8]

De anklagade i Ångermanland förefaller ha haft en bättre kännedom om formler och återger några sådana, vilka samtliga knappast kan ha framkonstruerats under förhör och rättegångar. Följande varianter förekommer:

1. Du fader djävul giv liv i liv.
2. Kom fanen och giv liv i liv.
3. Jag skapar kroppen och du djävul giver liv.

[1] Nr 69c.
[2] Nr 21, 22 (3/9), 23, 28a, 37, 48, 60a, 62b (31/10 1674).
[3] Nr 48, 60a, 62b (31/10 1674).
[4] Nr 23.
[5] Nr 21.
[6] Nr 23, 28a.
[7] Nr 37.
[8] Nr 76.

4. Jag skapar kroppen blås du sate där uti liv och anda.
5. Jag skapar kroppen och fanen give dig liv och anda.
/när den fått liv sägs/
Du skall för mig på jorden rinna
och min själ för dig i helvetet brinna,
jag stämmer dig till N. N:s ko
och till mig drage mjölken go.[9]

År 1650 berättar en anklagad för rätten i Umeå, att när *bäran* fått liv, talar den till kvinnan som gjort den och säger: »Antingen vill du föda mig eller skall jag föda dig.» Om hon då svarar: »Jag vill föda dig», kommer hon att bli fattig, men om hon däremot svarar: »Du skall föda mig», kommer hon att bli rik.[1] I Tenala uppges, att tillverkaren säger till *bjäran*: »Bär nu hit så mycket smör, som du bär dynga till kyrkväggen.»[2]

Enligt någon uppgift skall tjuvmjölkaren *stämmas* till den gård, från vilken man vill att den skall dra,[3] medan den enligt andra endast sänds iväg till en eller flera bestämda gårdar.[4] Det omtalas även i rättsprotokollen, att trollkvinnorna har ett »förlän» om en eller flera byar, från vilket de stjäl mjölk och smör.[5] En anklagad från Stigsjö socken, Ångermanland, uppger vid förhör i Härnösand, att när hon sände ut *bäran* efter mjölk, »så läste hon fader wår tilbaka, dher medh drogh han å wägh.»[6]

Från södra Sverige finns endast en uppgift om hur ett tjuvmjölkande väsen tillverkas. Den är från Småland och däri sägs, att *mjölkharen* görs genom att man slänger stickor, som är brända i båda ändar, på golvet.[7] I två andra fall uppges, att en kvinna lärt

---

[9] Var. 1: nr 62a (16/3 1675), var. 2: nr 60b, var. 3: nr 72, var. 4: nr 62b (31/10 1674), var. 5: nr 60a.

[1] Nr 17.

[2] Nr 90a (27/10).

[3] Nr 60a.

[4] Nr 22 (3/9), 23, 24, 33a, 39, 44, 48, 49, 60b.

[5] Nr 1, 4, 17.

[6] Nr 58. Skunck noterar: »Läsa fader wår tillbakars och så ha dhe /bärorna/ lupit åstadh.» (Skuncks protokoll. s 45. UUB.)

[7] Nr 4.

göra *bäror* [8] och att en kvinna tillverkat *bjäror*.[9] Väsendets ursprung berörs ej i de norska målen och av de isländska handlingarna framgår ingenting annat än att en *tilberi* är skapad av en människa.[1]

Funktion. Det väsen, som trollkvinnorna tillverkar eller får som gåva, har vanligen som enda uppgift att stjäla mjölk eller mjölkprodukter för sin ägares räkning. I Härjedalen sägs, att *bäran* eller *puken* själv mjölkar boskap och bär mjölken i sin bälg eller buk till trollkvinnan, där den spyr upp det stulna i kärnan.[2] Tjuvmjölkarna diar korna och tar på så sätt antingen all mjölk eller smörfettet i denna från boskapen. En pojke i Ångermanland påstår, att *bärorna* »dricka grädden hos andra och när dhe hemkomma gifua dhe dhen uhr andra ändan i hennes kärll».[3] Från nordöstra Småland berättas, att *bjärorna* spyr karen fulla med mjölk, när de kommer hem.[4] I Øyer, Oppland, omtalar en flicka, att hennes mormor sände ut katten om sommaren »for at sue melck af kiøerne» och vid hemkomsten från granngårdarna så »spyede hand smøret af sig udi et trug»[5] och i rogalandsprocessen 1658 påstår vittnen att de funnit *trollkattspy* i sina fähus och att de lidit stor skada på mjölken.[6]

Vid några rättegångar i södra Sverige framträder personer, som uppger sig ha iakttagit när mjölkstölden ägt rum. En man berättar vid ting i Tranum, Västergötland, att hans vallflicka i skogen sett, att harar varit inne i hans fähus och att de sedan löpt bort till den anklagades fähus.[7] Vid ting i Habo, Västergötland, drar sig en man till minnes, att han sett en hare dia en ko.[8] En piga berättar vid hösttinget i Mörarp, Skåne, 1728, hur hon vid upprepade tillfällen för-

---

[8] Nr 5.
[9] Nr 12.
[1] Nr 99.
[2] Nr 48, 49.
[3] Nr 59a. Skunck noterar: ». . . bähran 7 à 8 dricka mjölken och skita den uth. äta siälfwa och skitta.» (Skuncks protokoll. s 46. UUB.)
[4] Nr 12.
[5] Nr 97.
[6] Nr 93.
[7] Nr 8 (13/6 1670).
[8] Nr 82 (10—11/6).

sökt hindra ett harliknande djur från att dia gårdens kor.[9] I andra rättegångar omvittnas, att harar iakttagits bland boskapen, som då lämnat mindre mjölk än vanligt.[1]

Samstämmiga uppgifter om stöld av mjölk och mjölkprodukter föreligger från samtliga orter i hela det rättsmaterial jag gått igenom. Rättsprotokollen från processerna i Dalarna intar emellertid en särställning, såtillvida som det från detta landskap i flera fall uppges, att de övernaturliga väsendena stulit också andra förnödenheter. Gertrud Svensdotter berättar, när hon utfrågas vid tinget i Älvdalen 1668, att de *bäror*, som hon tillverkat, förutom mjölk också stjäl korn, som de transporterar i påsar.[2] Anklagade, som förhörs och tvingas bekänna senare vid samma ting, meddelar också, enligt protokollet, att *bärorna* förutom mjölk hämtar säd och andra varor till sina ägare.[3] Från rättegångarna i Mora nästföljande år finns endast ett kortfattat protokoll bevarat. Enligt det hade det framkommit, att de anklagade använt sina *bäror* till att göra skada och ont. Det uppges, att de stulit mjölk, men även att de sänts efter säd och andra matvaror[4] och detsamma sägs vid förhör och rättegångar i Orsa.[5]

Möjligen kan uppgifterna bero på, att flickorna som först förhördes i Älvdalen uppgav, att *bärorna* kunde hämta vad de ville. De kan ha påverkat förhörsledarna och då deras påståenden inte betvivlades, kan dessa ha styrt de efterföljande förhören. Överlag är dock utsagorna i dalarättegångarna osäkra och tyder inte på någon stark tradition om tjuvmjölkande väsen. Egendomligt nog får man samma intryck av det material, som i senare tid insamlats i landskapet.[6]

Vid rannsakning i Orsa sammanställs *bäror* med *krattor*. En kvinna bekänner, att hon av djävulen fått »fem krattor eller bäror,

[9] Nr 85.
[1] Nr 3, 7 (21/2 1665).
[2] Nr 22 (4/9).
[3] Nr 23, 24, 26.
[4] Nr 29, 32, 33a.
[5] Nr 35, 39, 40.
[6] Tjuvmjölkande väsen II. kap. I. Nordöstra bjära etc.-området.

som henne haar förvärfvat humbla och malt, emedan hon i Blåkulla för bryggerska tient hafver.»[7] *Krattor* omtalas som tjuvmjölkande väsen även vid förhör med misstänkta från Alfta och Ovanåker i Hälsingland. En anklagad skall ha påstått »att inttet Creatur Slipper Trullpacketz kratter eller bäror, medh mindre dhee iu något ifrån dem bort draga.»[8] För övrigt nämns *krattorna* i andra sammanhang i processer från detta landskap.[9] Vanligen förbinds de således ej med mjölkstöld och uppträder ej som dragväsen.

Skydd mot och oskadliggörande av tjuvmjölkande väsen. En kvinna i Härnösand utfrågas av trolldomskommissionen om orsaken till att korna far illa av att bli mjölkade av trollkvinnor, varvid hon skall ha svarat, att det är emedan de mjölkas för hårt.[1] I några rättshandlingar omtalas att tjuvmjölkande väsen skadar boskapen. En kvinna i Tenala, Nyland, är övertygad om, att *bjäran* diat hennes ko, då den mjölkar blod och har nedblodade klövar[2] och i Rättvik bekänner en anklagad, att hennes *bäror* dödat en get.[3] Vid förhör i södra Sverige berättar en äldre kvinna, att haren en gång diat en ko till döds för henne. Orsaken därtill var, att hon försökt skydda sig mot tjuvmjölkning genom att fästa sju synålar uppträdda på en tvinnad tråd vid kons svans. Så länge de hängde kvar, förmådde haren inte göra något, men när de föll bort, dödade han kon.[4] En av de anklagade i Ångermanland säger, när hon förhörs om *bäror*, att man kan skydda korna mot sådana genom att med tjära teckna ett kors på dem.[5]

Vid en rättegång i Jämtland omtalas, att två barn berättat för sina föräldrar, att en *bära* kommit löpande, när de gått vall med boskapen och att en av dem slängt sin kniv över den, då de hört, att man skulle kasta stål över slik trollskap. *Bäran* blev på så sätt oskad-

[7] Nr 40.
[8] Nr 47.
[9] Hanzén 1951. s 34 ff, 44, 63.
[1] Nr 58.
[2] Nr 90b (27/10).
[3] Nr 46.
[4] Nr 83.
[5] Nr 57b.

liggjord.[6] Från Vadsø, Finnmark, berättas att en *trollkatt* slås i stycken med en skyffel.[7] På 1700-talet säger en kvinna på Gotland, att »om de få se bieren, när han holler på at di kon, så kan de ta strumpebandet och kasta öfwer honom, så får de se hwad det är, och miölken spricker ur honom.»[8] Innebörden i hennes ord måste vara, att *bjäran* vid den behandling hon redogör för tros bli förvandlad till de föremål, som den är tillverkad av. I Tenala sägs, att *bjäran* dog när Jesu namn nämndes, men att den fick liv igen när djävulen fördes på tal.[9] Vid tinget i Pojo påstås, att en man, vars boskap var svårt ansatt av *bjäror*, fångade dem och försökte bränna upp dem. *Bjärorna* blev illa medfarna av elden, men inte obrukbara för sin ägare, en präst, som stärkte dem med Herrens nattvard.[1]

Misslyckade försök att vid jakt avliva harar, som tros vara övernaturliga, omtalas i handlingar från södra Sverige. Två jägare vittnar i Habo om en harjakt i närheten av en gård, där en kvinna, som misstänktes för att ha *mjölkharar*, bodde. De lyckades först skjuta en, men när den skars upp tycktes tarmarna i den koka. Den ene av jägarna försökte därefter skjuta en annan hare, men kunde inte träffa, trots att den satt stilla på nära håll. Han sköt bort både krut och hagel utan att förmå skada den. En annan skytt hade vid harjakt i trakten råkat ut för samma sak, uppger de vid tinget.[2] I Mörarp berättar flera personer om ett likaledes misslyckat försök att skjuta det harliknande djur, som stjäl mjölken från korna. Jakten blir särdeles egendomlig, då skytten inte tillhör de personer, som har förmåga att se haren.[3]

Av de skyddsmedel, vilka anges, återfinns bruket att teckna kors med tjära och kasta stål över onda väsen ofta i traditionen och inte enbart i samband med tjuvmjölkande väsen.[4] Att nålar i kons svans

[6] Nr 20.
[7] Nr 96.
[8] Nr 86.
[9] Nr 90a (27/10).
[1] Nr 91.
[2] Nr 82 (10—11/6).
[3] Nr 85.
[4] Tjuvmjölkande väsen II. kap. I.

skulle skydda mot mjölktjuven, uppges endast i undantagsfall.[5] Trots det är det möjligt, att medlet är traditionellt. Nålar kan användas bland annat för att skydda mjölken, så att trollkvinnor inte skall få makt över den.[6] Det finns även en uppgift om, att alla boskapsskötare vet, att när korna är *modstulna* är svansen skämd.[7] Påståendet, att en tjuvmjölkare kan bindas med hjälp av ett strumpeband, förefaller vara individuellt. Det är emellertid svårt att avgöra, om ett skyddsmedel är individuellt eller tillhör den kollektiva traditionen, då upplysningar om sådana inte förekommer så ofta. I senare tradition sägs, att tjuvmjölkande väsen skjuts, slås och bränns ihjäl.[8] Att väsendet dör, när Jesu namn nämns, ingår som motiv i en vandringssägen.[9] De skyddsböner, som förekommer i trolldomsprocesserna, är av allmän karaktär.[1]

Trollsmör. Det smör en kvinna kärnat av mjölk, som hon fått med hjälp av trolldom på orätt sätt, kallas vanligen *trollsmör* eller *trollkonesmör* och det ansågs, att det på något sätt skilde sig från vanligt smör. Vittnen vid trolldomsprocesser uppger, att det har avvikande färg, lukt eller smak eller att det innehåller blod. Det påstås även, att det är odrygt och utan must.[2] Hade en kvinna mycket mjölk, smör och ost, kunde det finnas orsak att misstänka, att hon hade tjuvmjölkande väsen till hjälp.

I Nordmaling berättar en tjänsteflicka, när hon vill övertyga rätten om, att hennes husmor har en *bärkatt*, att denna får nog med smör och ost och därtill tio tunnor vassla efter sina sju kor, medan däremot grannarna, som har fyra kor, aldrig får mjölk och smör.[3] Vid ting i Örslösa, Västergötland, framhålls i ett trolldomsmål 1664—65, att en man och hans hustru sålt mycket smör, fastän de

[5] Se ovan s 154 f.
[6] Jmf ovan s 155, not 6.
[7] Gothe 1943. s 26.
[8] Tjuvmjölkande väsen II. kap. I.
[9] Tjuvmjölkande väsen II. kap. II. Sägner om tjuvmjölkande väsen.
[1] Se Linderholm 1927—29., af Klintberg 1965.
[2] Nr 12, 82.
[3] Nr 21.

bara har tre kor[4] och i ett annat mål i Tranum fem år senare återges ett rykte, som sagt att maken till en för trolldom misstänkt kvinna ej kunnat sälja sitt smör i Lidköping, eftersom man där trott, att det var *trollkonesmör*.[5] Omkring 1720 pågår en process i Habo i samma landskap mot en kvinna, som anklagas för »haramiölkning». En rad vittnen framträder och påstår, att hon har mjölk i överflöd och mycket smör och ost. Fastän hon bara har två kor, får hon större avkastning än de som har sex.[6] Även i Bohuslän uppges en anklagad ha mycket smör, men endast två kor.[7] Dessa kvinnors välstånd tros bero på, att de har harar, som tjuvmjölkar åt dem.

Prästen i en jämtlandssocken, där en *bära* skulle ha iakttagits, sammankallade alla socknens kvinnor för att de på samma dag skulle avlämna sitt tiondesmör. Vid mötet lät han två barn, som sade sig ha sett *bären* och dess ägarinna, utpeka en kvinna som skyldig.[8] Att de sammankallade skulle ha sitt smör med sig var möjligen, för att prästen ville undersöka det och genom smöret avslöja trollkvinnan.

Vid en rättegång i Örebro rådhus den 5 juli 1670 berättade ett vittne, att hon hört en piga från Gällersta socken under ett samtal om en beryktad kvinna påstå att:

. . . enär Iagh tiänte hennas Mor, och bahr Smör i Prästegården, då skar Prästen medh en Knijf i Smörett, att dätt blödde, och frågade huar han skulle giöra aff dätt, enär honn hem kom sade honn sådant sin Matmoder, då sade honn, huar haf/we/r du warit inne, och förbytt mitt Smör, talte och om en Oxe som dhe trätte om, som war Trållskuutin.[9]

I senare tradition förekommer relativt ofta sägner om hur någon, vanligen en handlare eller präst, med hjälp av en magisk kniv avslöjar en trollkvinna genom att skära en skåra i hennes smör, som då blir blodigt.[1] Det är som synes en sådan berättelse, som anfördes vid tinget.

---

[4] Nr 7.
[5] Nr 8 (13/6 1670).
[6] Nr 82 (4—5/5).
[7] Nr 9.
[8] Nr 20.
[9] Örebro läns dombok 1670. s 602h. SHA RA.
[1] Tjuvmjölkande väsen II. kap. II. Sägner om tjuvmjölkande väsen.

Som *trollsmör* uppfattades, som tidigare nämnts, även en del snabbväxande slemsvampar, vilka kan ha en viss likhet med smör och man trodde, att de härrörde från trollkvinnor eller övernaturliga väsen.[2] När svamparna sätts i samband med tjuvmjölkande väsen, kallas de i protokollen för *trollsmör*, *bjärasmör*, *bäreskarn*, *pukelort* eller *trollkattspy*.[3] E. Skragge uppger i sin relation över trolldomsväsendet i Älvdalens och Mora socknar, att trollkvinnornas »bäror äro understundom så fulle, att dhe på vägen uthspruta det dhe taget hafva, och finnes mångestädes deraf i Kåhlgårdarne, på vägar och veedh huusen mycken oreenligheet, som skall see uth rödguhlt.»[4]

Väsendet angriper människor. Enligt protokoll från Sundfjord, Sogn og Fjordane, skall en kvinna inför rätten ha påstått, att hon blivit biten i benet av en *trollkatt*.[5] Att sådana skulle kunna angripa och skada människor framkommer inte i de övriga norska rättsfallen. Från Sverige finns enstaka uppgifter om, att tjuvmjölkande väsen kunde vara farliga för människor. Det är i flertalet fall barn, som lämnar dylika upplysningar. En flicka, som förhörs i Ångermanland, säger att *bärare* tar mjölk både från folk och boskap [6] och en annan påstår, att *bäror* sugit mjölk från hennes mor och blod från hennes far.[7] En pojke uppger, att han fått *bärare*, som suger blod av honom [8] och en kvinna, att hon har tre stycken, som diar henne.[9]

En vanlig uppgift i norrländska rättegångar är, att trollkvinnor kan ta kraft, blod och mjölk från såväl människor som djur genom strån, stickor eller knivar och barnens avvikande uppgifter kan bero på, att de blandat samman olika saker, de hört berättas, men de kan också stöda sig på traditionen. I J. Axehielms *Lexicon Sueo-Gothi-*

[2] Vanligen avses *Fulígo séptica.*

[3] Nr 57b., Skuncks protokoll. s 39, 108 f. UUB., Kommissionsrätt i Västernorrland 1674. Härnösands stad. s 37 ff. RA., nr 90b (29/10)., Edling 1925. s 19., Kommisionsrätt i Västernorrland 1674. Säbro gäll i Härnösands stad. s 175. RA., Almqvist I 1969. s 57., nr 93.

[4] Kröningssvärd III 1849. s 62 f.

[5] Nr 95.

[6] Nr 65a.

[7] Nr 57a.

[8] Nr 67c.

[9] Nr 62b (6/3 1675).

cum förekommer påståendet, att väsendet diar människor såväl som boskap [1] och samma tanke framkommer i en isländsk vandringssägen. Motivet att tjuvmjölkaren suger blod från sin ägare är också känt i senare isländskt material.[2]

Mera egendomligt är, att en kvinna vid förhör i Härnösand först beskriver sin *bära* på sedvanligt sätt, men därefter, när hon tillfrågas hur *bären* mjölkar kon påstår, att hon mjölkar själv och att *bären* uppträder som djävulens språkrör.[3]

Förtal och rykten. Föreställningar om magisk mjölkstöld med hjälp av ett tillverkat och utsänt väsen har, som framgår av ovan, stundom varit en av de direkta orsakerna till anklagelser för trolldom och har i andra fall haft relativt stor betydelse vid tingsförhandlingarna. I samband med de stora processerna i norra Sverige under 1600-talets senare hälft förekommer talrika beskyllningar om innehav av tjuvmjölkande väsen, men de är där av underordnad betydelse, då anklagelserna främst gäller barnaförande och blåkullafärder.

Som tidigare framhållits föreligger ett direkt samband mellan föreställningar om tjuvmjölkande väsen och *lyckobegreppet*,[4] vilket kommit till synes i det behandlade rättsmaterialet. Orsaken till att kvinnor misstänktes för innehav av tjuvmjölkande väsen var i en del fall avund. Närboende och grannar vittnade vid ting och uppgav, att deras egen boskap gav en allt för låg avkastning, medan de däremot ansåg, att den anklagade hade tillgång till mera mjölk och smör än vad som var naturligt, med tanke på det antal kor hon hade. Även om de egna kreaturen mjölkade normalt, kunde det betraktas som orätt, om någon hade hög avkastning av en enda eller ett par kor. Den som ofta kärnade och sålde smör kunde betraktas med oblida ögon och komma i rykte för magisk mjölkstöld. Hennes tillgångar kunde förklaras med, att hon stal *sanket* från andras boskap med hjälp av ett tjuvmjölkande väsen, som hon själv fram-

[1] Ovan s 100.

[2] Tjuvmjölkande väsen II. kap. I. Tilberi/snakkur-området., kap. II. Sägner om tjuvmjölkande väsen.

[3] Nr 56.

[4] Se ovan s 4.

ställt eller behärskade genom trolldom. Väsendet var en konkret förklaring till hur själva stölden utfördes, och det var samma förklaring, som under tidigare århundraden framförts i teologiska skrifter och visats inom det senmedeltida uppsvenska kyrkomåleriet.

Sannolikt var det endast ett fåtal bland en stor mängd beskyllningar i bygderna, som ledde till rättslig prövning. Den som anklagade någon för magisk mjölkstöld riskerade att själv dömas för förtal och ärekränkning, om vederbörande ej kunde styrka sina uppgifter på ett sätt som tillfredsställde rätten. Avundsjuka och illvilja gav upphov till skvaller och rykten, vilka blev förödande för den utpekade personen och dennas familj. I det genomgångna materialet förekommer sex defamationsmål samt en förberedande undersökning för en sådan process.[5] Den hjälpsökande tvingades i ett fall under tortyr bekänna sig skyldig till trolldomshandlingar.[6] Förtalet kunde drabba såväl backstugusittare och torparhustru som bondmora och även riktas mot en nämndemansgård.[7]

De rykten vilka cirkulerade kunde även föras fram vid ting för att styrka anklagelser om trolldom. Endast i ett par fall är en misstanke om innehav av tjuvmjölkande väsen den direkta orsaken till stämning.[8] Det förefaller, som om det i regel också krävdes misstankar om allvarligare skador på boskap och människor. Grannbråk kunde resultera i hotelser och hotelserna sammanföras med olyckor, som inträffade.

Två processer har det gemensamt, att de anklagade varit genstäviga mot prästmän i sina hemsocknar. Inför rätta fick de svara för missfirmelse och hot, men även för gamla rykten om innehav av tjuvmjölkande väsen.[9]

[5] Se ovan s 133 f, 135 ff, 167 f, 170—177.

[6] Se ovan s 133 f.

[7] Ingierd på Ödegårdstorpet (ovan s 133 f) uppges bo i en backstuga, Sigrid Svensdotter (ovan s 177) var torparhustru, Måns i Dunekulla (ovan s 135 ff) var bosatt på Forsby ägor, Turid Johansdotter Litlasund i Vedle (ovan s 167) var bondhustru, Kristján Ólafsson (ovan s 170 ff) och Lars Andersen (ovan s 175 f) var bönder och Joen Månsson (ovan s 177 ff) omtalas som nämndeman.

[8] Ovan s 131 f, 138 f, 140 ff, 156 ff.

[9] Ovan s 152 ff, 161 ff.

Det är ej möjligt att enbart genom att studera det material, som presenterats här, klargöra, om någon speciell grupp människor, med avseende på social och ekonomisk status, var särskilt utsatt för anklagelser för trolldom och vad orsaken därtill då varit.[1] Vanligen saknas uppgifter om de beskylldas ekonomiska ställning enskilt och i förhållande till kärande och vittnen. Det föreligger dock i mitt material en tendens till, att anklagelserna oftare riktades mot kvinnor, vilka tillhörde jordbruksbefolkningens lägre skikt. I de fall där egendom förs på tal sägs, att de har en eller ett par kor och att de brukar mindre jordenheter.[2] Ett par av de kvinnor, vilka figurerar i ovan refererade rättegångar, hade tidigare varit anklagade för trolldom [3] och en döms i en senare process till döden.[4] Av protokollen framgår, att några varit verksamma med att bota sjukdomar hos djur och människor, vilket innebär, att de ej kunde hävda sin oskuld inför rätten, då de därmed brutit mot gällande lag.[5] Av närboende betraktades de genom sin utövning som trollkunniga och var säkerligen särskilt utsatta för misstankar, om man befarade, att någon i grannskapet utövat magisk mjölkstöld.

[1] Det är en allmänt utbredd uppfattning, att särskilt äldre kvinnor ur de lägsta samhällsklasserna främst skulle ha rannsakats och dömts för trolldom. Någon vetenskaplig undersökning med avseende på nordiskt material, som bekräftar denna uppfattning, föreligger inte. Bengt Ankarloo har däremot med hjälp av kamerala källor visat, att de personer, vilka stod inför rätta i Mora år 1669, till större delen tillhörde de mellersta och övre skikten av befolkningen. (Ankarloo 1971. s 277—286.) Givetvis går det ej att dra några generella slutsatser av en punktundersökning av detta slag, men den visar att det finns all anledning att ompröva den gängse uppfattningen, som bevisligen ej alltid är giltig. Det bör även undersökas till vilken grad de stora processerna och de enskilda trolldomsmålen är jämförbara med avseende på de anklagades sociala ställning.

[2] Se ovan s 132 f, 133 f, 152 ff, 177, 198 f.

[3] Detta gäller Jon fiskares hustru Gunilla (ovan s 125 ff, Holmström 1901. s 111.), Elin i Horsnäs (ovan s 130, Ankarloo 1971. s 68.), Ingeborg Bogesdotter i Högnalöf (ovan s 130 f).

[4] Anna Liflenska (ovan s 131). Index rerum criminalium. 165h f. SHA RA.

[5] Jon fiskares hustru Gunilla (Holmström 1901. s 111.) Anna Liflenska (ovan s 131), Jöran Svensson och hans hustru Marina (ovan s 132 f), Börta Andersdotter (ovan s 154 f), Brita Biörns (ovan s 159 f). Flera av de övriga anklagade kände till och hade själva brukat enstaka formler och huskurer för att skydda och bota, vilket de bekände inför rätta. Dylika kunskaper torde ha varit allmänt utbredda under den tidsperiod, som här berörs.

Tabell VII. Uppgifter om tjuvmjölkande väsen från rättsmaterial.

rättegång			benämning	utseende	färg — detalj	funktion
Sverige						
1 Söderala	Hls	1597	katt, trollkatt	katt	stubbsvansad	drar mjölk
2 Umeå	Vbt	1598	katt, trollkatt	—	—	—
3 Hamneda	Sml	1615	hare	hare	—	drar mjölk
4 Ryd	Sml	1618	hare, mjölkhare, berghare	—	—	drar mjölk
5 Aringsås	Sml	1633	bära	—	—	drar mjölk
6 Skälvum	Vgl	1638	mjölkhare	hare	långa, smala öron, klövar	—
7 Örslösa	Vgl	1664—65	hare	hare	långa, svarta öron	drar mjölk
8 Tranum	Vgl	1670—71	mjölkhare	hare	—	drar mjölk
9 Marstrand	Bhl	1669	(troll)	hare	vit, liten	drar mjölk
10 Marstrand	Bhl	1671	katt	katt	vit	drar mjölk
11 Tanum	Bhl	1671	katt, hare	katt, hare	vit	—
12 Gamleby	Sml	1677	bjära	—	röd, kors på ryggen	drar mjölk
13 Boteå	Ågl	1635	bära	—	—	drar mjölk
14 Boteå	Ågl	1635	bära	—	grå	drar mjölk
15 Boteå	Ågl	1636	trollbära	—	—	—
16 Härnösand	Ågl	1636	bärkatt	—	—	drar mjölk
17 Umeå	Vbt	1650	bära	nystan	talar	drar mjölk, smör
18 Umeå	Vbt	1650	bära	—	—	—
19 Umeå	Vbt	1651	bäru, trollkatt	—	—	—
20 Ragunda	Jtl	1651	bära	—	har fötter	—
21 Nordmaling	Ägl	1659	bära, bärkatt	—	—	drar mjölk, smör
22 Älvdalen	Dlr	1668	bära	—	stor som kattunge, fyrfotad	drar mjölk och säd
23 Älvdalen	Dlr	1668	bära	—	stor som hund	drar mjölk och säd
24 Älvdalen	Dlr	1668	bära	—	—	drar mjölk och andra varor

rättegång			benämning	utseende	färg — detalj	funktion
25 Älvdalen	Dlr	1668	bära	—	grå, stor som valp	drar mjölk
26 Älvdalen	Dlr	1668	bära	—	—	drar matvaror
27 Älvdalen	Dlr	1668	bära	—	grå, stor som liten hund	—
28 Mora	Dlr	1668—69	bära	—	—	—
29 Mora	Dlr	1669	bära	—	vit, röd el. svart, stor som katt	drar mjölk och andra varor
30 Mora	Dlr	1669	bära	—	—	drar mjölk
31 Mora	Dlr	1669	bära	—	vit, röd el. svart, som katt	gör skada
32 Mora	Dlr	1669	bära	—	—	drar mjölk och andra varor
33 Mora	Dlr	1669	bära	—	—	gör skada
34 Mora	Dlr	1669	bära	—	tvåfotad	—
35 Orsa	Dlr	1669	bära	—	—	drar säd
36 Orsa	Dlr	1669	bära	—	svart	drar mjölk
37 Orsa	Dlr	1669	bära	—	—	drar mjölk
38 Orsa	Dlr	1669	bärare	—	—	—
39 Orsa	Dlr	1669	bära	—	—	drar andra varor
40 Orsa	Dlr	1669	bära, kratte	—	—	drar andra varor
41 Orsa	Dlr	1669	kratte	—	vit, grå, som kattunge och större	—
42 Orsa	Dlr	1669	bära	—	—	—
43 Orsa	Dlr	1669	kratte	—	—	—
44 Rättvik	Dlr	1670	bära	—	—	drar mjölk
45 Rättvik	Dlr	1671	bäre	—	—	—
46 Rättvik	Dlr	1671	bära	—	—	dödat get
47 Alfta-Ovanåker	Hls	1672	bära, kratte	—	—	drar mjölk
48 Lillhärdal	Hjd	1668	bära, puke	nystan	grå	drar mjölk, mjölkprodukter
49 Lillhärdal	Hjd	1668	bära, puke	—	—	drar mjölk, mjölkprodukter
50 Lillhärdal	Hjd	1668	puke	—	—	drar mjölk, mjölkprodukter
51 —	Hjd	1672	bära	—	—	drar mjölk

rättegång			benämning	utseende	färg — detalj	funktion
52 Sveg	Hjd	1673	bära	—	—	drar mjölk
53 Sveg	Hjd	1675	puke	—	—	drar mjölk
54 Revsund	Jtl	1674	puke	—	—	drar mjölk
55 Sollefteå	Ågl	1674	mjölkbära	nystan	grå	drar mjölk
56 Härnösand	Ågl	1674	bära	nystan	grå	drar mjölk
57 Härnösand	Ågl	1674	bära	—	—	—
58 Härnösand	Ågl	1674	bära	nystan	—	drar mjölk
59 Härnösand	Ågl	1674	bära	—	—	drar mjölk
60 Ytterlännäs	Ågl	1674	bära	—	—	drar mjölk
61 Ytterlännäs	Ågl	1674	bära	—	grå	—
62 Ytterlännäs	Ågl	1674—75	bära, bärare	—	—	drar mjölk
63 Nora	Ågl	1674	bära	—	—	drar mjölk, mjölkprodukter
64 Nora	Ågl	1674—75	bärare	—	—	—
65 Nora	Ågl	1675	bärare	—	—	drar mjölk
66 Boteå	Ågl	1675	bära	nystan	grå	drar alla slags varor
67 Boteå	Ågl	1675	bärare	—	—	—
68 Boteå	Ågl	1675	bärare	—	—	drar mjölk
69 Skog	Ågl	1675	—	nystan	grå	—
70 Skog	Ågl	1675	bärare	—	—	—
71 Dal	Ågl	1675	bärare	—	grå	—
72 Dal	Ågl	1675	bära	—	—	—
73 Ullånger	Ågl	1675	bärare	—	—	—
74 Ullånger	Ågl	1675	bjärare	—	—	—
75 Ullånger	Ågl	1675	bärare	—	—	drar mjölk
76 Lövånger	Vbt	1675	bärare	—	—	drar mjölk
77 Lövånger	Vbt	1675	bärare	—	—	—
78 Lövånger	Vbt	1676	bära, bärare	nystan	grå, två ögon	drar mjölk

rättegång			benämning	utseende	färg — detalj	funktion
79 Umeå	Vbt	1676	bärare	—	—	—
80 Gävle	Grl	1675	bärkatt	—	svart, obestämt antal fötter	—
81 Vendel	Upl	1675	bära	—	—	drar mjölk och säd
82 Habo	Vgl	1720	hare, mjölkhare	hare	vit, grå, gråvit, svart	drar mjölk
83 Skepplanda	Vgl	1722	hare	—	—	drar mjölk
84 Nor	Vrm	1722	trollbära	—	—	drar mjölk
85 Mörarp	Sk	1728	hare	hare	vit, korta öron o ben, stor buk	drar mjölk
86 Visby	Gtl	1737—38	bjäre	katt	—	drar mjölk
Finland						
87 Sund	Ål	1666	bjära, trollhare	—	—	—
88 Kastellholmen	Ål	1667	bära	—	—	—
89 Pedersöre	Öbt	1675	bjära	—	—	—
90 Tenala	Nld	1683	bjära	—	grå, vitgrå, stor som en strumpa	drar mjölk, smör
91 Pojo	Nld	1702	bjära	katt	grå	drar mjölk
92 Vörå	Öbt	1711	bjära	—	—	—
Norge						
93 Eikersund	Rld	1658	katt	nystan	—	—
94 Vedle	Rld	1680	—	—	grå	—
95 Sundfjord	SoF	1681	trollkatt	—	—	—
96 Vadsø	Fmk	1689	trollkatt	garnspole	svart	drar mjölk
97 Øyer	Opl	1730	katt (troll)	nystan	grå	drar mjölk, smör
Island						
98 Hörgárdalur	Efr	1703	tilberi	—	—	—
99 Sölvadalur	Efr	1804	tilberi	—	—	drar mjölk
Danmark						
100 Hasle	Bhm	1771	bare	—	—	drar mjölk

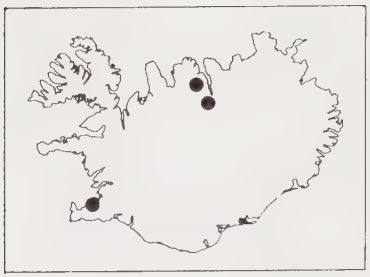

Karta II. Benämningar på tjuvmjölkande väsen i äldre tradition.

○ bjära, bärare etc.
● tilberi
□ mjölkhare
■ hare, trollhare
△ katt, trollkatt
▲ bärkatt
▽ puke
▼ tuss
// kratte

Karta III. Utseende på tjuvmjölkande väsen i äldre tradition.

○ nystan □ hare
● spole △ katt

Kap. V. Återblick

Inom det senmedeltida kyrkomåleriet i Norden förekommer motiv, vilka framställer hur en kvinna kärnar smör tillsammans med djävlar. Andra motiv visar stöld av mjölk, hur smöret tvättas och formas till en smörtopp samt stundom även kvinnans slutliga straff — färden till helvetet.

Resultatet av den undersökning jag utfört, med avseende på de nämnda motiven, visar att målningar, vilka framställer mjölkstöld och smörkärning finns eller har funnits i minst 3 tyska, 16 danska, 40 svenska och 4 finländska kyrkor (se karta I). Härav framgår, att dylika målningar varit vanliga åtminstone i det senmedeltida Danmark och Sverige och att sådana också förekommit i kyrkor på kontinenten.

Inom skilda geografiska områden framställde kyrkomålarna mjölkstölden på olika sätt. Huvudsakligen visas på danska målningar, liksom på en tysk, att djävlar bär till kvinnan, som kärnar. På gotländska och finländska målningar återges vanligen en mjölkande kvinna och en sådan återfinns även på en dansk målning. När mjölkstölden framställs av uppsvenska målare avbildar de i regel ett djur, vilket diar en ko, för att sedan spy upp det stulna vid kärnan. Dylika framställningar finns eller har funnits i minst 11 uppländska, 1 sörmländsk, 1 gotländsk och 1 finsk kyrka (se bildkatalog). De är således fast förbundna med det senmedeltida, uppsvenska kyrkomåleriet, men förekommer även i senare tid.

Flertalet av målningarna har tillkommit under 1400-talets sista hälft och har utförts av verkstäder, vilka representerar skilda målarskolor. De är i regel uppbyggda efter samma principer och det bör således finnas samband dem emellan. Förmodligen har avsikten med

målningarna varit att för församlingsborna framvisa, hur en kvinna stjäl mjölk från andra människors boskap med hjälp av ett övernaturligt, ont väsen, som hon har i sin tjänst. Möjligen avses även, att kvinnan framställt väsendet med hjälp av trolldom. Djävulsgestaltens uppgift på bilderna bör då vara att klargöra, att trolldom utan djävulens hjälp ej är någon verksam kraft.

Några av målningarna ger vidare intryck av att illustrera en berättelse, då de i bildserier beskriver ett händelseförlopp. Jag har lyckats påvisa, att det redan i början av 1300-talet existerade en engelsk litterär berättelse om en kvinna, som tillverkade och gav rörelseförmåga åt en skinnsäck, vilken hon sedan sände ut för att tjuvmjölka kor. Den brukades som exempel i samband med första budordet i Robert of Brunnes manual *Handlyng Synne*. Det är ovisst om Robert of Brunne hämtat berättelsen från en litterär förebild, men om så ej är fallet, är det sannolikt, att han bygger på en muntlig tradition om magisk mjölkstöld med hjälp av utsända objekt. Den svenske teologen magister Mathias omvittnade en sådan i sin predikohandledning *Homo conditus*, från tiden strax före 1300-talets mitt. Där nämns, samtidigt med att trosföreställningar om gengångare och botande med hjälp av formler fördöms, att trollkunniga kvinnor troddes tillverka och sända ut säckliknande kroppar, vilka tjuvmjölkade kor.

Det bör enligt min mening finnas ett direkt samband mellan de litterära uppgifterna från 1300-talet och 1400-talets kyrkomålningar. Jag anser det troligt, att målningsmotiven härstammar från äldre bilder — bokillustrationer eller träsnitt — vilka förekommit i anslutning till en litterär framställning eller berättelse liknande den, som behandlats här. Magister Mathias' verk var säkerligen välkänt i Vadstena kloster och sannolikt kände munkarna där även till andra litterära beskrivningar av och berättelser om magisk tjuvmjölkning. Klostret kan ha utformat bildmotiven eller, något som jag anser mera troligt, förmedlat dem från kontinenten till uppsvenska målarskolor.

En flamländsk läkare, Baudouin Ronsse, som under en stor del av sitt liv var bosatt i Nederländerna, återgav i ett verk från slutet av

1500-talet föreställningar om utsända tjuvmjölkande säckar och nedtecknade även en sägen om hur en sådan oskadliggjordes. Denna form av magisk tjuvmjölkning kan således i äldre tid ha varit välkänd i stora delar av Västeuropa.

I svenska verk från 1600-talet betonade teologer, liksom de medeltida författarna, att djävulen är den verksamma kraften bakom tillverkade tjuvmjölkare — *bjäror etc.* Av skrifterna framgår dock, att det också fanns en folklig uppfattning om trollkvinnors förmåga att skapa dylika. Förutom benämningar och beskrivningar nämns, att väsendet ansågs förorsaka hårlösa fläckar på kornas bakben, samt att slemsvampar (*Myxomycétes* främst *Fulígo séptica*) betraktades som lämningar efter det.

De här åsyftade verken bygger delvis på en medeltida tradition och i skoldramat *Judas Redivivus* från år 1614 åskådliggörs, hur en trollkvinna ger liv åt och sänder ut ett tjuvmjölkande väsen. Möjligen hade författaren tillgång till äldre litterära framställningar och han torde i varje fall ha varit bekant med samtida tradition och bör vid något tillfälle ha kommit i kontakt med kyrkomålningar, vilka visar magisk mjölkstöld och smörkärning.

Från 1600-talet föreligger även isländska texter om *tilberi* (*mjólkurtilberi*) eller *snakkur*, där trosföreställningar anförs, vilka i det närmaste helt överensstämmer med sentida sådana. Parallellt därmed anges dock i ett verk uppfattningen, att mjölkstölden utförs med hjälp av en bälg, vilken förs fram av en osynlig ande.

Av material från 1600-talet och efterföljande århundrade framgår, att föreställningar om tjuvmjölkande väsen varit spridda i stora delar av Norden (Island, Norge, Sverige, Finland och Bornholm). I rättsmaterial finns uppgifter, vilka till sin karaktär och utformning närmar sig *trosutsagor*, *memorat*, *sägenmotiv* och *sägner*. Därtill kommer *formler* för tillverkning och utsändande av väsendet, samt *skyddsböner* mot det. Det kan knappast råda något tvivel om att det är folkliga föreställningar och traderade berättelser, som här delvis kommer till synes. Materialet tyder på, att en tro på tjuvmjölkande väsen varit spridd bland stora delar av befolkningen, som

hade sin utkomst av eller intressen i jordbruk och boskapsskötsel. Några säkra slutsatser om andra befolkningsgrupper går inte att utläsa av de uppgifter som föreligger, men sannolikt stod inte heller de helt främmande för dylika föreställningar.

Gemensamt för utsagorna från hela det undersökta området är, att de gäller ett väsen, som sänts ut för att hämta mjölk eller smör åt sin ägare. Huvudsakligen uppges även att det är tillverkat. Det föreligger likväl differentieringar, vilka gör att utbredningsområden för främst benämningar och utseende kan urskiljas (se karta II och III). Därav framgår, att det redan på 1600-talet var fråga om en tämligen väl utvecklad och etablerad folktro, centrerad kring det tjuvmjölkande väsendet, vilket tyder på hög ålder. Detta förhållande gör ett antagande, att magister Mathias i sin predikohandledning *Homo conditus* vände sig mot i Sverige existerande föreställningar om tjuvmjölkande väsen, sannolikt.

Även om det ej alltid är möjligt att godtaga att uppgifter, vilka i protokoll från trolldomsprocesser tillskrivs bestämda personer, verkligen lämnats av dessa, betygar ofta uppgifterna i sig själva och genom överensstämmelse med fristående äldre, samtida eller yngre källor, att de är traditionella. Det är min avsikt att närmare klargöra och diskutera detta förhållande i en följande del av mitt arbete, i samband med att en noggrann redogörelse för och bearbetning av det recenta nordiska traditionsmaterialet redovisas, men redan här vill jag understryka en del intressanta resultat, som huvudsakligen berör det äldre rättsmaterialet.

Från 1600-talet och framåt i tiden finns uppgifter om, att *rithandlingar* utförts i syfte att avslöja ägaren till tjuvmjölkaren. Föreställningen att ägaren tvingas visa sig, om spyor eller träck efter väsendet bränns, ligger till grund för händelser, vilka refererats vid rättegångar i Norge och norra Sverige. I senare traditionsmaterial anges från Norge, Sverige och Finland att sådana lämningar skulle brännas eller piskas, om man ville tvinga fram den, som sänt ut tjuvmjölkaren.

I ett norskt rättsprotokoll från 1600-talet uppges, att en kvinna

påstått sig ha blivit biten i benet av en *trollkatt*. Från samma århundrade föreligger enstaka uppgifter, vilka i huvudsak lämnats av barn, som vid trolldomsprocesser i norra Sverige vittnat om, att *bäran* suger blod från eller diar sin ägare och andra människor.

Vid första anblicken kan dylika uttalanden förefalla vara individuella påfund, men en samtida, likartad lexikal uppgift och senare isländskt material tyder på, att de är traditionella. *Tilberi/snakkur* troddes leva av blod, som den sög från sin ägare, och en isländsk *vandringssägen* är uppbyggd kring motivet, att väsendet angriper sin husmor, när hon ammar och har mjölk i brösten. Det finns även ett samband med den tjänsteande, som under benämningen *imp* eller *puckrel*, omtalas i engelska trolldomsprocesser, såtillvida att också den sades livnära sig genom att dia blod från en spene på sin ägares kropp.

Namngivna personer har enligt rättsprotokoll redogjort för upplevelser, vilka tolkats som iakttagelser av tjuvmjölkande väsen. En del av rättegångarna har haft sådan karaktär, att det inte finns någon anledning att betvivla, att ifrågavarande personer verkligen berättat, vad som tillskrivits dem i protokollen. Redogörelserna torde kunna betraktas som *memorat*.

Vid rättegångar i södra Sverige omtalades att harar iakttagits i närheten av kor på bete. En man från Habo socken i Västergötland uppgav i vittnesmål, att han sett en hare dia en ko. I ett flertal vittnesmål angavs, att man iakttagit harar i närheten av de för trolldom anklagade kvinnornas hem. En kvinna påstod sig ha funnit deras tillhåll under fähuset och en vallflicka sades ha berättat, att hon i skogen sett harar komma från sin husbondes fähus och bege sig till en misstänkt kvinnas fähus. Jägare hade i skogen skjutit en hare, vars tarmar kokat, när de skar upp den och misslyckats i sina försök att döda en annan. De betraktade händelsen som egendomlig och skrämmande, men förband den först i efterhand vid tinget med *mjölkharar* och mjölkstöld.

Vid en rättegång i södra Finland berättade en äldre kvinna, att hon som barn hade sett ett gråaktigt djur i skogen. Hon hade även

som vuxen iakttagit något, som hon uppfattat som en *bjära*. I samband därmed hade hennes ko mjölkat blod och haft sönderklösta och blodiga bakben.

Även i de stora norrländska processerna under 1600-talets sista hälft förekom, trots att rättegångarna hade en *inkvistorisk* prägel, redogörelser för personliga upplevelser, vilka i några fall måste vara genuina *memorat*. Vittnen beskriver enligt handlingar från Ångermanland, hur de bränt *bäreskarn* för att avslöja trollkvinnor. Tillvägagångssättet är detsamma som i senare tradition och i två fall redogör flera personer för bränningen. Deras utsagor nedtecknades i två skilda protokoll.

Det finns ingen anledning att förmoda, att vittnesmål av den typ, som ovan berörts, skulle vara framtvingade eller konstruerade av präster och jurister. Personer, som framträder, berättar om egna upplevelser, vilka tolkats i överensstämmelse med trosföreställningar om tjuvmjölkande väsen. De är inte medvetna lögnare, utan okritiska offer för övertro och medlemmar av ett kollektiv med levande traditioner om trollkvinnor och magisk mjölkstöld. Innehållet i deras berättelser har påfallande stora likheter med vad som framkommer i *memorat*, vilka uppteckнats under 1900-talet. Att upplevelser tolkats på ett likartat sätt på skilda orter och under skilda århundraden beror på gemensamma och kontinuerliga trosföreställningar.

Det äldre materialet och särskilt protokoll från rättegångarna är av sådan karaktär, att det inte i någon större utsträckning kan förväntas återge *sägner*. Likväl är det möjligt, att i vissa handlingar påvisa traderade berättelser eller motiv, vilka måste ha ingått i dylika. Andra framvisar, att rättegångarna hade sitt upphov i rykten, vilka cirkulerat i bygden. Självfallet måste det vid sidan av trosföreställningar ha funnits berättelser, i vilka trosföreställningarna kommit till uttryck. Protokollen ger en möjlighet att utröna en del av, vad som i äldre tid berättats om tjuvmjölkande väsen och kännedom om det recenta sägenmaterialet ger en möjlighet att spåra sägenmotiv och sägner i dem.

Som tidigare nämnts återgav Baudouin Ronsse en sägen om hur

en tjuvmjölkande skinnsäck oskadliggjordes i sin skrift från slutet av 1500-talet. Liknande berättelser är kända i Norden under 1800- och 1900-talen.

En numera förlorad isländsk skrift, som tillkommit senast under 1600-talet, återgav sägner om *tilberi* och däribland en, om hur någon sett en *tilberi* krypa in under en kvinnas kjol. Motivet förekommer i en *vandringssägen*, som är känd på Island i senare tid, och det är troligt, att det var en variant av denna som åsyftades.

Två barn från Jämtland påstod sig år 1651 ha upplevat ett möte med en *bära* och dess ägare. Deras redogörelse därför överensstämmer i huvudsak med en *vandringssägen*, som i senare tid enbart förekommer i material från Jämtland och Medelpad. Sannolikt hade barnen påverkats av en variant av denna.

Två varianter av en berättelse, vilken knutits till en anklagad kvinna, framfördes som bevismaterial vid en trolldomsprocess i Svegs socken, Härjedalen, år 1675. En man skulle en lång tid dessförinnan ha burit en säck med trolldomsredskap från den anklagades mor till kvinnan, som då befann sig på fäboden. Under vägen hade han löst upp säcken och tittat i den, vilket den anklagade genast lagt märke till vid hans ankomst. Upplevelsen tillskrevs vid rättegången två olika män.

I ett protokoll från södra Finland återges år 1683 en variant av en *vandringssägen* om ett misslyckat försök att tillverka ett tjuvmjölkande väsen, vilken under 1800- och 1900-talen varit spridd främst på Gotland, men som även förekommit i södra Sverige. Det förefaller som om den förhörda kvinnan även kan ha känt till en annan berättelse om tjuvmjölkaren, då hon sade sig ha hört att väsendet kunde dra dynga. I senare tradition finns från främst norra Sverige och Finland talrika varianter av en sägen, om hur en person tillverkar en *bjära etc.* När detta skett, skall väsendet fråga efter sin uppgift och av misstag få svaret »Dra dynga», vilket det därefter gör. Möjligen kan en liknande berättelse också ha påverkat en kvinna, som stod inför rätta i Umeå år 1651. Enligt protokollet skall hon ha

uppgivit, att *bäran* vid sin födelse ställde en fråga till kvinnan, som framställt den. Ett felaktigt svar skulle medföra fattigdom för henne.

Vid ting i Örebro år 1670 berättades om en kvinna, som bar smör till prästen. Denne skar i det, varvid det blödde. Att en präst eller handelsman avslöjar trollkvinnor på det angivna sättet, omtalas relativt ofta i senare sägner. I en del av dem förbinds smöret med tjuvmjölkande väsen.

En *vandringssägen* om en kvinna, som försökte öka sin *smörlycka* med hjälp av ett magiskt medel, förorsakade under första hälften av 1700-talet en process i Småland. Rätten försökte spåra sägnens upphovsman och fem kvinnliga sagesmän erkände i tur och ordning, att de fört den vidare. En sjätte kvinna var ej närvarande vid tinget, varför målet uppsköts till ett senare tillfälle. På 1800-talet nedtecknades en variant av sägnen på Gotland, men för övrigt tycks den ha fallit i glömska.

Det förefaller även, som om det fanns ett samband mellan ett defamationsmål på Bornholm vid 1700-talets slut och en under följande århundrade känd *lokalsägen*. Sannolikt har de rykten, som behandlades av domstolen med tiden formats till en berättelse.

I en finsk 1700-talskälla anges, att när en *paara* klämdes i en dörr, insjuknade dess ägare och dog. Troligen rör det sig om ett kortfattat sägenreferat. Motivkombinationen återfinns i sentida berättelser.

Med hjälp av det senare traditionsmaterialet nås en större förståelse av till synes meningslösa eller svårbegripliga avsnitt i handlingar från trolldomsmål. Det framgår tydligt av det tidigare påpekade sambandet mellan spridda påståenden i norska och svenska rättshandlingar och uppgifter lämnade av isländska sagesmän under 1800-talet om att tjuvmjölkaren skadar människor.

När barn uppträdde som angivare och vittnen ifrågasattes ej deras uppgifter, vilket delvis torde bero på det faktum, att barnen inte var några nyskapare. Deras framställningar hade mestadels en förankring i de vuxnas föreställningsvärld och deras fantasi hade stimulerats av vad de hört äldre berätta. Medvetet eller omedvetet förde de samman, vad andra talat om och vad de själva trodde sig

ha upplevt. När de utfrågades i samband med trolldomsmål, och jag avser då inte de stora *inkvisitoriska* processerna, bör deras svar och redogörelser ha varit grundade på, hur de uppfattat trosföreställningar, vilka omgivit dem i deras dagliga tillvaro. *Memorat* och *sägner* betraktades av de minderåriga, liksom säkerligen också av flertalet vuxna, som skildringar av verkliga händelser och barnen kan inte ha undgått att bli påverkade av dylika.

Genom att analysera det äldre materialet har det varit möjligt att påvisa motiv, vilka kan hänföras till — eller åtminstone omvittnar existensen av — vissa sägner under 1600- och 1700-talen och i ett flertal fall har det varit möjligt att fastställa en terminus ante quem. Detta gäller även för de formelvarianter, vilka anges i ångermanländska rättegångar. Särskilt en av dessa är så omfattande, att den ej kunnat konstrueras under rättegångens förlopp. Det har också varit möjligt att fastställa att trosföreställningar, vilka endast omtalas sporadiskt i senare tradition och som därför vid första påseendet närmast framstår som individuella, förekommit långt tillbaka i tiden. Sannolikt är de sentida uppgifterna om dylika de sista resterna av ett äldre trosskikt och de kan ha haft en stark förankring i traditionen.

Appendix. Förteckning över uppgiftslämnare och källor till tabell VII

Sverige

1. Söderala sn, Hls, 15/1 1597. Hustru Brita vid Bådann, Brittas dotter Karin, änkan Karin i Lidenäs. /Handlingar rörande trolldom II. RA./
2. Umeå sn, Vbt, 14/8 1598. Hustru Malin i Jämteböle. /Landskapshandlingar. Vbt 1598: 8. s 44h f. KA RA./
3. Hamneda sn, Sml, 2/3 1615. Vittnesmål mot Elin i Horsnäs, Tutaryd sn. /Aschan 1935. s 43./
4. Ryds sn, Sml, 3/8 1618. Ingeborg Bogesdotter i Högnalöv, Uråsa sn. /Konga härads dombok 1618. s 36v—38h. GHA., Hyltén-Cavallius I 1863—64. s 449ff./
5. Aringsås sn, Sml, 1633. Uppgift om att Anna i Moresten, som avrättats i Danmark, påstått att Anna Liflenska lärt henne trolldom. /Index rerum criminalium. s 164v. SHA RA./
6. Skälvums sn, Vgl, 30/4 1638. Marit i Brogården. /Vartofta härads dombok 1638. GHA./
7. Örslösa sn, Vgl, 13/6 1664, 21/2 1665. Vittnesmål mot Jöran Svensson och hans hustru Marina. /Kållands härads dombok 1664—1665. GHA./
8. Tranums sn, Vgl, 13/6 1670, 4/10 1671. Vittnesmål mot Ingierd på Ödegårdstorpet. /Skaraborgs läns dombok 1670, Dombok av Läckö grevskap 1671. GHA./
9. Marstrand, Bhl, 27/7 1669. Ragnill Jens Svenses. /Linderholm 1918b. s 224., Svenungsson 1970. s 42./
10. Marstrand, Bhl, 3/7 1671. Helga i Halltorp. /Linderholm 1918b. s 224., Svenungsson 1970. s 244./
11. Tanums sn, Bhl, 16/9 1671. Befallningsman Ratke Seth. /Linderholm 1918b. s 250., Svenungsson 1970. s 299./
12. Gamleby sn, Sml, 21/6 1677. Vittnesmål mot Måns Jönssons hustru Marid. /Tjusts härads dombok 1677. s 14 ff. GHA./

13a. Boteå sn, Ågl, 1635. Trollpigan Barbros mor, Ramsele sn. /Nordlander 10 1923. s 26./

b. Boteå sn, Ågl, 1635. Barbro i Sandviken, Ramsele sn. /Nordlander 10 1923. s 26./

14. Boteå sn, Ågl, 1635. Trollpigan Barbro, Ramsele sn. /Nordlander 10 1923. s 26./

15. Boteå sn, Ågl, 1636. Svea Hovrätts dom över Marit i Sandviken, Ramsele sn, vilken är densamma som här ovan kallas trollpigan Barbros mor. /Brev från hovrätten den 20/9 1636. GLL HLA./

16. Härnösand, Ågl, 1636. Svea Hovrätts dom över Sigrid Larsdotter. /Brev från hovrätten den 20/9 1636. GLL HLA./

17. Umeå sn, Vbt, 6/6 1650. Änkan Anna Andersdotter i Säva. /Gävleborgs län 2. s 607h. SHA RA./

18. Umeå sn, Vbt, 6/6 1650. Anna Andersdotters syster Karin. /Gävleborgs län 2. s 607v. SHA RA./

19. Umeå sn, Vbt, 11/6 1651. Änkan Märta i Degerfors. /Gävleborgs län 3. s 543h. SHA RA./

20. Ragunda sn, Jtl, 16/12 1651. Sissel 12 år, Olof 11 år. /Jämtlands och Härjedalens dombok 1651. s 224h f. ÖLA./

21. Nordmalings sn, Ågl, 7/3 1659. Annika Olofsdotter, 10 år. /Gävleborgs län 8. s 255h f. SHA RA./

22. Älvdalens sn, Dlr, 3/9—4/9, 11/9 1668. Gertrud Svensdotter i Åsarne, 12 år. /Österdalarnas dombok 1668. s 10h, 13h f, 38h. ULA./

23. Älvdalens sn, Dlr, 5/9 1668. Gulich Anna Olsdotter i Loka, 16 år. /Österdalarnas dombok 1668. s 20v. ULA./

24. Älvdalens sn, Dlr, 7/9, 12/9 1668. Look eller Blund Anna i Loka, omkr. 70 år. /Österdalarnas dombok 1668. s 27v, 40v. ULA./

25. Älvdalens sn, Dlr, 8/9 1668. Gyris Marit Eriksdotter i Åsarne, över 80 år. /Österdalarnas dombok 1668. s 31v. ULA./

26. Älvdalens sn, Dlr, 9/9 1668. Änkan Knåpar Elin Eriksdotter i Brunnsberg, omkr. 70 år. /Österdalarnas dombok 1668. s 33v. ULA./

27. Älvdalens sn, Dlr, 9/9 1668. Per Mattsson i Åsarne, 11 år. /Österdalarnas dombok 1668. s 35v f. ULA./

28a. Mora sn, Dlr, 10/12 1668. Anna Jakobsdotter i Östermökläng, Älvdalen, 12 år. /Österdalarnas dombok 1668. s 72v. ULA./

b. Mora sn, Dlr, 11/12 1668. Mats Larsson i Kalvsarve, Älvdalen, 13 år. /Österdalarnas dombok 1668. s 79h. ULA./

c. Mora sn, Dlr, 11/12 1668. Bond Elins dotter Karin Jakobsdotter i Östermökläng, Älvdalen. /Österdalarnas dombok 1668. s 77h. ULA./

d. Mora, sn, Dlr, 13/12 1668. Brita Andersdotter i Kalvsarve, Älvdalen, 20 år. /Österdalarnas dombok 1668. s 83h. ULA./

e. Mora sn, Dlr, 14/8 1669. Blund Lars dotter Anna i Oxeberg. /Kröningssvärd I 1845. s 43./

f. Mora sn, Dlr, 14/8 1669. Anders Larssons son Erik i Dyssberg, Älvdalen. /Kröningssvärd I 1845. s 43./

g. Mora sn, Dlr, 18/8 1669. Britta i Våmhus. /Kröningssvärd I 1845. s 60 f./

h. Mora sn, Dlr, 18/8 1669. Marris Anna i Våmhus, 70 år. /Kröningssvärd I 1845. s 61./

i. Mora sn, Dlr, 12/11 1669. Per Elians Karin, skolflicka. /Kröningssvärd II 1846. s 18./

j. Mora sn, Dlr, 2/12 1669. Kirstin Matsdotter i Bergkarlås, 11 år. /Kröningssvärd II 1846. s 27./

k. Mora sn, Dlr, 3/12 1669. Kirstin Matsdotters son Mas, 5 år. /Kröningssvärd II 1846. s 37./

l. Mora sn, Dlr, 6/12 1669. Ål Margreta. /Kröningssvärd II 1846. s 49./

29. Mora sn, Dlr, 14/8 1669. Britta, Gut Lars Anders dotter i Oxeberg, 9 år. /Kröningssvärd I 1845. s 41./

30a. Mora sn, Dlr, 14/8 1669. Änkan Pell Marit i Oxeberg, omkr. 60 år. /Kröningssvärd I 1845. s 42 f./

b. Mora sn, Dlr, 6/12 1669. Store Mats dotter Marit, 12 år. /Kröningssvärd II 1846. s 51./

31. Mora sn, Dlr, 14/8 1669. Pell Marits son Mångs Mas, 16 år. /Kröningssvärd I 1845. s 43 f./

32. Mora sn, Dlr, 4/12 1669. Djäkne Margreta. /Kröningssvärd II 1846. s 43./

33a. Mora sn, Dlr, 16/8 1669. Engie Anders Andersson i Morkarla, 40 år. /Kröningssvärd I 1845. s 55./

b. Mora sn, Dlr, 16/8 1669. Finnes Marit Nilsdotter i Östnor, 70 år. /Kröningssvärd I 1845. s 55./

c. Mora sn, Dlr, 17/8 1669. Hära Kirstin i Vika, 79 år. /Kröningssvärd I 1845. s 57./

d. Mora sn, Dlr, 18/8 1669. Hede Hans Lars änka Marit i Bonäs, 70 år. /Kröningssvärd I 1845. s 63./

e. Mora sn, Dlr, 12/11 1669. Becker Pers Olle i Beck, skolgosse. /Kröningssvärd II 1846. s 17 f./

34. Mora sn, Dlr, 2/12 1669. Sven Eriks dotter Marit, 14 år. /Kröningssvärd II 1846. s 32./

35. Orsa sn, Dlr, 8/12 1669. Hustru Brita, 41 år. /Linderholm okat. 411 c. Rannsakning i Orsa 8—14 dec. 1669. s 16. UUB./
36. Orsa sn, Dlr, 8/12 1669. Pelle, 11 år. /Linderholm okat. 411 c. Rannsakning i Orsa 8—14 dec. 1669. s 17. UUB./
37. Orsa sn, Dlr, 9/12 1669. Bertels hustru Brita, 65 år. /Linderholm okat. 411 c. Rannsakning i Orsa 8—14 dec. 1669. s 22. UUB./
38. Orsa sn, Dlr, 10/12 1669. Lars Persson, 10 år. /Linderholm okat. 411 c. Rannsakning i Orsa 8—14 dec. 1669. s 32. UUB./
39. Orsa sn, Dlr, 10/12 1669. Barn som vittnar. /Linderholm okat. 411 c. Rannsakning i Orsa 8—14 dec. 1669. s 34 f. UUB./
40. Orsa sn, Dlr, 11/12 1669. Hustru Anna, 55 år. /Linderholm okat. 411 c. Rannsakning i Orsa 8—14 dec. 1669. s 39. UUB./

41a. Orsa sn, Dlr, 11/12 1669. Skarp Mickels dotter Ingrid i Slättberg, 12 år. /Linderholm okat. 411 c. Rannsakning i Orsa 8—14 dec. 1669. s 3. UUB./

b. Orsa sn, Dlr, 11/12 1669. Skarp Mickels son Juge i Slättberg, 7 år. /Linderholm okat. 411 c. Rannsakning i Orsa 8—14 dec. 1669. s 4. UUB./

42a. Orsa sn, Dlr, 9/12 1669. Belthar Mickil i Slättberg, 69 år. /Linderholm okat. 411 c. Rannsakning i Orsa 8—14 dec. 1669. s 25. UUB./

b. Orsa sn, Dlr, 13/12 1669. Varg Mats dotter Brita, 11 år. /Linderholm okat. 411 c. Rannsakning i Orsa 8—14 dec. 1669. UUB./

c. Orsa sn, Dlr, 13/12 1669. Erik Trumslagares son Olof, 10 år. /Linderholm okat. 411 c. Rannsakning i Orsa 8—14 dec. 1669. UUB./

d. Orsa sn, Dlr, 14/12 1669. Dordis Niss dotter Kerstin, 11 år /Linderholm okat. 411 c. Rannsakning i Orsa 8—14 dec. 1669. UUB./

43. Orsa sn, Dlr, 14/12 1669. Hustru Elin i Vångsgärde, 67 år. /Linderholm okat. 411 c. Rannsakning i Orsa 8—14 dec. 1669. UUB./
44. Rättviks sn, Dlr, jan. 1670. Sammanfattning av bekännelser. /Trolldomsväsendet i Rättvik 1670—71. s 243. VLSB./
45. Rättviks sn, Dlr, 7—10/1 1671. Anders Andersson, 13 år. /Trolldomsväsendet i Rättvik 1670—71. s 156. VLSB./
46. Rättviks sn, Dlr, 3—13/1 1671. Håll Brita, 19 år. /Trolldomsväsendet i Rättvik 1670—71. s 120. VLSB./
47. Alfta — Ovanåkers snr, Hls, 15/3 1672. Svea Hovrätts dom över Sigrid, 56 år. /Brev från hovrätten den 15 mars 1672. GLL HLA./
48. Lillhärdals sn, Hjd, 30/9 1668. Lill-Märit Joensdotter, 15 år. /Jämtlands och Härjedalens dombok 1668. s 256h. ÖLA./

49. Lillhärdals sn, Hjd, 30/9 1668. Olof Joensson, 13 år. /Jämtlands och Härjedalens dombok 1668. s 257h. ÖLA./
50. Lillhärdals sn, Hjd, 30/9 1668. Joel Joensson, 10 år. /Jämtlands och Härjedalens dombok 1668. s 258h. ÖLA./
51. Hjd, 19/4 1672. Svea Hovrätts dom över Gertrud Olofsdotter i Östansjö, 15 år. /Linderholm okat. 411 c. Svea Hovrätts domar den 19 april 1672. UUB./
52. Svegs sn, Hjd, 16—20/6 1673. Sigrid Eriksdotter, 70 år. /Gävleborgs län 21. s 750h. SHA RA./
53. Svegs sn, Hjd, 24/2 1675. Vittnesmål mot gammelpigan Gertrud Persdotter i Äggens by, Svegs sn. /Gävleborgs län 23. s 548v. SHA RA./
54. Revsunds sn, Jtl, 11—12/12 1674. Henning Simonssons dotter Sigrid i Rånsved, 8 år. /Gävleborgs län 22. s 788h. SHA RA./
55. Sollefteå sn, Ångl, 8/9 1674. Maria Andersdotter i Örbäck, 12 år. /Kommissionsrätt i Västernorrland 1674. Sollefteå gäll. s 6. RA./
56. Härnösand, Ångl, 13/10 1674. Britta Persdotter i Ulfvik, 29 år. /Kommissionsrätt i Västernorrland 1674. Säbro gäll i Härnösands stad. s 2 f. RA./

57a. Härnösand, Ångl, 5—6/10 1674. Dordi, 12 år. /Kommissionsrätt i Västernorrland 1674. Härnösands stad. s 36, 56 f. RA./
b. Härnösand, Ångl, 20/10 1674. Karin Larsdotter, 40 år. /Kommissionsrätt i Västernorrland 1674. Härnösands stad. s 4. RA./
c. Härnösand, Ångl, 3/12 1674. Märit i Solberg, Säbro sn. /Skuncks protokoll. s 189. UUB./

58. Härnösand, Ångl, 13/10 1674. Hustru Karin i Stellböle, Stigsjö sn, 60 år. /Kommissionsrätt i Västernorrland. Säbro gäll i Härnösands stad. s 7 f. RA., jmf Skuncks protokoll. s 45. UUB./

59a. Härnösand, Ångl, 14/10 1674. Erik Olofsson, Stigsjö sn, 11 år. /Falcks koncept. s 12., jmf Skuncks protokoll. s 46. UUB./
b. Härnösand, Ångl, 12/11 1674. Dom över Lars Erikssons hustru Anna. /Falcks koncept. s 44. UUB./

60a. Ytterlännäs sn, Ångl, 29/10 1674. Erik Olssons hustru Margreta i Ålestad. /S Ångl's domsagas dombok 1674. s 87. HLA./
b. Ytterlännäs sn, Ångl, 31/10 1674. Hustru Sigrid i Näs. /S Ångl's domsagas dombok 1674. s 104. HLA./

61. Ytterlännäs sn, Ångl, 30/10 1674. Märta Eriksdotter i Ålestad, Dals sn, 14 år. /S Ångl's domsagas dombok 1674. s 103. HLA./

62a. Ytterlännäs sn, Ångl, 29/10, 31/10 1674, 16/3 1675. Hustru Marit i Näs,

60 år. /S Ågl's domsagas dombok 1674. s 98, 104. HLA., Linderholm okat. 411 c. Tingsrannsakning i Ytterlännäs sn 16 mars 1675. UUB./

b. Ytterlännäs sn, Ågl, 31/10 1674, 16/3 1675. Hustru Anna i Näs. /S Ågl's domsagas dombok 1674. s 106. HLA., Linderholm okat. 411 c. Tingsrannsakning i Ytterlännäs sn 16 mars 1675. UUB./

63. Nora sn, Ågl, 7/12 1674. Annika, piga i Nyland. /S Ågl's domsagas dombok 1674. s 5. HLA./

64a. Nora sn, Ågl, 9/12 1674. Kirstin i Lövvik, 70 år. /S Ågl's domsagas dombok 1674. s 8. HLA./

b. Nora sn, Ågl, 9/12 1674. Hustru Ingrid. /S Ågl's domsagas dombok 1674. s 9. HLA./

c. Nora sn, Ågl, 14/12 1674. Märit i Råssvik, 14 år. /S Ågl's domsagas dombok 1674. s 28. HLA./

d. Nora sn, Ågl, 8/3 1675. En pojke och en flicka vittnar. /S Ågl's domsagas dombok 1675. s 57 f., 64. HLA./

e. Nora sn, Ågl, 11/3 1675. Elisabet i Mäland, över 70 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. s 18. HLA./

f. Nora sn, Ågl, 11/3 1675. Änkan Kirstin i Grunsvik, över 70 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. s 23. HLA./

65a. Nora sn, Ågl, 9/3 1675. Annika i Greta, 12 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. s 27. HLA./

b. Nora sn, Ågl, 11/3 1675. Pigan Margreta i Erstad, 57 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. s 23. HLA./

c. Nora sn, Ågl, 11/3 1675. Marta i Skullerstad, 80 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. s 24. HLA./

d. Nora sn, Ågl, 11/3 1675. Sara i Greta, 12 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. s 28. HLA./

e. Nora sn, Ågl, 12/3 1675. Änkan Elisabet i Folkja, 70 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. s 35. HLA./

66. Boteå sn, Ågl, 24—25/9 1674. Gammelpigan Anna Persdotter i Lo, Styrnäs sn. /Kommissionsrätt i Västernorrland 1674. Boteå gäll. s 26. RA./

67a. Boteå sn, Ågl, 8—15/1 1675. Gabriel Davidsson, 9 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 17. HLA./

b. Boteå sn, Ågl, 8—15/1 1675. Sigrid, 12 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 20. HLA./

c. Boteå sn, Ågl, 8—15/1 1675. Pojken Jonas Abrahamsson i Lännäs.

/S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 63. HLA./

d. Boteå sn, Ågl, 8—15/1 1675. Pojken Nils Nilsson. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 71. HLA./

e. Boteå sn, Ågl, 8—15/1 1675. Pojken Jonas Nilsson /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 74. HLA./

f. Boteå sn, Ågl, 8—15/1 1675. Sara i Lo, 17 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 117. HLA./

68. Boteå sn, Ågl, 8—15/1 1675. Marit Jonsdotter i Björkå, 12 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 75 f. HLA./

69a. Skogs sn, Ågl, 1/3 1675. Pojken Lasse i Kläpp. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 130. HLA./

b. Skogs sn, Ågl, 1/3 1675. Kirstin i Kläpp, 11 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 131. HLA./

c. Skogs sn, Ågl, 1/3 1675. Nils Nilsson, 14 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 146. HLA./

d. Skogs sn, Ågl, 1/3 1675. Flickan Brita i Mäland. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 150. HLA./

e. Skogs sn, Ågl, 1/3 1675. Pojken Johan i Ro. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 156. HLA./

70a. Skogs sn, Ågl, 1/3 1675. Gammelpigan Lisbet Persdotter i Mäland, 70 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 129. HLA./

b. Skogs sn, Ågl, 1/3 1675. Olle i Frösk, 14 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s. 135. HLA./

71. Dals sn, Ågl, 30/3 1675. Pigan Marta Eriksdotter i Ålestad, 15 år. (jmf nr. 61) /Linderholm okat. 411 c. Tingsrannsakning i Dal 30 mars 1675. s 55 f. UUB./

72. Dals sn, Ågl, 30/3 1675. Pigan Erick Hans dotter i Daglös. /Linderholm okat. 411 c. Tingsrannsakning i Dal 30 mars 1675. s 66 f. UUB./

73. Ullångers sn, Ågl, 9/6 1675. Elisabet, 8 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 4. HLA./

74. Ullångers sn, Ågl, 9/6 1675. Klara, 11 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 20. HLA./

75. Ullångers sn, Ågl, 9/6 1675. Kristin Olofsdotter, 16 år. /S Ågl's domsagas dombok 1675. Rannsakningar angående trolldomsväsendet. s 2. HLA./
76. Lövångers sn, Vbt, 5/8 1675. Sissla Andersdotter, 73 år. /Gävleborgs län 23. s 744h. SHA RA./
77. Lövångers sn, Vbt, 7/8 1675. Malin Andersdotter, 74 år. /Gävleborgs län 23. s 746v. SHA RA./
78. Lövångers sn, Vbt, 18—19/9 1676. Önde Holgersson i Bysjön, 10 år. /Gävleborgs län 24. s 847h. SHA RA./
79. Umeå sn, Vbt, okt. 1676. Persson Lukas Kristin i Österteg, en gammal kvinna. /Gävleborgs län 24. s 856v. SHA RA./
80. Gävle, Grl, 10/2, 26/2 1675. Sigrid Jonsdotter Bruse. /Skokloster in fol. Miscell. 7. s 519, 545. RA./
81. Vendels sn, Upl, 13/7 1675. Maria Nilsdotter, omkr. 45 år. /Linderholm okat. 409 e. Laga ting i Vendel. UUB., Linderholm 1931. s 21 f./
82. Habo sn, Vgl, 4—5/5, 10—11/6 1720. Vittnesmål mot änkan Anna Nilsdotter. /Handlingar rörande trolldom och vidskepelse I. 4—5 maj, 10—11 juni 1720. RA./
83. Skepplanda sn, Vgl, 21/5 1722. Börta Andersdotter, 76 år. /Handlingar rörande trolldom och vidskepelse I. 21 maj 1722. RA./
84. Nors sn, Vrm, 1722. Maria Toresdotter, omkr. 86 år. /Besvärs- och Ansökningsmål. maj 1724. RA./
85. Mörarps sn, Sk, 24—26/10 1728. Vittnesmål mot Elna Hansdotter. /Handlingar rörande trolldom och vidskepelse I. 24—26 okt. 1728. RA./
86. Visby, Gtl, 14/10 1737, 21/2 1738. Brita Björns, Gothems sn. /Bjersby 1964. s 224./

Finland

87. Sunds sn, Ål, 13—14/12 1666. Per Skarps hustru Lisbeta i Persnäs. Hausen II 1894—98. s 292./
88. Kastellholmens sn, Ål, 11/3 1667. Anna i Högbolstad. /Hausen II 1894—98. s 304./
89. Pedersöre sn, Öbt, 12/4 1675. Hustru Mariana Mattsdotter. /Söderhjelm I 1907. s 355./
90a. Tenala sn, Nld, 27/10, 29/10 1683. Karin Matsdotter i Harparskog. /Raseborg och Hattula dombok 1683. s 184h—190h. RA Hfs./

b. Tenala sn, Nld, 27/10, 29/10 1683. Helga Matsdotter. /Raseborg och Hattula dombok 1683. s 184h—190h. RA Hfs./

c. Tenala sn, Nld, 27/10 1683. Anna Hendersdotter i Spjutsböle. /Raseborg och Hattula dombok 1683. s 186h f. RA Hfs./

91. Pojo sn, Nld, 25—26/2, 10—11/9 1702. Vice lagman Klas Uggla. /Hultman 1931. s 52./

92. Vörå sn, Österbotten, 1711. /Wallén 1926. s 53./

Norge

93. Eikersunds sn, Rld, 1658. Arnbjørn Njellsson, omkr. 25 år. /Mauland 1911. s 92, 97., jmf Alver 1971. s 195 f./

94. Vedle sn, Rld, 29/3 1680. Eilert Torleivsson i Grønhaug. /Mauland 1911. s 137 f./

95. Sundfjords sn, SoF, 1681. Vittnesmål mot Anders Aasses hustru Syneve. /Alver 1971. s 196./

96. Vadsø sn, Fmk, 13/5 1689. Ole Andersens dotter Marthe, 14 år. /Rutberg 1918. s 95./

97. Øyers sn, Opl, 12/9 1730. Sirie Jørgensdatter, 13 år. /Alver 1971. s 145./

Island

98. Hörgárdalur, Efr, 26/5 1703. Sigríður Hálfdanardóttir. /Dóma- og Þingbók Eyjafjarðar. 26 maj 1703. PSÍ., jmf Stefnir 2 1893. s 2 ff./

99. Sölvadalur, Efr, 16—24/4 1804. Handlingar rörande husrannsakan hos Kristján Ólafsson på Björk. /Sunnanfari II 1893. s 94., jmf AM 960. XV./

Danmark

100. Hasle sn, Bhm, 12/7 1771. Vittnen från Klemenskers och Rutskers snr. /Bornholms Nørre-herreds Tingbog 1771. s 156v—159h. LAS./

Käll- och litteraturförteckning

OTRYCKTA KÄLLOR

Danmark

Köpenhamn

Nationalmuseum. 2. avd. Bildarkivet
Fotografier
Landsarkivet for Sjælland
Domböcker
Det Kongelige Bibliotek
Resen 1088. Resen, P. H., Descriptio Islandiæ, Færóarum et Grönlandiæ. (Ny kgl. Saml. 1088.)
Thott 1507. Amtmand Urnes saml. (Thott 1507.)
Det Arnamagnæanske Institut
AM 246. Brev från biskop Gísli Oddsson 27/12 1634. (AM 246.)
AM 247. Protokoll från präststämma 19/6 1635. (AM 247.)
AM 960. Handlingar rörande husrannsakan april 1804. (AM 960.)
Ólafsson, J. Ólafsson, J., Lexicon islandico-latinum. (AM 433.)

Finland

Helsingfors

Nationalmuseum. Arkeologiska kommissionen. Historiska avdelningens bildarkiv.
Fotografier
Riksarkivet
Renoverade domböcker

Island

Reykjavík

Þjóðskjalasafn Íslands
Domböcker

Landsbókasafn Íslands

Jónsson. Jónsson, D., Einföld declaratión og útskýring um fordæður, forneskjur og töframenn, þeirra machinatión og hvað þar um sé haldandi. (JS 606.)

Þjóðminjasafn Íslands

Uppteckningar

Norge

Oslo

Norsk Folkeminnesamling

Uppteckningar

Sverige

Göteborg

Institutet för Folklore

Västsvenska Folkminnesföreningens arkiv

Uppteckningar

Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola

Uppteckningar

Härnösand

Härnösands landsarkiv

Domböcker

Gävleborgs länsstyrelse. Landskansliet.

Brev från hovrätten

Jönköping

Göta Hovrätts arkiv

Renoverade domböcker

Linköping

Linköpings stifts- och landsbibliotek

Prytz 1632. Prytz, E. J., Magia Incantatrix. 1632. (Nv 20.)

Stockholm

Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Bildarkiv
Fotografier
Riksarkivet
Handlingar rörande trolldom och vidskepelse I. Från GHA 1669—1728.
Handlingar rörande trolldom och vidskepelse II.
Kommissionsrätt i Västernorrland 1674.
Besvärs- och ansökningsmål 1724.
Skokloster in fol. Miscell. 7.
Kammararkivet
Landskapshandlingar
Svea Hovrätts arkiv
Index rerum criminalium
Renoverade domböcker
Kungliga biblioteket
Hilfeling 1797. Hilfeling, C. G. G., Rese Journal. 1797. (Fm 57: 2)
Ólafsson, G. Ólafsson, G., Lexicon Islandicum. (N 1)
Peringskiöld II. Peringskiöld, Monumenta Sueo-Gothorum. II. (Fh 2)
Wallin I 1745. Wallin, J., Analecta Gothlandensia. 1745. Walliniana. I. (Dep 32: 2)

Uppsala

Uppsala landsarkiv
Domböcker
Uppsala Universitetsbibliotek
Axehielm. Axehielm, J., Lexicon Sueo-Gothicum. (R 587)
Ihre. Ihre, J., Dialektord från Ångermanland. (98)
Linderholm okat. 409 e, 411 b, 411 c. E. Linderholms saml. okat. (409 e, 411 b, 411 c.)
Falcks koncept. (K 82)
Skuncks protokoll. (K 83)
Etnologiska institutionen
Stewart 1966. Stewart, J., Topographia Hiberniæ by Giraldus Cambrensis. A Contribution to a Folkloristic Commentary.
Dialekt- och folkminnesarkivet
Uppteckningar

Vadstena

Vadstena landsarkiv
Domböcker

Västerås

Västerås lands- och stiftsbibliotek
Trolldomsväsendet i Rättvik 1670—71, handlingar samlade av prosten G. J. Elvius.

Östersund

Östersunds landsarkiv
Domböcker

Jan Wall

Fotografier
Brev
Tjuvmjölkande väsen II. Tjuvmjölkande väsen. II. Yngre nordisk tradition. (Föreligger i manuskript.)

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Ahlbäck 1968. Ahlbäck, G., Morkarla kyrka. Uppsala 1968. (Upplands kyrkor. X. s 145—168.)

Aldal 1931. Aldal, J., Vestjyske Trolddomssager. (Hardsyssels Aarbog. 25, 1931, s 66—109.)

Alm 1947. Alm, H., Vendels kyrka. Uppsala 1947. (Upplands kyrkor. I. s 201—232.)

Almqvist I 1969. Almqvist, G., Domboksutdrag rörande Fryksdals härad anno 1610—1678. I. Sunne 1969.

Alver 1971. Alver, B. G., Heksetro og trolddom. Et studie i norsk heksevæsen. Oslo 1971.

Ambrosiani 1922. Ambrosiani, S., Om 'stål' som makt- och skyddsmedel. (Folkloristiska och etnografiska studier. III, 1922, s 49—64.) (Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland. CLXV.)

Andreæ 1683. Andreæ, G., Lexicon Islandicum. Havniæ 1683.

Ankarloo 1971. Ankarloo, B., Trolldomsprocesserna i Sverige. Lund 1971. (Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning. Ser. 1.)

Aschan 1935. Aschan, N., Ur Sunnerbo härads domböcker. (Hyltén-Cavallius-föreningens årsbok. 1935, s 3—51.)

Asteropherus 1909. Asteropherus, M. O., En lustig comedia vid namn Tisbe. /ed. E. Meyer./ Stockholm 1909.

Atkinson 1891. Atkinson, J. C., Forty Years in a Moorland Parish. Reminiscences and researches in Danby in Cleveland. /2 ed./ London 1891.

Atlas över svensk folkkultur II 1976. Atlas över svensk folkkultur. II. Sägen, tro och högtidssed. red. Å. Campbell & Å. Nyman. Uppsala 1976.

Bang 1901. Bang, A. C., Norske Hexeformularer og magiske Opskrifter. Kristiania 1901—02. (Videnskabsselskabets Skr. II. Hist-Filos. Klasse. 1.)

Baschwitz 1963. Baschwitz, K., Hexen und Hexenprozesse. Die Geschichte eines Massenwahns und seiner Bekämpfung. München 1963.

Benediktsson 1935. Benediktsson, J., Om kilderne til Resens Islandsbeskrivelse. (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1934, s 161—181.)

Berg & Svensson 1969. Berg, G. & Svensson, S., Svensk bondekultur. /2. uppl./ Stockholm 1969.

Bergstrand 1935. Bergstrand, C.-M., Kulturbilder från 1700-talets Västergötland. III. Lund 1935.

Bergvik 1945. Bergvik, H., Vapenhuset i Harbo kyrka. (Ärkestiftet. Kontraktsnummer för Fjärdhundra kontrakt. 1, 1945, s 40.)

Biographie Nationale. Biographie Nationale. /utg. av L'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique./ 20. Bruxelles 1908—10.

Bjersby 1964. Bjersby, R., Traditionsbärare på Gotland vid 1800-talets mitt. En undersökning rörande P. A. Säves sagesmän. Uppsala 1964. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B: 11.)

Björkquist 1961. Björkquist, L., Puken eller bjäran i norrländsk folktro. Med särskild hänsyn till Jämtland. /Särtryck ur Jämten 1961./

Blakeborough 1911. Blakeborough, R., Wit, Character, Folklore and Customs of the North Riding of Yorkshire, with a Glossary of over 4.000 Words and Idioms now in use. /2 ed./ Saltburn-by-the-Sea 1911.

Boguet 1608. Boguet, H., Discours des sorciers. Lyon 1608.

Brandt 1976. Brandt, M., Mulier mala. Smørkærningsfremstillinger i dansk sengotisk kalkmaleri. Åbo 1976. (Bild och betydelse. Föredrag vid det 4. nordiska symposiet för ikonografiska studier, Kvarnträsk, 19.—22.

augusti 1974. s 55—61.) (Skrifter utgivna av Konsthistoriska institutionen vid Åbo Akademi Nr. 2.)

Broman II 1953. Broman, O. J., Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Helsingland. /ed. K. A. Hægermarck & A. Grape./ II. Uppsala 1953.

Bühring & Maier 1970. Bühring, J. & Maier, K., Die Kunstdenkmale des Landkreises Celle im Regierungsbezirk Lüneburg. Hannover 1970.

Bødker 1965. Bødker, L., Folk Literature (Germanic). Copenhagen 1965. (International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore. 2.)

Calfhill 1846. Calfhill, J., An answer to John Martiall's Treatise of the Cross. /ed. R. Gibbings./ Cambridge 1846.

Cambrensis 1867. Cambrensis, G., Topographia Hibernica. /ed. J. F. Dimock./ London 1867. (Rerum Britannicarum Medii Ævi.)

Campbell 1932. Campbell, Å., En ordkarta och en folkminneskarta. /särtryck/ (Meddelanden från landsmålsarkivet i Uppsala. 1, 1932.)

Caro Baroja 1964. Caro Baroja, J., The world of the witches. /Translated by N. Glendinning./ London 1964.

Christensen 1908—10. Christensen, V., Hekseprocesser fra Midtjylland. (Viborg — Skive Egnen) (Samlinger til jydsk Historie og Topografi. utg. av Det jydske historisk-topografiske Selskab. 3: VI. København 1908—10, s 313—378.)

Colerus II 1686. Colerus, Oeconomia, thet är hushåldz underwijsning, för 40. åhr sedan förswänskat . . . af Isaaco Erici. II. Stockholm 1686.

Cornell I 1966. Cornell, H., Den svenska konstens historia. Från vikingatiden till 1700-talets slut. I. /2 Aldusuppl./ Stockholm 1966.

Cornell & Wallin 1933. Cornell, H. & Wallin, S., Uppsvenska målarskolor på 1400-talet. Stockholm 1933.

— *1965.* Tierpskolans målare. Stockholm 1965.

— *1972.* Albertus Pictor. Sten Stures och Jacob Ulvssons målare. Stockholm 1972.

Crosby 1942. Crosby, R., Robert Mannyng of Brunne: A New Biography. (Publications of the Modern Language Association of America. LVII, 1942, s 15—28.)

Danaher 1972. Danaher, K., The Year in Ireland. Cork 1972.

Davíðsson 1903. Davíðsson, Ó., Isländische Zauberzeichen und Zauberbücher. (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. 13, 1903, s 150—167, 267—279.)

— *1940—43.* Galdur og galdramál á Íslandi. Reykjavík 1940—43. (Sögurit 20.)

DBL. Dansk Biografisk Lexikon, tillige omfattende Norge for tidsrummet 1537—1814. /ed. C. F. Bricka./ 1—19. København 1887—1905.

D'Evelyn 1935. Introduction to Peter Idley's *Instructions to his son.* Boston 1935. (Modern Language Association of America. Monograph Series VI.)

Dundes 1964. Dundes, A., The Morphology of North American Indian Folktales. Helsinki 1964. (FFC 195.)

Edling 1925. Vendels sockens dombok 1615—1645. /ed. N. Edling./ Uppsala 1925. (Uppländska domböcker utg. av Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala. 1.)

Eskeröd 1947. Eskeröd, A., Årets äring. Etnologiska studier i skördens och julens tro och sed. Lund 1947. (Nordiska museets Handlingar 26.)

Feilberg. Feilberg, H. F., Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål. Kjøbenhavn 1886—1914.

Fett 1909. Fett, H., Norges kirker i middelalderen. Kristiania 1909.

— *1917.* Norges malerkunst i middelalderen. Kristiania 1917.

Forsblom 1916. Forsblom V. W., Bjäran. (Hembygden. 7: 3—4, 1916, s 37—51, 65—74.)

Froehner 1925. Froehner, R., Von Hexen und Viehverzauberung. Leipzig 1925. (Abhandlungen aus der Geschichte der Veterinärmedizin. Heft 7.)

FSF VII.1. 1919. Finlands svenska folkdiktning. VII. Folktro och trolldom. 1. Övernaturliga väsen. /ed. G. Landtman./ Helsingfors 1919. (Skrifter utg. av Svenska Litteratursällskapet i Finland CXLVII.)

Furnivall 1862. Furnivall, F. J., Editor's Preface to Robert of Brunne's *Handlyng Synne.* s III—XXVI. London 1862.

Gadd 1751. Gadd, P. A., Försök til en Oeconomisk Beskrifning öfwer Satacunda Häraders Norra Del. Stockholm 1751.

Ganander 1789. Ganander, C., Mythologia Fennica. Åbo 1789.

— *1938.* Nytt Finskt Lexicon. II. Porvoo 1938. (Tutkimuslaitos »Suomen Suvun» julkaisuja 2.)

Gaslander 1774. Gaslander, J., Beskrifning om Svenska Allmogens sinnelag, seder etc. i Jönköpings Lähn och Wässbo härad. /ed. F. Westerdahl./ Stockholm 1774.

Gjerdman 1941. Gjerdman, O., Hon som var värre än den onde. En saga och ett uppsvenskt kyrkomålningsmotiv. (Saga och sed. 1941, s 1—93.)

— *1945.* Nattskärran och några andra spökfåglar. (Arv. 1, 1945, s 27—68.)

Gothe 1943. Gothe, R., Från trolldomstro till kristendom. Stockholm 1943.

Granberg 1935. Granberg, G., Skogsrået i yngre nordisk folktradition. Uppsala 1935. (Skrifter utg. av Gustaf Adolfs Akademien för folklivsforskning. 3.)

— *1935b.* Memorat und Sage. Einige methodische Gesichtspunkte. (Saga och sed. 1935, s 120—127.)

Gustafs I reg. XXV. Konung Gustaf den förstes registratur. XXV. 1555. Stockholm 1910. (Handl. rör. Sveriges historia. Första ser.)

Hanzén 1951. Hanzén, J. J., Om trolldom och häxprocesser i Hälsingland. Ljusdal 1951.

Hauge 1964. Hauge, H.-E., Smältgummor, trollgubbar och andra kloka. Gävle 1964. (Utg. av Föreningen för folkminnenas bevarande. 1.)

Hausen II 1894—98. Bidrag till Finlands historia. II. Ransakningar och domar rörande trolldomsväsendet på Åland. 1666—1678. /ed. R. Hausen./ Helsingfors 1894—98.

Haydon I—II 1858—60. Eulogium Historiarum. I—II. /ed. F. S. Haydon./ London 1858—60. (Rerum Britannicarum Medii Ævi Scriptores. 9.)

HDA. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. /ed. H. Bächtold-Stäubli./ Berlin & Leipzig 1927 ff.

Heckscher 1965. Heckscher, E. F., Svenskt arbete och liv. Från medeltiden till nutid. /4 Aldusuppl./ Stockholm 1965.

Hefele IV 1860. Hefele, C. J., Conciliengeschichte. Nach den Quellen bearbeitet. IV. Freiburg im Breisgau 1860.

Hellquist 1970. Hellquist, E., Etymologisk ordbok. /3 uppl./ Lund 1970.

Henderson 1879. Henderson, W., Notes on the Folklore of the Northern Counties of England and the Borders. /2 ed./ London 1879.

Henning 1954—56. Siælinna thrøst. /ed. S. Henning./ Stockholm 1954—56. (Samlingar utg. av Svenska Fornskriftssällskapet. 59.)

Heurgren 1925. Heurgren, P., Husdjuren i Nordisk Folktro. Örebro 1925.

Hildebrand 1650. Hildebrand, W., Magia Naturalis, Thet är: Fyra besynnerlige Böcker aff undersamme Konster. Stockholm 1650.

Holbek & Piø 1967. Holbek, B. & Piø, I., Fabeldyr og sagnfolk. København 1967.

Holmberg-Harva 1927. Holmberg-Harva, U., Bjärans klotform. (Rig. 10, 1927, s 161—172.)

— *1928.* Para. Turku 1928. (Annales Universitatis Aboensis. B 7.)

Holmström 1901. Ärkebiskop Abrahams räfst. /ed. O. Holmström./ Uppsala 1901. (Skrifter utg. av Kyrkohistoriska föreningen. IV: 1.)

Honko 1959. Honko, L., Krankheitsprojektile. Untersuchung über eine urtümliche Krankheitserklärung. Helsinki 1959. (FFC 178.)

— *1962.* Geisterglaube in Ingermanland. I. Helsinki 1962. (FFC 185.)

Hornæus 1935. Hornæus, J., Sannfärdig berättelse om det för 100 år sedan förelupna grufveliga Trulldoms-Oväsendet i Sverige. (Årsbok för Västernorrlands Läns Hembygdsförbund. 1935, s 136—175.)

Huguet. Huguet, E., Dictionnaire de la langue française du seizième siècle. 1—7. Paris 1925—67.

Hultman 1931. Hultman, E., Uggla'ska processen i Pojo. (Budkavlen. 10, 1931, s 48—55.)

Hülphers 1780. Hülphers, A., Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Fierde Samlingen om Ångermanland. Västerås 1780.

Hyltén-Cavallius I 1863—64. Hyltén-Cavallius, G. O., Wärend och Wirdarne. I. Stockholm 1863—64.

Idley 1935. Idley, P., Instructions to his Son. /ed. C. D'Evelyn./ Boston 1935. (Modern Language Association of America. Monograph Series VI.)

Ihre 1766. Ihre, J., Swenskt Dialect-Lexicon. Uppsala 1766.

Íslenzkt Fornbréfasafn II 1893. Diplomatarium Islandicum — Íslenzkt fornbréfasafn. II. 1253—1350. Kaupmannahöfn 1893.

Jacobsen 1971. Jacobsen, J. C., Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693. København 1971.

von Kaisersberg 1517. von Kaisersberg, G., Die Emeis. Dis ist das büch von der Omeissen, etc. Strassburg 1517.

Ketilsson 1778. Ketilsson, M., Underviisun um þá Islenðsku Sauðfiár-Hirðing. Hrappsey 1778.

Kilström 1969. Kilström, B. I., Litslena kyrka. Stockholm 1969. (Sveriges kyrkor. Uppland. IX: 2.)

Kilström & Samuelsson 1973. Kilström, B. I. & Samuelsson, B., Övergrans kyrka. Uppsala 1973. (Upplands kyrkor. XII. s 85—116.)

Kittredge 1929. Kittredge, G. L., Witchcraft in Old and New England. Cambridge, Mass. 1929.

af Klintberg 1965. af Klintberg, B., Svenska trollformler. Stockholm 1965.

— *1972.* Svenska folksägner. Stockholm 1972.

Kröningssvärd 1845—49. Kröningssvärd, C. G., Blåkullefärderna eller Handlingar om Trolldomsväsendet i Dalarne åren 1668—1673. /Ny och tillökad upplaga./ I—III. Stockholm 1845—49.

Lea I 1957. Lea, H. C., Materials toward a History of Witchcraft. I. /ed. A. C. Howland./ New York & London 1957.

Lencqvist 1870. Lencqvist, C., De superstitione veterum Fennorum theoretica et practica. 1—2. /ed. H. G. Porthan./ Helsingfors 1870. (Opera selecta 4.)

Lindblad 1897. Lindblad, C. S., Lödöse stad samt Ale och Flundre härader. Historiska minnen och nuvarande förhållanden. Göteborg 1897.

Linderholm 1911. Linderholm, E., Om norrländska kyrkostadgar från 1500- och 1600-talen. (Kyrkohistorisk årsskrift. 12, 1911, s 1—51.)

— *1911b.* Kyrkio-lagh, samptyckt och stadgatt aff presterskapet i Väster-Norrlanden. (Kyrkohistorisk årsskrift. 12, 1911, s 101—113.)

— *1918.* Nordisk magi. Studier i nordisk religions- ock kyrkohistoria. I. Urnordisk magi. Stockholm 1918. (SvLm B. 20.)

— *1918b.* De stora häxprocesserna i Sverige. Bidrag till svensk kultur- och kyrkohistoria. I. Inledning. Bohuslän. Uppsala 1918.

— 1927—29. Signelser ock besvärjelser från medeltid ock nytid. I—II. Stockholm 1927—29. (SvLm 176, 185.)

— *1931.* Trolldomsprocesserna i Uppland och Uppsala 1671—1676. (Kyrkohistorisk årsskrift. 30, 1930, s 175—219.)

Liungman V 1962. Liungman, W., Sveriges sägner i ord och bild. V. Stockholm 1962.

Manning 1901. Manning, R., Handlyng Synne. /ed. F. J. Furnivall./ London 1901. (Early English Text Society. Orig. Series 119.)

Mauland 1911. Mauland, T., Trolldom. Kristiania 1911.

Murray 1921. Murray, M. A., The Witch-Cult in western Europe. A study in Anthropology. Oxford 1921.

Møller 1867. Møller, J. P., Folkesagn og andre mundtlige Minder fra Bornholm. København 1867.

Nisbeth 1962. Nisbeth, Å., Askeryd-Mästaren — Sven Målare i Jönköping? (Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund. XXXV. Småländska kulturbilder. 1962, s 7—33.)

— *1968—69.* Österunda kyrka. Uppsala 1968—69. (Upplands kyrkor. X, s 1—16.)

Nissilä & Sarmela & Sinisalo 1970. Nissilä, V., & Sarmela, M., & Sinisalo, A., Ethnologisches Ortschafts- und Dorfregister des finnischen Sprachgebiets. Helsinki 1970. (Studia Fennica. 15.)

Norberg 1968. Norberg, R., Dannemora kyrka. Uppsala 1968. (Upplands kyrkor. X, s 69—84.)

Nordlander 6 1905. Nordlander, J., Norrländska samlingar. H. 6. Uppsala 1905.

— *10 1923.* Norrländska samlingar. H. 10. Uppsala 1923.

Nyqvist 1870. Nyqvist, J. I., Häxprocesserna i Sverige. Ett bidrag till deras historia. Jönköping 1870.

Olaus Magnus I 1909. Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken. I. (Utg. genom Michaelsgillet.) Stockholm 1909.

O'Meara 1949. O'Meara, J. J., Giraldus Cambrensis in Topographia Hibernie, Text of the First Recension. Dublin 1949. (Proceedings of the Royal Irish Academy. 52. Section C, No. 4. s 113—178.)

Owen 1896. Owen E., Welsh Folk-lore. /2 ed./ Oswestry & Wrexham 1896.

Pape 1945. Pape, J., Bidrag till belysande av föreställningarna om Bjäran-Mjölkharen i företrädesvis äldre tradition. (Folkkultur. 5, 1945, s 84—118.)

Paulinus Gothus I 1617. Paulinus Gothus, L., Ethicæ christianæ, pars prima. Thet är: Catechismi förste deel, om Gudz lagh . . . Stockholm 1617.

Pentikäinen 1968. Pentikäinen, J., The Nordic dead-child tradition. Nordic dead-child beings. A study in comparative religion. Helsinki 1968. (FFC 202.)

— *1968b.* Grenzprobleme zwischen Memorat und Sage. (Temenos 3. 1968, s 136—167.)

Peterson 1929. Peterson, A., Studier i svenska skoldramat. Göteborg 1929.

Piltz 1974. Piltz, A., Prolegomena till en textkritisk edition av magister Mathias' *Homo conditus*. Uppsala 1974. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Latina Upsaliensia. 7.)

Plantsch 1507. Plantsch, M., Opusculum de Sagis Maleficis. Pforzheim 1507.

Reichborn-Kjennerud 1928. Reichborn-Kjennerud, I., Vår gamle trolldomsmedisin. I. Oslo 1928. (Skrifter utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos. Klasse. 6.)

Rietz 1962. Rietz, J. E., Svenskt dialektlexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket. Lund 1962.

Rit . . . XI 1791. Rit þess Konúngliga Islenzka Lærðóms-Lista Félags. XI. (anonym J. J.) Kaupmannahøfn 1791.

Robbins 1974. Robbins, R. H., The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology. New York 1974.

Robertson 1947. Robertson, Jr., D. W., The Cultural Tradition of *Handlyng Synne*. (Speculum. A Journal of Mediaeval Studies. XXII, 1947, s 162—185.)

Rondeletius 1871. Rondeletius, J., Judas redivivus, Thet är: En christeligh Tragicocomædia . . . /ed. G. E. Klemming./ Stockholm 1871.

Ronsseus 1618. Ronsseus, B., Opuscula Medica. 1. Epistolæ Medicinales. Leyden 1618.

Rutberg 1918. Rutberg, H., Häxprocesser i norska Finnmarken. 1620—1692. Efter domstolsprotokoll. Stockholm 1918. (SvLm XVI: 4.)

Rydbeck, M. 1940. Rydbeck, M., Nils Håkansson, »Vittskövlemästaren». (Fornvännen. 35, 1940, s 233—272.)

— *1952.* Harriemästaren samt »de Hasers oc Hakkers» målare. (Fornvännen. 47, 1952, s 58—80.)

Rydbeck 1904. Rydbeck, O., Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor. Lund 1904.

Samsonarson 1967. Samsonarson, J., Nokkur rit frá 16. og 17. öld um íslenzk efni. (Bibliotheca Arnemagnæana XXIX. Opuscula III. 1967, s 221—271.)

SAOB. Ordbok över svenska språket. 1 ff. /utg. av Svenska Akademien./ Lund 1898 ff.

Saxtorph 1970. Saxtorph, N. M., Jeg ser på kalkmalerier. En gennemgang af alle kalkmalerier i danske kirker. /2. udg./ København 1970.

Schmidt 1955. Schmidt, A. F., Bornholmsk Bondeliv. Rønne 1955. (Bornholmske Samlinger. 34.)

Schmitz I—II 1883—98. Schmitz, H. J., Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche. Nach handschriftlichen Quellen dargestellt. I—II. Mainz 1883, Düsseldorf 1898.

Schnell 1964. Schnell, I., Torpa kyrka. Nyköping 1964. (Sörmländska kyrkor 101.)

Schwarzwälder 1958. Schwarzwälder, H., Die Formen des Zauber- und Hexenglaubens in Bremen und seiner weiteren Umgebung. (Heimat und Volkstum, Bremer Beiträge zur niederdeutschen Volkskunde. 1958, s 3—68.)

— *1959.* Die Geschichte des Zauber- und Hexenglaubens in Bremen. I. (Bremisches Jahrbuch. 46, 1959, s 156—233.)

Schück & Warburg I 1911. Schück, H. & Warburg, K., Illustrerad svensk litteraturhistoria. I. /2. uppl./ Stockholm 1911.

Simonsuuri 1961. Simonsuuri, L., Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen. Helsinki 1961. (FFC 182.)

Soldan & Heppe I—II 1880. Soldan's Geschichte der Hexenprozesse. Neu bearbeitet von Dr. Heinrich Heppe. I—II. Stuttgart 1880.

Solheim 1952. Solheim, S., Norsk sætertradisjon. Oslo 1952. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Ser. B. Skrifter XLVII.)

Sprenger & Institoris 1906. Sprenger, J. & Institoris, H., Malleus Maleficarum. I—III. /tysk ed. J. W. R. Schmidt, Der Hexenhammer./ Berlin 1906.

Stalhoff 1894—96. Stalhoff, G., Uppsala och dess omgifningar. /ed. E. Lewenhaupt./ (Uppl. fornm.för. tidskr. III: 16—18, 1894—96, s 288—305.)

Stefnir 2 1893. Stefnir. 1—12 årg. Akureyri 1893—1905.

Stenberger 1964. Stenberger, M., Det forntida Sverige. Stockholm 1964.

Stockholms stads tänkebok 1597. Stockholms stads tänkeböcker. II. 1596—1599. red. D. Almqvist. Stockholm 1951—54.

Strömbäck 1935. Strömbäck, D., Sejd. Textstudier i nordisk religionshistoria. Uppsala 1935. (Nordiska texter och undersökningar. 5.)

— *1976.* The Concept of the Soul in Nordic Tradition. (Arv. 31, 1975, s 5—22.)

Sundquist 1967. Sundquist, N., Tegelsmora kyrka. Uppsala 1967. (Upplands kyrkor. X, s 35—68.)

Sunnanfari II 1893. Sunnanfari. Kaupmannahöfn 1891 ff.

Svanberg 1966. Svanberg, J., Markims kyrka. Uppsala 1966. (Upplands kyrkor. IX, s 105—120.)

Svenungsson 1970. Svenungsson, L. M., Rannsakningarna om trolldomen i Bohuslän 1669—1672. Uddevalla 1970.

Svensson 1966. Svensson, S., Introduktion till folklivsforskningen. Stockholm 1966.

von Sydow 1926. von Sydow, C. W., Det ovanligas betydelse i tro och sed. (Folkminnen och folktankar. 13, 1926, s 53—70.)

— *1931.* Om folkets sägner. (Nordisk Kultur. 9, 1931, s 96—112.)

— *1934.* Kategorien der Prosa-Volksdichtung. (Volkskundliche Gaben John Meier dargebracht. Berlin & Leipzig 1934, s 253—268.)

— *1935.* Övernaturliga väsen. (Nordisk Kultur. 19, 1935, s 95—159.)

— *1939.* Die Begriffe des Ersten und Letzten in der Volksüberlieferung. (Folk-Liv. 3, 1939, s 242—254.)

— *1948.* Selected Papers on Folklore. Published on the occasion of his 70th birth-day. /ed. L. Bødker./ Copenhagen 1948.

Szabó 1970. Szabó, M., Herdar och husdjur. En etnologisk studie över Skandinaviens och Mellaneuropas beteskultur och vallningsorganisation. Lund 1970. (Nordiska museets Handlingar 73.)

Säve I: 2 1959. Säve, P. A., Gotländska sägner. I: 2. /ed. H. Gustavsson & Å. Nyman./ Uppsala 1959. (Svenska sagor och sägner. 12.)

Söderberg 1942. Söderberg, B., De gotländska passionsmålningarna och deras stilfränder. Studier i birgittinskt muralmåleri. Lund 1942.

— *1951.* Svenska kyrkomålningar från medeltiden. Stockholm 1951.

Söderhjelm I 1907. Söderhjelm, A., Jakobstads historia. I. Helsingfors 1907.

Thoroddsen II 1898. Thoroddsen, P., Landfræðissaga Íslands. II. Kaupmannahöfn 1898.

Tigerstedt I 1967. Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. I. huvudred. E. N. Tigerstedt. /2. uppl./ Stockholm 1967.

Törner 1946. Törner, J. J., Samling af widskeppelser. /ed. K. R. V. Wikman./ Uppsala & Stockholm 1946. (Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien. 15.)

Wallén 1926. Wallén, H., Ur Österbottens domböcker. (Budkavlen. 5, 1926, s 53—55.)

Wasserschleben 1851. Corrector Burchardi. /ed. F. W. H. Wasserschleben./ (Die Bussordnungen der abendländischen Kirche. Halle 1851, s 624—682.)

Westman 1944. Westman, K. G., Magiskt rop i svensk folktro och i forntidsrätten. (Saga och sed. 1944, s 52—56.)

Widmark 1973. Stenberg, P., Ordbok över Umemålet. 2. Kommentar. /utg. med inledning och kommentar av G. Widmark./ Uppsala 1973. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A: 12².)

Witchcraft 1969. Witchcraft. /ed. B. Rosen./ London 1969. (Stratford-upon-Avon Library. 6.)

Wuttke 1900. Wuttke, A., Der deutsche Volksarberglaube der Gegenwart. /3. bearb. von E. H. Meyer./ Berlin 1900.

Förkortningar

AM	=Det Arnamagnæanske Institut
ATA	=Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Bildarkiv
Bhl	=Bohuslän
Bhm	=Bornholm
DNM	=Danmarks Nationalmuseum
Dlr	=Dalarna
Efr	=Eyjafjörður
EI U-a	=Etnologiska institutionen, Uppsala
FFC	=Folklore Fellows Communications
Fmk	=Finnmark
GHA	=Göta Hovrätts arkiv
GLL	=Gävleborgs länsstyrelse. Landskansliet
Grl	=Gästrikland
Gtl	=Gotland
Hjd	=Härjedalen
HLA	=Härnösands landsarkiv
Hll	=Halland
Hls	=Hälsingland
IFGH	=Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola
Jtl	=Jämtland
KA	=Kammararkivet
KB Kph	=Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn
KB Sthlm	=Kungliga Biblioteket, Stockholm
LAS	=Landsarkivet for Sjælland
LSÍ	=Landsbókasafn Íslands
LSLB	=Linköpings stifts- och landsbibliotek
NFS	=Norsk Folkeminnesamling
Nld	=Nyland
Opl	=Oppland
RA	=Riksarkivet, Stockholm

RA Hfs =Riksarkivet, Helsingfors
Rdr =Randers amt
Sdl =Södermanland
SHA =Svea Hovrätts arkiv
Sk =Skåne
Sml =Småland
SoF =Sogn og Fjordane
SvLm =Svenska landsmål och svenskt folkliv
ÞMÍ =Þjódminjasafn Íslands
ÞSÍ =Þjódskjalasafn Íslands
ULA =Uppsala landsarkiv
ULMA =Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala
Upl =Uppland
UUB =Uppsala Universitetsbibliotek
Vbt =Västerbotten
VFF =Västsvenska Folkminnesföreningens arkiv
Vgl =Västergötland
VLA =Vadstena landsarkiv
VLSB =Västerås lands- och stiftsbibliotek
Vrm =Värmland
Ångl =Ångermanland
Ål =Åland
Öbt =Österbotten
ÖLA =Östersunds landsarkiv

Summary

Magical milk-stealing creatures in older Nordic tradition

Chapter I. Introduction. Notions concerning supernatural creatures called into being by various means for the purpose of bringing stolen milk or dairy produce to their owners have lived for centuries among large sections of the population of the Nordic countries. The aim of this study is to describe and clarify those notions.

The information about milk-stealing creatures preserved in the folklore archives of the Northern countries chiefly concerns beliefs current in the nineteenth century and recorded before or after 1900. I have laid stress on older sources, since it seems to me essential to see the ideas that emerge in later tradition against a historical background. The study thus falls into two main parts. The first, which is printed here, concerns reports of milk-stealing creatures from before 1800. The second, to be published in due course, is based on nineteenth- and twentieth-century material in the folklore archives.

In the Viking Age cattle-rearing was one of the chief means of subsistence in the North. Animals gave meat, hides, milk and milk products. This remained so throughout the Middle Ages and for much of the modern period.

Before the time of fodder concentrates and before ordinary people were fully aware of the connection between the nutritious elements in the feed and the quantity and fat-content of the milk, the output of dairy animals was often small and irregular. Generally speaking, people had no idea of the true reason why a cow lost a calf or started to give less milk than usual. Instead of looking to the management and condition of the stock, people might seize on a supernatural explanation.

Malicious people were often thought to have influence on such animals, either through injurious envy or through witchcraft; the beasts were said

to have been "milk-robbed" or "butter-robbed". The owner's "luck" as a cattle-rearer was diminished, i.e. he got less good from his animals in the shape of dairy produce *(nyttan)* because someone else had a chance to take it from them first. It was believed that part or all of the milk could be diverted by supernatural means to someone else's use. If a cow dried up for no apparent reason, the owner had lost his "milk-luck", and it was because someone else in the neighbourhood had been able to transfer it to himself. Farm-people had to give their animals constant protection against envy and witchcraft. No stranger or untrustworthy neighbour must be allowed near the cows, since such a person could by word or deed do them injury and harm the milk-supply.

Since all dairy work came within the province of the womenfolk, the person thought of as responsible for loss of milk in a cow was usually a witchwoman. Ideas of magical theft of milk or butter associated with female witches can be traced far back in time. In Nordic tradition belief is also attested in a special supernatural being who was thought to help the witch in her stealing. A characteristic element in the notions people had about such a creature is that it was believed to have been brought into existence by the witch herself: she put various articles together and then gave life to the object she had made, subsequently employing it as a milk- and butter-thief.

Chapter II. Milk-stealing and butter-churning depicted in church murals. The medieval Church combated superstition and witchcraft and waged war against the Devil who was said to beguile and ensnare mankind. Various depictions of witches' commerce with the Devil are found in late medieval church murals. In Nordic churches we see, for example, how women on brooms, peels and rakes journey to meet the Devil, and also how with the aid of magic women steal milk and butter-fat from other people's cattle.

At least 63 churches have or had pictures showing how witches steal milk or churn butter: 3 in Germany, 16 in Denmark, 40 in Sweden, and 4 in Finland. In 14 of the pictures (13 Swedish, 1 Finnish) we see that the milk is stolen by some kind of animal who carries it to the woman at the churn. Different geographical regions show different methods of milk-stealing, in general terms as follows:

A. Denmark: devils bring the milk to the churn.

B. Gotland: a woman accompanied by demons milks a cow.

C. Central Sweden: an animal sucks a cow held by a devil.
D. Finland: a woman milks a cow held by a devil.
(See further the list of illustrations.)

The oldest pictures of an animal stealing milk in churches in Uppland are from *c.* 1450, the latest probably from the end of the sixteenth century. Ten such are known *in situ* and one in a copy of a mural now totally destroyed. The same motif occurs in one church in Södermanland, one in Finland, and one in Gotland; in the last case the picture is attributed to a painter from Central Sweden. Of this total of 14 illustrations 12 belong to the late Middle Ages, 2 to the early modern period

The late medieval paintings may be divided into two groups depending on which school of painting they can best be attributed to. In the 1450s an artist usually referred to as Peter the Painter introduced a brand-new style in Sweden, based on Continental, especially German, models. He worked in the Mälar region. His famous pupil, Albert the Painter (*Albertus Pictor*), carried on the new style which largely dominated Central Swedish church art in the second half of the fifteenth century.

Both these painters depicted the milk-stealing animal as a *hare*, as did other artists connected with their workshops. There were other painters, however, who worked in an older indigenous tradition and these represented the milk-thief in other animal shapes that are difficult to define in precise zoological terms. These beasties have more individual character than those in the more conventional depictions by artists of the new school, but it seems nevertheless that the motif in both styles was in part derived from the same originals.

Dating of work in the older native style is uncertain, so we cannot decide which mode of depicting the milk-thief has chronological precedence. All that can be said for sure is that the motif of the milk-stealing animal occurs in pictures from the 1460s on the one hand by Peter the Painter in Ösmo church, Södermanland (fig. 5 a—d), and on the other by the artist who decorated the church-porch at Färentuna, Uppland (fig. 4 a—b), in the style of the so-called Strängnäs school, representing an older artistic tradition in Sweden.

These pictures must certainly have been intended to warn parishioners, womenfolk especially, against enlisting the Devil's help to steal milk and butter. A devil always figures prominently in the pictures even where the actual theft is done by an animal. It is possible that the pictures were meant to show how the stealing was done by a woman with the aid of a creature she had made. In that case the devil figure would demonstrate

to the observer that it was Satan who was active behind the witchcraft. To test this assumption and to gain a full understanding of the function of the pictures, it is necessary to consider further the Church's attitude towards witchcraft and milk-stealing by magical means.

Chapter III. Early literary references to milk-stealing creatures. Popular notions about magic milk-stealing find early mention — they were discussed, for example, at church councils held at Paris and Worms in the first half of the ninth century. At first the Church opposed the idea that women could employ witchcraft to cause injury or to steal milk or other things, but attitudes changed comparatively quickly and churchmen acknowledged black magic as a reality.

There is a reference to milk-stealing by magic in Giraldus Cambrensis's later version of his *Topographia Hibernica*, written at the end of the twelfth century. He says that among the Irish, Welsh and Scots there were frequent and long-standing complaints about certain old women who changed themselves into hares in order to suck other people's cattle and steal their milk. Similar reports occur in the fourteenth-century English work called *Eulogium Historiarum*. Here we meet the idea of shape-changing.

In Robert Manning of Brunne's *Handlyng Synne*, on the other hand, written in England in the first part of the fourteenth century, we find mention of a magical object used for stealing milk. In order to prove the importance of the true faith for mankind (cf. pp. 76—78 above) he tells a story of a woman who made and bewitched a sack which she then sent out to steal milk. From what he says it appears that belief in witchcraft and any form of magical practice were both regarded as breaking the First Commandment, since the Devil was seen behind all such delusions. Robert Manning writes in a didactic tradition and we cannot decide for certain whether he here follows a literary source or provides his own local example. It seems probable however that the motif of the milk-stealing sack is ultimately connected with genuinely popular ideas about magical milk-stealing, which churchmen were aware of and fought against.

This conclusion partly depends on the fact that the same phenomenon is mentioned by Magister Mathias, the leading Swedish theologian of the mid-fourteenth century. At various points in his *Homo conditus*, a manual for preachers which he wrote some time between 1330 and 1350, he condemns superstitious beliefs and practices, and in one passage he speaks of witchwomen who, it was believed, could collect milk with the aid of

sack-like bodies which they themselves had made. According to him, these bodies had no independent power of movement but it was the Devil who entered them and fetched the milk. In my view Magister Mathias is not merely following literary models but countering a belief actually held in Sweden in his day. A link must presumably be seen between the milk-stealing sacks and the milk-stealing beasties in the church murals inasmuch as the artists show in pictures what the theologians say in words.

It can hardly have been the brief reference in *Homo conditus*, however, which gave rise to the motif in the murals. They seem to depend on some more elaborate account or on some story similar to the one in *Handlyng Synne*. There seems also reason to think that the motif could have been given pictorial treatment before it became part of the church artists' repertoire: it may have existed as a book-illustration or a woodcut.

Vadstena monastery, founded by St Birgitta, was one of the chief cultural centres of Scandinavia in the late Middle Ages. It possessed Sweden's largest medieval library and probably housed the country's first printing shop for the production of woodcuts and books. Monks and nuns of the establishment translated and adapted foreign religious works and composed and compiled sermons and manuals for preachers. It was a scene of lively artistic activity, and there is reason to suppose that Vadstena also played a leading part in the development of mural painting.

Magister Mathias was St Birgitta's friend and father-confessor, and his writings were certainly highly prized in the monastery. Its library owned three of the four preserved copies of his *Homo conditus*, for example. Vadstena monks were zealous preachers and it may be safely assumed that they joined Magister Mathias in condemning superstition and error in their sermons to the people and used illustrative examples in doing so. In the circumstances it seems likely that the source that gave rise to the pictorial motif of the milk-stealing beastie was known in Vadstena. Possibly the motif was first given shape there, though it seems more likely that the monastery was the agency which brought it from the Continent to the church artists of Central Sweden.

At some time between 1440 and 1459 Peter Idley revised *Handlyng Synne* and included it in the second part of his *Instructions to his Son* (see pp. 80—84 above). He repeated the story of the woman with the milk-stealing sack but added nothing of importance. The Belgian physician, Baudouin Ronsse, discussed popular ideas about witches in a book written at the end of the sixteenth century. He mentions i.a. that in certain places they could make containers of leather and send them out to milk other

people's cows. He tells a story about a soldier who met such a sack, sent by a witch, and cut it in two with his sword, so that the milk flowed out of it. Not long afterwards the Frenchman, Henry Boguet, referred to this story in a later edition of a treatise on witchcraft, *Discours des sorciers* (Lyon 1608).

A dramatic representation of this magic art is found in the Swedish school-play, *Judas Redivivus*, from 1614. In one scene a devil and a witchwoman bring a milk-stealing creature to life and send it to fetch butter.

Seventeenth-century Swedish divines refer to beliefs about a milk-stealing creature called *bjära* etc. Two parsons in Östergötland have left accounts of notions that were doubtless current among their parishioners and have provided a theological explanation of them. Like Magister Mathias in the fourteenth century, they maintain that the milk-stealing beings were inanimate objects whose appearance was assumed by demons who then committed the thefts. It appears from one of the works, Prytz's *Magia Incantatrix* from the 1630s, that this explanation was at odds with the folk-belief of the region, according to which the *bjära* was an independent being. The second work is a Swedish translation and revision of the *Oeconomia* by Colerus (ed. 1686). It describes how the creature is made from worthless bits and pieces, then transformed into a hare which goes to suck cows. It also says that when the *bjära* stole milk it rubbed hair off the cow's hind legs and left traces of its activity in the form of so-called *bärsmör*. (This is one of several popular names for quick-growing gelatinous fungi — *Myxomycetes*, usually *Fuligo septica* — which because of certain resemblances to butter could be looked on as the leavings of milk-stealing creatures.)

Eighteenth-century reports of milk-stealing creatures are found in dictionaries, collections of superstitions and topographical descriptions from Bornholm, Norway, Sweden and Finland. A Bornholm glossary, put together in the 1750s by a Governor Urne, records popular conceptions of the *smörbare*. Some people said it was a woman who turned herself into a hare, while others maintained it was a hare made by a witchwoman from a stocking leg and three harrow teeth or three knitting needles.

A brief reference to a milk-stealing creature known as *tilberi* occurs in Iceland in the 1620s. A decade later it is mentioned in the records of a synodical meeting, and other Icelandic sources of the seventeenth and eighteenth centuries contain brief notes, lexical and otherwise, concerning the *tilberi* or *snakkur*.

In *Atlas Danicus* Peder Resen gave a summary of a now lost work called *De geniis et spectris* or *Historia geniorum* which had been written

by Gísli Vigfússon in the 1660s (or possibly much earlier by Sigurður Stefánsson, who died in 1595). It contains a description of Icelandic notions about the *tilberi*. The creature is an artefact, appearing in the form of a whitish-grey snake pointed at both ends which steals milk for its owner. According to Resen, his manuscript source gave several stories about the milk-thief. One of them was about a witchwoman sentenced to death in 1580 for possessing a *tilberi*. Another was about a *tilberi* seen to creep under a woman's skirt. This motif also occurs in later tales.

In a work on witchcraft written in 1670 Daði Jónsson, sheriff in Kjósarsýsla, describes various beliefs to do with milk-stealing by magic. He cites the names *snakkur* and *mjólkurtilberi* for the creature who did the stealing. He says that he had heard tell that a woman had confessed that she had taken a dead man's rib and bound it round with grey wool. When she went to Holy Communion, she wore it between her breasts, and on receiving the wafer and wine she spat them down onto the wool-wound bone. This description of the way in which a *snakkur* or *tilberi* was made corresponds to what is found in later accounts. It is of particular interest that Daði Jónsson says that he does not himself believe this story — he thinks the creature is a container — a bag — impelled by an invisible spirit.

Chapter IV. Milk-stealing creatures in witchcraft trials. From the end of the sixteenth down to the beginning of the nineteenth century there are references to milk-stealing creatures in records of legal proceedings from Sweden, Finland, Norway, Iceland and Bornholm. Most of them are from the seventeenth century and from areas under Swedish jurisdiction. In the Swedish material that has been examined 38 different places and *c.* 140 different people are involved, but a large proportion of these appear in the so-called "great trials" in Middle and North Sweden in the latter part of the seventeenth century, where the charges and testimony were often couched in conventional terms and in many cases give only scanty information. Reports exist from six places in Swedish-speaking Finland, five in Norway, two in Iceland, and one in Bornholm.

A central problem is whether the information given in legal records represents popular belief and, if so, in what measure. It is essential to try to discover how far members of the court could influence what came out in the proceedings, and the nature and progress of the lawsuits must be taken into account.

Charges of owning milk-stealing creatures are found in suits of *accusa-*

torial and *inquisitorial* character. The former kind presupposes two parties, a prosecutor and a defendant, in relation to whom the court adopts an impartial and virtually passive attitude. The case begins with summons and charges. With increasing emphasis on religious aspects of the crime of witchcraft, representatives of central authority, like bailiffs, deputy lieutenants and priests, figure more and more as plaintiffs, but they are to be regarded as parties to the suit and not as members of the court. In the latter inquisitorial kind of case, the court itself prefers the charges. Members of it take an active part in providing proofs, they undertake the examination of the people involved and prescribe what methods are used. The court may restrict the freedom of action of defendants, sometimes for example by not supplying them with information about the accusations and evidence. The case is brought by the court itself. A trial which starts in accusatorial form may take on inquisitorial character as it progresses. Such an intermediate form is not uncommon.

Ideas that were genuinely current among ordinary people were most likely to find expression in suits of accusatorial character or suits that retained a large accusatorial element in them. Neighbours of an accused person might then come forward and voluntarily report what they had seen and thought they knew or what they had heard rumoured. It was usually a woman who stood in the dock and she might be blamed for taking the milk (*nyttan*, the useful product, the benefit) from her neighbours' cows. The witnesses based their suspicions on the fact that the milk supply from their own beasts dwindled while the quantity of milk and butter enjoyed by the woman charged was thought to be out of proportion to the number of cows she owned. Thus, the most reliable information is doubtless to be derived from cases of *defamation.*

In the inquisitorial suits testimony and confession were often produced under duress, in that an accused individual might be prevailed on to accuse others and give evidence against them. What was reported in such testimony might well reflect ideas which only the examining judge and other members of the court had knowledge of.

The so-called "great trials", conducted in Middle and North Sweden in the years 1668—77, occupy a special place. They were interconnected and heard in special circumstances and a hectic atmosphere. The large number of accusations led to the appointment of special witchcraft commissions to investigate and judge them. Since time was limited and many people involved, both the examinations and the confessions were often of stereotyped character. The records of various assize proceedings that preceded

or were concurrent with trials before special commissioners are sometimes more detailed. A characteristic feature of the cases of this period is so-called *barnaförande* as the main plank of the accusation. Children reported the names of people in their neighbourhood who they said had taken them to the witches' sabbath at Blåkulla and seduced them into witchcraft.

The following section provides an abstract of the information about milk-stealing creatures found in the legal reports, supplemented by information culled from sixteenth- and seventeenth-century literary sources (chapters III and IV).

Extant records of Scandinavian witch-trials and literary sources together offer 19 different names for milk-stealing creatures, normally derived from function or appearance. To the first group belong: *bjära* (*bära*, *bara*), *bärare (bjärare)*, *mjölkbära*, *trollbära*, *tilberi*, *mjólkurtilberi*, and *para*, all of which are formed on the basis of the verb *bära* (Icelandic *bera*), "to bear, carry". The second group contains: *katt*, *trollkatt*, *hare*, *berghare*, *trollhare* and *snakkur* (apparently "spool, bobbin"). The compounds *bärkatt* ("carrying-cat"), *mjölkhare* ("milk-hare") and *dihare* ("sucking-hare") can be reckoned to both groups. The names *puke*, *kratte*, and *tuss* fall quite outside these classes. *Puke* occurs in legal records from Härjedalen and Jämtland. Outside these provinces the word is used in Scandinavia as a term for the Devil or a devil, predominantly in older times but never completely obsolete. It has evidently acquired a specialised sense in Härjedalen and Jämtland. The word *kratte* also seems to have meant a devil or evil spirit in earlier times. As a name for a milk-stealing creature it occurs only in a few records of witchcraft cases in two parishes in Dalarna and Hälsingland in the 1660s and 1670s. The word *tuss* is identical with Old West Norse *þurs*, "troll, giant". In Norway the name commonly refers to spirits of various kinds, but speakers in a limited area have come to use it also for milk-thieves. These three terms, *puke*, *kratte* and *tuss*, emphasize the creature's connections with powers of evil, as do also the first elements in *trollbära*, *trollkatt* and *trollhare*. The term *berghare* (*biergahara*, "mountain hare") on the other hand does not identify the creature as supernatural. It occurs in later sources and can be compared with Dutch *berghaas* and German *berghase*.

Mjölkhare etc. In Southwest Sweden (Skåne, Småland, Bohuslän, Västergötland) the milk-stealing creature is called *hare*, *berghare*, *trollhare*, *dihare* and *mjölkhare*. There are two instances of *trollhare* or *tuss* from South Norway and one of *trollhare* or *bjära* from Åland. When its appearance is mentioned, it is said to look like an ordinary hare, but some re-

ports say it can be distinguished from the natural animal by shape, colour, size or some other variant feature. Only two accounts are found of how people thought a woman got possession of a *mjölkhare*. The first says that it was made of sticks burnt at both ends and thrown onto the floor; the second that it was made of wood, sticks burnt at both ends and an old sieve. Otherwise it is reported that the *mjölkhare* lived with witches or near them, and it was seen among farm animals.

Only one of the accounts concerning the way in which a milk-stealer was made comes from court records, and it is peculiar that there is such a dearth of information about the methods believed to be used to obtain a *mjölkhare* in the otherwise often very detailed proceedings from such trials in the region. The report which does tell how it was made comes from a place close to a district where the general name for the creature is *bjära* etc. and does not recur until in a source from the 1770s. Possibly the *mjölkhare* was not always regarded as something specifically made, but the material is too meagre to allow a firm conclusion. The *mjölkhare* is associated with witchwomen, and it is said that its function is to bring milk to them. The butter made from the milk by the owner of the "milk-hare" is in several cases described as peculiar.

Hunting supernatural hares is mentioned in three reports. Court proceedings from Skåne tell of an attempt to shoot a milk-stealing creature which was visible only to certain people. In a case in Västergötland an account of a hunt was brought up which was apparently linked only in retrospect with the idea of "milk-hares". Two hunters deposed that they had shot one hare but completely failed to catch another. When they cut up the hare they had shot, its innards seemed to be boiling. It was claimed that another marksman had a similar experience when hunting hares in that district. From Northwest Småland comes evidence of the belief that the *trollhare* or *dihare* can only be hurt if the shot contains silver or brass or wooden pellets. When the animal is caught, it either changes into three burnt sticks or else it keeps its shape but its entrails writhe like snakes when it is opened. In this it is probable that motives from two different sets of ideas are combined, on the one hand to do with home-made creatures which when rendered harmless revert to the materials that went to their making, and on the other to do with supernatural hares who lead hunters astray in the forests.

Bjära etc. In the older sources names of this group are the most frequent and the most widely distributed. The oldest instance — the first in which the creature is given any kind of Nordic name — is in a document from

1596. Names of the group occur on Bornholm and then in particular in East and North Sweden (Småland, Gotland, Östergötland, Värmland, Uppland, Dalarna, Hälsingland, Härjedalen, Jämtland, Ångermanland, Västerbotten) and in the Swedish settlements in Finland (Åland, Nyland, Österbotten). For the most part, however, the known instances are sporadic in their occurrence. In the parishes of Orsa and Alfta-Ovanåker the term *kratte* and in Härjedalen and Jämtland the term *puke* are found alongside *bära* cf. above.

The *bjära* was thought to resemble a hare on Bornholm and in Småland and Östergötland, while on Gotland and in South Finland it is said to look like a cat. How people identified it in Dalarna cannot be determined from the evidence, but in the provinces north of there it is reported to look like a clew of thread or yarn. On Bornholm people believed that the witch turned herself into a three-legged hare or that she made such a beastie.

In Östergötland they said that the raw material to make such an object was the bottom of a sieve, heddle or suchlike — the woman buried this in the ground and out of it came the creature she wanted. Descriptions from Dalarna and Norrland say that the *bjära* etc. is produced by stirring or twining or winding. The constituent parts vary but usually they are said to include hair, yarn, cloth, twigs and suchlike. The *bjära* comes to life when its owner drips blood onto the body that has been made. Some reports say that she breathes life into it. Some descriptions from Ångermanland say that the witch uses spoken *charms* to transform the dead constituents into a living creature. Three main types can be distinguished:

I. Father Devil, give life to the body. (Two variants.)
II. I make the body — let the Devil give you life and breath. (Three variants.)
III. Over the earth for me you'll run,
In hell for you my soul will burn,
I summon you to . . . . .'s cow
To draw the rich milk to me now. (Four variants.)

Of the variants in group III it is only the one cited here, from 1674, which has the second couplet.

The main task of the *bjära* was to provide its owner with milk and dairy produce. A court record from Dalarna shows that the creature was also believed to steal corn and other things. Two charms designed to protect farm stock from evil powers, including the *bjära*, are found in the

legal records. Various common prophylactics like dung and pitch are also mentioned.

Trollkatt etc. The names *katt*, *bärkatt* and *trollkatt* occur only rarely but are known in widely separated regions in Norway and North Sweden (Bohuslän, Gästrikland, Hälsingland, Ängermanland, Västerbotten, Rogaland, Sogn og Fjordane, Finnmark). The creature is said to resemble a spool, a clew, or a cat, and its function is to draw milk to its owner. It is only North Swedish sources that make it clear that the *trollkatt* was looked upon as something made. Descriptions of the way it was made correspond to those given for making the *bjära*.

Tilberi, mjólkurtilberi, snakkur. These are the names for a milk-stealing creature found in Icelandic sources of the seventeenth and eighteenth century. It is described as a slender object, thicker in the middle and tapering towards the ends. It was made from wool wound round a bone tinctured by the wafer and wine from Holy Communion (cf. above) and its function was to bring milk to its owner. Butter made from such stolen milk is called *tilberasmjör*. It disintegrates if the sign of the Cross is made in it.

Para is the Finnish name for the milk-stealing creature referred to in eighteenth-century works on superstition among the Finns. The writers equate *para* with Swedish *bjära* and speak of it either as a being who brings good "butter-luck" or as a home-made creature who sucks cows and brings butter to its owner's churn.

Traces left by milk-stealing creatures. The *mjölkhare* steals only milk, but various sources say that the *bjära*, the *trollkatt* and the *para* also bring butter to the owner. Several sources say that it happens like this: when the creature sucks a cow, it takes only the butter-fat; on its return journey this is shaken up in its stomach and so churned into butter. Quick-growing gelatinous fungi, which bear some resemblance to butter in colour and consistency, are looked on as the vomit or excrement of a milk-stealing creature who has filled himself much too full. Names found for these (compounded with butter, excrement or vomit) are *trollsmör*, *bjärasmör*, *baresmör*, *bäreskarn*, *pukelort*, *tusslort*, *trollkattspy*, *tilberaföll* and *paran-woita*, and they were considered certain proof that a milk-stealing creature had been at work. The belief that the identity of the owner of the milk-thief could be forcibly revealed by beating or burning the traces left by the creature is attested in some sources, few but far-flung (from Norway, Sweden and Finland). The idea was that the owner suffered from the treatment given to the creature's leavings.

*

Chapter V. A survey of the findings. Sources from the seventeenth century and later show that beliefs about milk-stealing creatures existed in large tracts of the Nordic world (Iceland, Norway, Sweden, Finland and Bornholm). In character and form the reports found in legal proceedings approximate to the categories of statement of *belief*, *memorate*, *folk-legend motif* and *folk-legend*. In addition, there are *charms* connected with the making and despatch of the milk-thief and *prayer formulas* for protection against it. There can be little doubt but that we here encounter to some extent conceptions and inherited accounts that are genuinely popular. The material shows that belief in milk-stealing creatures was common among large sections of the population whose livelihood depended on, or necessitated an interest in, farming and cattle-rearing. From the sources available we cannot draw firm conclusions about the attitudes of other sections of the population, but in all probability they too were not completely cut off from such ideas.

A feature common to all the accounts from the area investigated is that the creature is sent to bring milk or butter to its owner. It is generally described as something the owner has made. But other features, especially of terminology and appearance, allow us to distinguish variant distribution regions (Maps II and III, pp. 208—09.). It follows from this that relatively wellestablished beliefs to do with a milk-stealing creature were known already in the seventeenth century, and this in turn suggests ancient roots. These factors confirm the assumption made earlier that it was contemporary — fourteenth-century — Swedish ideas about milk-stealing creatures that Magister Mathias condemned in his manual for preachers.

Although we cannot always accept that the information in witch-trial proceedings really came from the individuals to whom it is attributed, the information itself often reveals its traditional character, either for intrinsic reasons or because it agrees with other independent sources, older, contemporary or later. This will be clarified and discussed at greater length in a subsequent part of this study in connection with a detailed account and investigation of the more recent traditional material from the Nordic countries. Some interesting findings, chiefly based on the older legal sources, may however be emphasized at this point.

We have material from the seventeenth century and later which shows that *actions of a ritual nature* were undertaken in order to discover who owned the milk-stealing creature. The idea that the owner would be forced to reveal his identity if the creature's vomit or excrement were burnt is at the bottom of various events referred to in court proceedings in Norway

and North Sweden. Later traditions from Norway, Sweden and Finland say that such leavings should be burnt or beaten in order to compel the witch who sent out the milk-thief to reveal her identity.

A seventeenth-century Norwegian court record says that a woman claimed that she had been bitten in the leg by a *trollkatt*. Various reports from the same century, mostly recorded from children in witch trials in North Sweden, said that the *bära* sucks blood or milk from its owner and other people.

At first sight such claims may appear individual inventions but a contemporary lexical note and later Icelandic sources show that they represent a tradition. The Icelandic *tilberi* or *snakkur* was believed to live on blood which it sucked from its owner, and an Icelandic migratory legend is built up round the motif that the creature attacks its mistress when she is breast-feeding and the milk comes in. There is also a connection with the attendant spirit known as the *imp* or *puckrel* in English witch-trial records, inasmuch as this was also said to keep itself alive by sucking blood from a teat on the body of its owner.

According to court reports named people told of experiences they had had which were interpreted as observations of milk-stealing creatures. Some of the proceedings are of such a character that there can be no reason to doubt that the people in question really contributed the accounts cited as theirs. They can be placed with some confidence in the category of memorate.

Court records from South Sweden include testimony that hares had been observed near grazing cows. A man from Habo parish in Västergötland testified that he had seen a hare sucking a cow. In a number of cases evidence was given to the effect that hares had been seen in the vicinity of the homes of women accused of witchcraft. A woman said she had found their lair under the cattle-shed, and a dairymaid is alleged to have said that out in the forest she had seen hares coming from her master's cattle-shed and going to the shed of a woman suspected of witchcraft. Hunters had shot one hare in the forest whose innards boiled when they cut it up but had failed in their attempts to kill another. They found the event peculiar and disturbing though it was only at the court that they connected it in retrospect with "milk-hares" and milk-stealing.

At a trial in South Finland a woman of advanced age testified that when a child she had seen a greyish animal in the forest, and that also when an adult she had seen something she took to be a *bjära*. She linked it with the fact that her cow had then milked blood and its hind legs were torn and bleeding.

Even though the "great trials" in North Sweden in the latter part of the seventeenth century were inquisitorial in character, their proceedings sometimes include accounts of personal experiences which in some instances must be genuine cases of memorate. According to records from Ångermanland, witnesses described how they burnt *bäreskarn* to show up witch-women. The method is the same as is found in later tradition and on two occasions the burning of the leavings is reported by several people. Their statements are recorded in two different depositions.

There is no reason to suppose that evidence of the kind discussed above was produced under pressure from priests and lawyers or made up by such officials. The people who came forward told of their own experiences, which were interpreted in the light of beliefs about milk-stealing creatures. They are not conscious liars but uncritical victims of superstition, members of a collective with living traditions about witches and the magical theft of milk. In content their descriptions are strikingly similar to what is found in recordings of the memorate kind made in the twentieth century. When experiences are interpreted in a similar way in different places and different centuries, it is because people have held common beliefs and they have survived in an unbroken line.

The older material and especially the trial proceedings are of such a nature that they cannot be expected to reproduce folk-legends as such in any noteworthy degree. Nevertheless it is possible to demonstrate in certain records the presence of inherited accounts and motives which must have been elements in folk-legends. Other records show that some trials had their origin in rumours circulating in the community. Naturally, alongside the beliefs themselves, there must have existed stories which gave expression to them. The court records make it possible to discover something of what was told in early times about milk-stealing creatures; and acquaintance with more recent material allows us to trace folk-legend motives and even whole folk-legends in them.

As mentioned above, Baudouin Ronsse at the end of the sixteenth century repeats a story which tells how a milk-stealing leather bag was rendered harmless. Similar accounts are known in Scandinavia in the nineteenth and twentieth century.

An Icelandic work, now lost, certainly from the seventeenth century and possibly from the sixteenth, contained folk-legends about the *tilberi*. One of them told how someone saw the creature creep under a woman's dress. The motif is found in a migratory legend recorded in Iceland in later times, and it is probable that the early account was a variant of this.

In 1651 two children in Jämtland claimed they had met a *bära* and its owner. In essentials their account agrees with a migratory legend which in later times occurs in sources only from Jämtland and Medelpad. Probably the children had been influenced by a variant of this legend.

The evidence at a witch-trial in Sveg parish, Härjedalen, in 1675 included two versions of a story associated with an accused woman. It was said that a long time before the trial a man had carried a sack containing paraphernalia needed for witchcraft which the accused woman, then in residence at an outlying summer-farm, was sent by her mother. On the way he had opened the sack and looked inside, something which the accused had noticed immediately on his arrival. At the trial this experience was ascribed to two different men.

A 1683 record from South Finland has a variant of a migratory legend about an unsuccessful attempt to make milk-stealing creature. In the nineteenth and twentieth century the story is known especially on Gotland but also in South Sweden. It looks as if the woman under interrogation knew of some further account of the milk-thief, since she had heard it said that it could also bring manure. Later tradition, preeminently from Sweden and Finland, supplies numerous variants of a legend about someone who makes a *bjära*. When it came to life, it asked what it was supposed to do, and inadvertently it was told "Bring manure", which it did. Possibly a woman who appeared before the court in Umeå in 1651 was influenced by a similar tale. According to the court record she said that at its birth the *bära* always put a question to the woman who brought it to life. If she gave the wrong answer, she would be poor.

A record from assizes at Örebro in 1670 tells of a woman who brought butter to the parson — when he cut it, it bled. It is fairly common in later legends to find that a priest or merchant reveals a witch in this way. In some of them the butter is associated with milk-stealing creatures.

A migratory legend about a woman who tried to improve her "butter-luck" by magic means was the cause of a lawsuit in Småland in the first half of the eighteenth century. The court tried to trace the originator of the tale, and five women informants confessed one after another that they had passed the story on. A sixth woman was not present, so the case was postponed. A variant of the legend was recorded on Gotland in the nineteenth century, but otherwise it seems to have fallen into oblivion.

It also appears that a connection existed between a case of defamation on Bornholm at the end of the eighteenth century and a legend told locally

in succeeding centuries. Probably the rumours considered by the court were gradually turned into a legend.

An eighteenth-century Finnish source tells that when a *paara* was squeezed in a door, its owner fell sick and died. This probably represents the merest abstract of a folk-legend. The combination of motives recurs in more recent accounts.

The later traditional material helps one to understand more fully the reports in witch-trial proceedings that otherwise appear obscure or incomprehensible. This can be clearly seen from the connection, pointed out above, between stray statements in Norwegian and Swedish court records and the accounts of nineteenth-century Icelandic informants about the injury the milk-stealing creature can do to human beings.

When children appeared as accusers and witnesses, their statements were not questioned. This was probably partly because the children did not volunteer information that was novel or invented. For the most part their accounts were anchored in the world of adult ideas, and their imaginations were stimulated by what they had heard older people relate. Consciously or unconsciously they combined what other people talked about with what they themselves believed they had experienced. When they were interrogated in connection with witchcraft cases (and I am not thinking especially of the "great trials" and their inquisitorial form), their answers and descriptions must have been based on their understanding of the beliefs and concepts that surrounded them in their daily life. Accounts given as memorates or legends were regarded by young people, and certainly also by most adults, as descriptions of real events, and the children cannot have escaped influence from them.

Analysis of the older material has made it possible to demonstrate motives which can be referred to (or which at least testify to the existence of) certain legends current in the seventeenth and eighteenth century, and in the majority of cases it has been possible to establish a terminus ante quem. This also applies to the charm variants quoted in trial records from Ångermanland. One of these in particular is so comprehensive that it cannot merely have been constructed in the course of the trial. It has also been possible to show that certain beliefs, which occur only sporadically in later sources and which consequently at first sight tempt one to think they are most probably individual and atypical, actually existed in very early times. The references in late sources to such ideas probably represent the last remnants of an older stratum of folk-belief and may well be firmly moored to popular tradition. (*Translated by Prof. Peter Foote.*)

Innehållsförteckning

Kap. I. Inledning
Kortfattad orientering 1
Mjölkhushållning och övertro i samband med denna 2
Tidigare forskning 7
Föreliggande undersökning: syfte och material 10
Metod och terminologi 19

Kap. II. Mjölkstöld och smörkärning framställda på kyrkomålningar
Inledning 21
Beskrivning av kyrkmålningarna 22
Motivindelning 54
Kommentar till målningsmotiven 55
Kort översikt av för arbetet viktiga, uppsvenska målarskolor 61
Målningar med tjuvmjölkande djur 62
Motivet med tjuvmjölkande djur 67
Sammanfattning 70

Kap. III. Äldre litterära uppgifter om tjuvmjölkande väsen
Medeltida trosföreställningar och berättelser 72
Berättelser om trollkvinnor i ett verk från 1500-talet 89
Ett svenskt skoldrama från 1600-talet 93
Uppgifter i svenska verk från 1600-talet 98
Uppgifter i fenno-skandinaviska verk från 1700-talet 101
Uppgifter i isländska verk från 1600- och 1700-talet 105
Sammanfattning 111

Kap. IV. Tjuvmjölkande väsen i trolldomsprocesser
1. Kritisk granskning av materialet 115
Inledning 115
Tjänstedjävlar i trolldomsprocesser 120
1500-talsprocesser 124

1600-talsprocesser i södra Sverige 130
1600-talsprocesser i norra Sverige 138
De stora svenska trolldomsprocesserna 145
1700-talsprocesser i Sverige 152
Trolldomsprocesser i Finland 161
Trolldomsprocesser i Norge 166
Isländska rättsförhandlingar 169
En rättsförhandling på Bornholm 175
Smörhöna 177
Att avslöja ägaren till tjuvmjölkande väsen 180
2. Sammanställning av uppgifter från trolldomsprocesser 185

Kap. V. Återblick 210

Appendix. Förteckning över uppgiftslämnare och källor till tabell VII 219

Käll- och litteraturförteckning
Otryckta källor 228
Tryckta källor och litteratur 231

Förkortningar 242
Summary 244

Tabeller
I. Översikt: tid — materialtyp 17
II. Tjuvmjölknings- och smörkärningsmotiv 56
III. Tjuvmjölknings- och smörkärningsmotiv hos uppsvenska målarskolor 62
IV. Senmedeltida målningar med tjuvmjölkande djur i uppsvenska kyrkor 64
V. Tjuvmjölkande djur på kyrkmålningar 66
VI. Jämförelse mellan uppgifter: Älvdalen—Lillhärdal 148
VII. Uppgifter om tjuvmjölkande väsen från rättsmaterial 204

Kartor
I. Motiv med tjuvmjölkning och smörkärning i nordiska kyrkor 53
II. Benämningar på tjuvmjölkande väsen i äldre tradition ... 208
III. Utseende på tjuvmjölkande väsen i äldre tradition 209

Bildkatalog 33

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS

Studia Ethnologica Upsaliensia

Editor: Anna Birgitta Rooth

---

1. Anna Birgitta Rooth: The Importance of Storytelling. A study based on field work in Northern Alaska. 1976.
2. Magnús Gíslason: Kvällsvaka. En isländsk kulturtradition belyst genom studier i bondebefolkningens vardagsliv och miljö under senare hälften av 1800-talet och början av 1900-talet. 1977. (With an English Summary.)
3. Jan Wall: Tjuvmjölkande väsen. I. Äldre nordisk tradition. 1977. (With an English Summary.)

Distributor

ALMQVIST & WIKSELL INTERNATIONAL

Stockholm/Sweden

ISBN 91-554-0572-X